

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА МЕТАЛУРГІЙНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

За редакцією доктора економічних наук,
професора В. М. Тарасевича

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2009

ББК 65.01я73
УДК 330.5 (075.8)
Н 35

Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1.4/18-Г-1586 від 03.07.2008)

Рецензенти:

Амоша О. І. — доктор економічних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту економіки промисловості НАН України;

Задоя А. О. — доктор економічних наук, професор, перший проректор, завідувач кафедри міжнародної економіки та економічної теорії Дніпропетровського університету економіки та права.

Н 35 Національна економіка: **навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.** [Білоцерківець В. В., Завгородня О. О., Лебедева В. К. та ін.]; **За ред. В. М. Тарасевича** — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 280 с. — ISBN 978-966-364-811-8.

У навчальному посібнику розглянуто етапи еволюції національної економіки, її сучасний зміст та основні структурні характеристики, закономірності функціонування та розвитку окремих складових національної економіки на мікро-, мезо-, макро- і мегарівнях, напрями і механізми їх державного регулювання.

Для студентів вищих навчальних закладів, викладачів, науковців, державних службовців та підприємців.

ББК 65.01я73
УДК 330.5 (075.8)

ISBN 978-966-364-811-8

© Тарасевич В. М., Білоцерківець В. В.,
Завгородня О. О. та ін., 2009
© Центр учбової літератури, 2009

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА МЕТАЛУРГІЙНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

За редакцією доктора економічних наук,
професора В. М. Тарасевича

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

КІЇВ 2008

УДК 339.9
ББК 65.5л 73

Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18-Г- 1586 від 03.07.08)

Рецензенти:

О. І. Амоша — доктор економічних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту економіки промисловості НАН України;

А. О. Задоя — доктор економічних наук, професор, перший проректор, завідувач кафедри міжнародної економіки та економічної теорії Дніпропетровського університету економіки та права.

Авторський колектив: В. В. Білоцерківець, О. О. Завгородня, В. К. Лебедева, І. Л. Леонідов, О. В. Летуча, Д. В. Маляр, Г. М. Пилипенко, Ю. І. Пилипенко, Н. В. Рябцева, Т. О. Савостенко, В. М. Тарасевич, О. Л. Фаїзова, В. Я. Швець.

Національна економіка: Навчальний посібник / За ред. В. М. Тарасевича.
— К.: Центр навчальної літератури, 2008. — 287с.

ISBN

У навчальному посібнику розглянуто етапи еволюції національної економіки, її сучасний зміст та основні структурні характеристики, закономірності функціонування та розвитку окремих складових національної економіки на мікро-, мезо-, макро- і мегарівнях, напрями і механізми їх державного регулювання.

Для студентів вищих навчальних закладів, викладачів, науковців, державних службовців та підприємців.

ISBN

© В. М. Тарасевич, В. В. Білоцерківець, О. О. Завгородня,
В. К. Лебедева, І. Л. Леонідов, О. В. Летуча,
Д. В. Маляр, Г. М. Пилипенко, Ю. І. Пилипенко,
Н. В. Рябцева, Т. О. Савостенко, О. Л. Фаїзова,
В. Я. Швець.

© Центр навчальної літератури, 2008

ПЕРЕДМОВА

Економічна глобалізація є провідною тенденцією розвитку людства на рубежі II і III тисячоліть. Але не єдиною. Вона супроводжується регіоналізацією, «глокалізацією» та становленням національних економік нових незалежних країн. У багатьох країнах відбувається активний пошук ефективних моделей національної економіки та системи національної економічної безпеки, які б відповідали сучасним імперативам поєднання загальносвітових тенденцій і закономірностей розвитку з національними інтересами та цілями. В кінцевому підсумку йдеться про вибір оптимальної моделі взаємодії національної економіки зі світовим господарством у таких вимірах, як геостратегічний, ринково-товарний, фінансово-інвестиційний, інституційний тощо. Значущість національно-економічних досліджень значно зростає в умовах трансформаційних перетворень в Україні. Стрижневою проблемою вітчизняної економічної науки є концептуальна розробка нової інтегративної моделі економічних перетворень, шляхів розбудови конкурентоспроможної, інноваційної, соціально та екологічно орієнтованої національної економіки.

Запропонований до уваги читачів навчальний посібник є спробою комплексного розкриття проблематики загального і особливого в економіці України з урахуванням неекономічних чинників та напрямів інтеграції у світове господарство, обґрунтування пріоритетів і заходів економічної політики держави. У навчальному посібнику узагальнюються результати наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних учених, досвід економічних перетворень в провідних та нових незалежних країнах.

Навчальний посібник містить дванадцять глав, в яких у логічній послідовності розкриваються етапи еволюції національної економіки, її сучасний зміст та основні структурні характеристики, визначаються закономірності функціонування і розвитку окремих складових національної економіки на мікро-, мезо-, макро- і мегарівнях, напрями і механізми їх державного регулювання. Наголос робиться на основних поняттях, класифікаціях та моделях, які, згідно з освітньо-професійною програмою, повинні

опанувати студенти економічних спеціальностей вищих навчальних закладів України.

Авторами окремих глав є: доц., к.е.н. Білоцерківець В. В. — глава 2; доц., к.е.н. Завгородня О. О. — глави 6 (у співавторстві), 10; доц., к.е.н. Лебедєва В. К. — глава 9; доц., к.е.н. Леонідов І. Л. — глава 7 (у співавторстві); доц., к.е.н. Летуча О. В. — глава 8; доц., к.е.н. Маляр Д. В. — глави 7, 11 (у співавторстві); доц., к.е.н. Пилипенко Г. М. — глава 7 (у співавторстві); доц., к.е.н. Пилипенко Ю. І. — глава 3; доц., к.е.н. Рябцева Н. В. — глави 1 (у співавторстві), 12; доц., к.е.н. Савостенко Т. О. — глава 5; проф., д.е.н. Тарасевич В. М. — передмова, глави 1, 6 (у співавторстві); доц., к.е.н. Фаїзова О. Л. — передмова, глава 4; проф., д.е.н. Швець В. Я. — глава 11 (у співавторстві).

Глава 1. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА: ЗМІСТ ТА ОСНОВИ РУХУ

План

- 1.1. Національна економіка як наука.*
- 1.2. Національна економіка в контексті суспільних та природних процесів.*
- 1.3. Ознаки та моделі національної економіки.*
- 1.4. Основи саморозвитку національної економіки.*

Література

1. *Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 88–94.*
2. *Основи економічних знань: Навч. посібник / А. С. Гальчинський, П. С. Єщенко, Ю. І. Палкін. — К.: Вища школа, 2002. — С. 496–502.*
3. *Основы экономической теории: Учебник / Под общ. ред. С. В. Мочерного. — К.: Т-во «Знання», 2000. — С. 590–601.*
4. *Перехідна економіка: Конспект лекцій / За ред. В. М. Тарасевича. — Дніпропетровськ: Січ, 2001. — С. 11–24.*
5. *Перехідна економіка: Підручник / За ред. В. М. Гейця. — К.: Вища шк., 2003. — С. 12–23, 37–60.*
6. *Сычев Н. В. Политэкономия. Курс лекций. — М: НКФ «ЭКМОС», 2002. — С. 250, 307–311, 318–319.*
7. *Тарасевич В. Н. Очерки теории переходной экономики. — К.: Наукова думка, 2001. — С. 75–100.*
8. *Экономика переходного периода: Учебное пособие / Под. ред. Радаева В. В., Бузгалина А. В. — М.: Изд-во МГУ, 1995. — С. 37–47.*

1.1. Національна економіка як наука

Класична і марксистська економічна теорія вивчає основи економіки країни, її суб'єктів, її продуктивні сили, виробничі відносини, закони й закономірності розвитку. В традиціях «main stream» — аналіз «чистої» економіки, абстрагування від національної специфіки, соціального контексту та концентрація уваги, перш за все, на дії ринкових сил.

Проте актуальність дослідження проблем *національної* економіки значно зростає в умовах становлення або докорінної трансформації економіки країни¹. Так, у Німеччині середини ХІХ ст., у зв'язку з пошуком шляхів захисту національних економічних інтересів при об'єднанні дрібних держав, поділених митними кордонами та відкритих до експансії іноземних товарів, публікується «Національна система політичної економії» Ф. Ліста (1841 р.), де надається перша цілісна теоретична концепція національної економіки, а в післявоєнні 50-ті роки ХХ ст. при формуванні національної моделі об'єднання ринкових сил, державного регулювання та національних традицій, ця концепція отримує подальший розвиток в праці В. Ойкена «Основи національної економії».

Значущість національно-економічних досліджень значно зростає наприкінці ХХ — початку ХХІ століття. *По-перше*, в нових незалежних країнах відбувається активний пошук ефективних моделей національної економіки та системи національної економічної безпеки. *По-друге*, в умовах глобалізації загострюється проблема об'єднання загальносвітових тенденцій і закономірностей розвитку з національними інтересами та цілями, відповідного коригування економічної політики.

Національна економіка як самостійна наука є порівняно молодого, проте її передумови формуються протягом багатьох століть. Йдеться про поступове накопичення загальних ідей та концепцій з основ функціонування та розвитку економіки країни; урахування в наукових дослідженнях не тільки загальних законів і закономірностей економічного розвитку, а й

¹ Див.: Курс экономической теории: Общие основы экономической теории. Микроэкономика. Макроэкономика. Основы национальной экономики: Учебное пособие / Под ред. А. В. Сидоровича. — М.: Дело и Сервис, 2007. — С. 517.

національної специфіки економіки країни (особливості історичного розвитку, інституційного устрою, національної свідомості тощо), а також впливу неекономічних сфер (соціальної, політичної, екологічної, духовної) на економічний розвиток країни.

Якщо економічна теорія ХХ століття зосереджувала увагу переважно на економічних проблемах суспільства, організованого в держави-нації з певними моделями національної економіки й громадянського устрою, то в умовах стрімкої глобалізації ХХІ століття економічні проблеми починають досліджуватися з позицій глобального підходу — у єдності та взаємодії економіки з іншими сферами суспільного життя за еволюційним виміром *«минуле — сучасне — майбутнє»* в контексті світових процесів на глобальному, цивілізаційно-територіальному, державно-національному, регіональному й локальному рівнях. За цих обставин національні економіки є унікальними, потребують окремого дослідження та розвитку нової галузі економічної теорії. З огляду на молодість національної економіки як науки можемо констатувати певну фрагментарність і недостатню оформленість об'єкта і предмета її дослідження, а також її методологічної бази.

Завдання національної економіки як науки полягає у дослідженні загального і особливого в економіці країни з урахуванням неекономічних чинників та напрямів інтеграції у світове господарство для обґрунтування пріоритетів і заходів економічної політики держави, спрямованих на економічний розвиток країни та підвищення якості життя населення.

Метою національної економіки як науки є вивчення законів і закономірностей функціонування й розвитку економіки країни у взаємодії з іншими країнами.

Об'єктом національної економіки як науки є економіка країни в цілому та її складові у єдності й взаємодії в контексті суспільно-природного розвитку, а *предметом* — економічні процеси національного відтворення, їхні закони і закономірності, умови, фактори та результати.

Методологічне підґрунтя національної економіки складають підходи і методи політичної економії, мікроекономіки, макроекономіки, міжнародної економіки, економічної історії та історії економічних вчень. Особливість полягає в тому, що економічні проблеми національної економіки роз-

глядаються в контексті взаємодії різних сфер суспільного життя, взаємин з іншими країнами, а також впливу глобального управління.

До функцій національної економіки слід віднести пізнавальну, ідеологічну, методологічну, практичну.

Пізнавальна функція полягає у вивченні *реальних* процесів та явищ економіки країни в суспільно-природному середовищі. В цьому сенсі національна економіка є *позитивною* наукою, яка формує наукові відповіді на запитання: «Що саме відбувається в економіці країни?».

Ідеологічна функція «відповідальна» за формування економічного мислення й певної ідеології людини. Національна економіка як наука є своєрідним полем взаємодії ідей, концепцій, теорій різних напрямів сучасної економічної думки, що об'єктивно пов'язані з інтересами різних соціальних верств і прошарків. Так, для крупних підприємців, які уособлюють фінансовий, торговий і промисловий капітал, більш близькою і зрозумілою є *неокласика*. Значна частина найманих робітників, фермерів, дрібних і середніх підприємців є прихильниками державного регулювання ринкової стихії, а тому адекватним виразником їхніх інтересів є *кейнсіанство*. Значна частина інтелігенції, представників висококваліфікованої праці, соціально незахищених верств населення можуть знайти пояснення власних проблем і обґрунтування своїх вимог в *соціально-інституціональних* теоріях. *Марксизм* залишається близьким найманим робітникам, службовцям, тим численним соціальним верствам, які мріють про майбутнє справедливе суспільство. Ідеологічна функція національної економіки пов'язана з певною «презентацією» інтересів і поглядів основних верств населення, особливостей їхнього світогляду, а також формуванням ідеологічних засад механізму узгодження й гармонізації різноманітних інтересів з огляду на пріоритети розвитку економіки країни.

Методологічна функція національної економіки як складової економічної теорії передбачає застосування певних прийомів і правил дослідження (від грецьк. «*methodos*») та обґрунтування шляхів і методів їх ефективного використання (від грецьк. «*logos*») для здобуття нових знань, пояснення нових економічних явищ і процесів. Ця функція ґрунтується на тому, що національна економіка як наука, використовуючи досягнення ін-

ших наук, визначає загальні економічні закони й закономірності розвитку, які стають початковою методологічною посилкою досліджень в інших науках, тобто формує методологічну основу не тільки для власного подальшого розвитку, а й розвитку інших економічних наук, розробляє загальні методологічні принципи для обґрунтування практичних рішень з перетворення й вдосконалення економічної дійсності.

Практична функція національної економіки поєднує декілька взаємопов'язаних вимірів:

1. За виміром «*теорія — практика*» об'єктивні економічні реалії, конкретні факти є вихідною базою теоретичного дослідження. Зазвичай, на його *першому* етапі відбувається збір і первинна обробка фактичних матеріалів, формуються необхідні передумови і припущення, виділяються репрезентативні економічні суб'єкти (домашнє господарство, фірма, держава), поведінка яких аналізується за допомогою відповідного методологічного інструментарію.

На *другому* етапі отримані результати узагальнюються (агрегуються), розробляються відповідні гіпотези і моделі, виявляються залежності, тенденції, закономірності та закони руху національної економіки на всіх рівнях, на основі яких формуються пропозиції та рекомендації органам державної влади.

Змістом *третього* етапу є верифікація (перевірка) зазначених гіпотетичних розробок реальною практикою господарювання. Підтвержені практикою гіпотетичні розробки набувають статусу концепцій, теорій, наукових законів або закономірностей. Отже, національна економіка як наука починається з практики і завершується практикою.

2. За виміром «*минуле — сучасне — майбутнє*» економіко-теоретичний аналіз минулого, по-перше, дозволяє висувати нові гіпотези, а також перевіряти й коригувати вже існуючі, а по-друге, — є передумовою аналізу майбутнього, головна мета якого — розробка прогнозів можливого розвитку національної економіки.

3. На відміну від позитивної, *нормативна* наука відповідає на запитання: «Якою повинна бути національна економіка?». Вона є сукупністю уявлень про її «еталонний», оптимальний стан. Найбільш концентрованого

вигляду нормативна наука набуває у розробці економічної політики, перш за все, її економічних *цілей* та *інструментів*.

Функції національної економіки взаємопов'язані та взаємообумовлені. Наприклад, чим ґрунтовніші позитивні наукові положення про реальні економічні процеси, тим більш практично значущими є наукові пропозиції та рекомендації органам державної влади. Важливо не допускати абсолютизації одних функцій і недооцінки інших, враховувати певний баланс між ними. Так, надмірна заідеологізованість економічних рішень за радянських часів часто суперечила не тільки науковим обґрунтуванням і доказам, але й здоровому глузду. Будь-яка економічна політика не буде успішною, якщо не опиратиметься на принципи узгодженості та оптимізації економічних інтересів різних соціальних верств і прошарків населення країни.

1.2. Національна економіка в контексті суспільних та природних процесів

Як же розуміти термін «національна економіка»? Передусім, це економіка країни, держави, а не економіка тієї або іншої національності.

Серед альтернативних поглядів на сутність *національної економіки* виділяються три найбільш ґрунтовні (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Альтернативні концепції змісту національної економіки

1. У сучасній західній економічній науці *національна економіка* ототожнюється з *національним ринком*. Але такий підхід спрощує проблему. На думку відомого економіста, лауреата Нобелівської премії В. Леонтьєва, А. Сміт, Д. Рікардо, Т. Мальтус, Дж. Ст. Міллє створили велику теоретичну будову, яка заснована на розумінні національної економіки як системи, що схильна до саморегуляції, складається із багатьох різноманітних, взаємопов'язаних суб'єктів господарювання, які виробляють і споживають.

Тривалий час представники неокласичного напрямку економічної думки відстоювали саме це розуміння національної економіки. Наприклад, на таких засадах Л. Вальрас розробив теорію загальної ринкової рівноваги. Однак в умовах різкого підвищення ролі держави після економічної кризи 1929–1933 років таке розуміння національної економіки вже не відповідало новим реаліям. Тому представники кейнсіанського та соціально-інституціонального напрямів економічної думки ввели в систему національної економіки *державу*. Навіть на думку представників неокласицизму Ф. Хайєка і М. Фрідмена, державі необхідно не тільки виконувати роль «нічного вартового», а й встановлювати «правила гри» суб'єктів ринкової економіки.

В сучасних умовах *національна економіка* розглядається на Заході здебільшого як *ринкова змішана економічна система* з властивою їй взаємодією механізмів саморегулювання, державного та громадянського регулювання.

2. У марксистській економічній літературі «національна економіка» як термін зустрічається рідко. Однак це стосується скоріше форми виразу, а не змісту. *Національна економіка* розглядається марксистами як *система виробничих відносин* з приводу виробництва, розподілу, обміну й споживання результатів діяльності людей, а також ефективного використання ресурсів її з властивими їй цілями розвитку виробництва, формами його організації та господарювання. Продуктивні сили та технологічний спосіб виробництва є матеріально-технічною базою національної економіки, а виробничі відносини, економічні закони і категорії — соціально-економічною основою.

3. У ході наукових дискусій сформувався ще один підхід до визначення національної економіки, коли вона розглядається як *народне господарство країни*. Наприклад, відомий творець «німецького дива» 1948–1956

років Л. Ерхард у книзі «Добробут для всіх» досліджує саме *національне* народне господарство, проблеми переходу від тоталітарної, примусової до ринкової економіки. Народне господарство — це продукт історичного розвитку, поглиблення суспільного поділу праці, усупільнення виробництва. Воно є сукупністю всіх галузей і регіонів країни, об'єднаних в єдиний організм різноманітними економічними зв'язками.

Якому з цих підходів віддати перевагу? На наш погляд, не є конструктивним як абсолютизація, так і заперечення того чи іншого підходу. У межах кожного з них вирішуються певні специфічні завдання, розробка ж складних проблем вимагає їх розумного синтезу.

Національній економіці властиві наступні *загальні ознаки*:

- *тісні економічні зв'язки* між суб'єктами господарювання на основі поділу праці;
- *загальний економічний простір*, що характеризується єдиним економічним законодавством; єдиною грошовою одиницею; загальною фінансовою і грошово-кредитною системами;
- *єдиний економічний центр*, який виконує регулюючу та координуючу роль за допомогою заходів економічної політики;
- загальна система *економічного суверенітету*;
- *територіальна цілісність*.

Національна економіка являє собою діалектичну єдність взаємопов'язаних та взаємодіючих економічних суб'єктів, секторів та укладів. Основними її суб'єктами є господарські одиниці, домогосподарства й держава, кожний з яких прагне до найбільш повної реалізації своїх економічних інтересів. Основними секторами національної економіки є *приватний* та *державний*. У складі приватного сектора виділяють сектор домогосподарств і сектор ділових одиниць (підприємства, фірми, галузі). Державний сектор представлений державними підприємствами, органами державної влади та місцевого самоврядування. До основних укладів національної економіки належать *натуральний (патріархальний), дрібнотоварний, приватно-підприємницький, колективний, державний*, причому кожний з них характеризується відповідною формою власності на засоби виробництва, певними умовами та результатами виробництва.

В СНР ООН виділяють такі «об'єднання» економічних суб'єктів — *інституційні сектори* національної економіки, за якими ведуться національні рахунки: нефінансові (Enterprises) та фінансові корпорації (Financial Institutes), що складають сектор «бізнесу»; сектор загального державного управління, представлений державними установами (Government) та органами місцевого самоврядування; домашні господарства (Households), некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства (Private Non-Profit Institute, Serving Households). Крім того, у відкритій економіці виділяють ще сектор зовнішньоекономічних зв'язків (Rest of the world).

Оскільки діяльність національних ділових одиниць здійснюється як у країні, так і поза її межами, крім того, в самій країні іноземні ділові одиниці ведуть економічну діяльність, то кордони національної економіки не збігаються з державними. Прийнято визначати *кордони національної економіки* межами діяльності *національних* ділових одиниць у країні та поза її межами.

Становлення та розвиток національної економіки є історичним, довготривалим, складним процесом, який відбувається в певному оточенні. У категоріях сучасної постнеокласичної науки національна економіка є складною *людинорозмірною*² економічною системою універсумного типу. Що мається на увазі?

По-перше, національна економіка є елементом *ноосфери* — надскладної людинорозмірної системи універсумного типу як суперечливої єдності суспільства і природи. Вона може бути структурована за головними *сферами людської життєдіяльності* — природно-екологічної, економічної, соціальної, духовної та політичної. Кожна з цих сфер є відповідним середовищем існування національної економіки (рис. 1.2).

В сучасних умовах жодна з економічних наук не може абстрагуватися від їх впливу на економічні процеси, що вивчаються. Тому, з огляду на проблематику національної економіки, доцільно виділити деякі значущі елементи відповідного середовища.

² Людинорозмірна система — це система, що історично розвивається з інтегрованою до неї людиною (див.: Вопросы философии. — 2001. — № 1. — С. 9).

Рис.1. 2. Середовище національної економіки

Природно-екологічне середовище охоплює такі важливі складові, як географічні та кліматичні умови, поклади корисних копалин, фауна і флора країни.

Економічне середовище формують всі економічні об'єкти, суб'єкти, процеси і явища в їх взаємозв'язках, протиріччях і русі. Умовно в ньому виділяють п'ять ієрархічних рівнів: мега-, макро-, мезо-, мікро- і нано-. *Мега-рівень (мегаекономіка)* представлений глобальною або міжнародною економікою — складною системою взаємопов'язаних економік окремих країн, національних, між- і наднаціональних економічних процесів і явищ, а також інститутів, що їх обслуговують. *Макрорівень (макроекономіка)* — рівень економік окремих країн з відповідними економічними об'єктами, суб'єктами, процесами, явищами, інститутами, взаємозв'язками тощо. До *мезорівня (мезоекономіка)* відносять такі утворення, як економіка регіону, економіка міжгалузевого народногосподарського комплексу, економіка галузі. *Мікрорівень (мікроекономіка)* — це рівень економіки окремих підприємств, домашніх господарств, а також відповідних їх взаємодіям ринків. *Нанорівень (наноекономіка)* представлений економікою кожної окремої людини (фізичної особи).

Ієрархічна будова економічного середовища не виключає різноманітних зв'язків між його рівнями: прямих, зворотних, координаційних, генетичних, функціональних тощо (рис. 1.3).

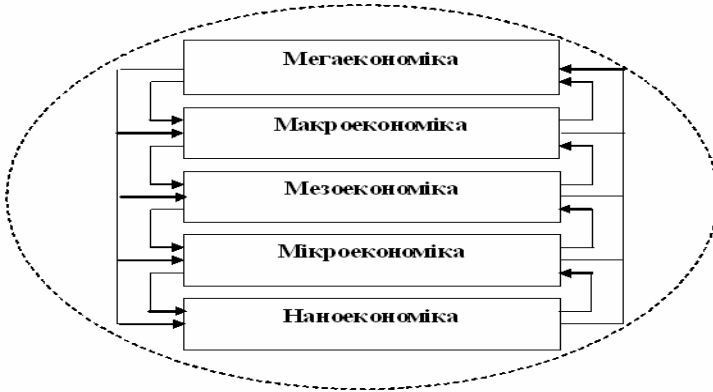

Рис. 1.3. Економічне середовище національної економіки

У цьому контексті національна економіка є складною системою макро-, мезо-, мікро- і наноекономічного рівнів з відповідними взаємозв'язками.

Соціальне середовище національної економіки характеризується багатоманітністю взаємопов'язаних людських верств, прошарків, угруповань, асоціацій за такими ознаками — демографічні, расові, національні, майнові, професійні, релігійні тощо.

Духовне середовище представлене складною системою форм суспільної свідомості (наукова, релігійна, естетична, етична, моральна); типів культур, суспільно-природних генотипів різних народів; організацій та інститутів, що їх обслуговують (наукові організації, творчі спілки, релігійні конфесії, традиції, звичаї, норми і правила тощо).

Найважливішими складовими *політичного* середовища національної економіки є незалежні держави з притаманними їм формами правління (монархія, республіка); політичними режимами (демократія, авторитаризм, тоталітаризм); формами устрою (унітарна держава, федерація, конфедерація); міждержавні та наддержавні утворення; політичні партії та міждер-

жавні партійні утворення (наприклад, Соціалістичний Інтернаціонал); політичний процес, в тому числі політична залученість (вибори, референдум, переговори тощо); політичне функціонування (лоббі, опозиція тощо); міжнародна політика і право.

По-друге, зовнішнє середовище та процеси самоорганізації національної економіки визначають її внутрішню будову. Залежно від характеру та спрямування зовнішнього впливу, процесів самоорганізації, а також мети і завдань досліджень, виділяють декілька економічних структур і відповідних їм складових:

- структура *ієрархічних рівнів* національної економіки. *Мезоекономічна* структура відображає переважно територіальне розміщення продуктивних сил і є співвідношенням економічних регіонів, районів та інших територіальних утворень, а також великих народногосподарських міжгалузевих і галузевих комплексів. *Мікроекономічна* структура представлена співвідношенням 1) підприємств (фірм) різних форм власності та господарювання, обсягів виробництва і рівнів зайнятості тощо; 2) домашніх господарств з різним рівнем доходів та обсягами майна. *Наноекономічна* структура — це співвідношення груп людей, що формуються за ознаками професійності, рівня кваліфікації та доходів, якості та рівня освіти тощо;
- *відтворювальна* структура охоплює співвідношення, по-перше, фаз (стадій) суспільного відтворення — виробництва, розподілу, обміну та споживання; по-друге, першого (виробництво засобів виробництва) та другого (виробництво предметів споживання) підрозділів; по-третє, між проміжним і кінцевим продуктом, споживанням і заощадженнями, валовим і чистим нагромадженням тощо;
- *галузєва* (або діяльнісно-видова) структура представлена співвідношенням різних видів економічної діяльності та галузей економіки, зокрема: традиційних, індустріальних і постіндустріальних; трудо-, капітало- та наукомістких; добувних і обробних, експортоорієнтованих та імпортозаміщуючих;
- *технологічна* структура — співвідношення між технологічними способами виробництва, а також між технологічними (техніко-економічними) укладами національної економіки;

- *соціально-економічна* структура є співвідношенням соціально-економічних укладів: приватно-підприємницького, колективного, дрібнотоварного, державного;
- в *інституційній* структурі найбільш значущими є співвідношення: 1) інституційних секторів (нефінансових корпорацій, фінансових корпорацій, домашніх господарств, загального державного управління, некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства) та одиниць; 2) ринкових і неринкових інститутів; 3) національних ринків, ринкових структур та інфраструктур;
- *зовнішньоекономічна* структура — це співвідношення експортно-імпортних операцій з товарами та послугами, капіталом, фінансовими активами тощо; між національною економікою та економіками інших країн.

Внутрішня будова національної економіки представлена не тільки означеними структурними складовими, але й процесами і явищами (нестабільність, циклічність, розвиток, зростання, нагромадження, капіталізація, соціалізація, регулювання, очікування, агрегати, шоки, кризи тощо), факторами (труд, земля, капітал, підприємницькі здібності) та результатами (національний продукт, людський капітал, природне середовище, система відносин тощо).

Таким чином, в якості *об'єкта у широкому сенсі* наука та навчальна дисципліна «Національна економіка» має економіку країни в цілому в контексті процесів самоорганізації та *кoeволюції*³ суспільства і природи, тобто суспільно-природного середовища. На рис. 1.4 представлено складові зовнішнього середовища та внутрішньої будови національної економіки, які є спільними для всіх національних економік на макрорівні. До речі, кожна з цих ознак або їхнє певне поєднання може виступати в якості критерію типізації національних економік.

Всі рівні економіки країни, сектори, уклади, сегменти національного ринку об'єднані комплексом економічних, соціальних, технологічних, правових та інших взаємозв'язків. Для утвердження засад цілісності національної економіки важливим є з'ясування її загальних завдань та орієнтація на досягнення визначених кінцевих результатів.

³ Термін «*кoeволюція*» використовується для позначення такої якості взаємодії суспільства і природи, коли розвиток суспільства не руйнує, а сприяє відновленню та природній еволюції навколишнього середовища.

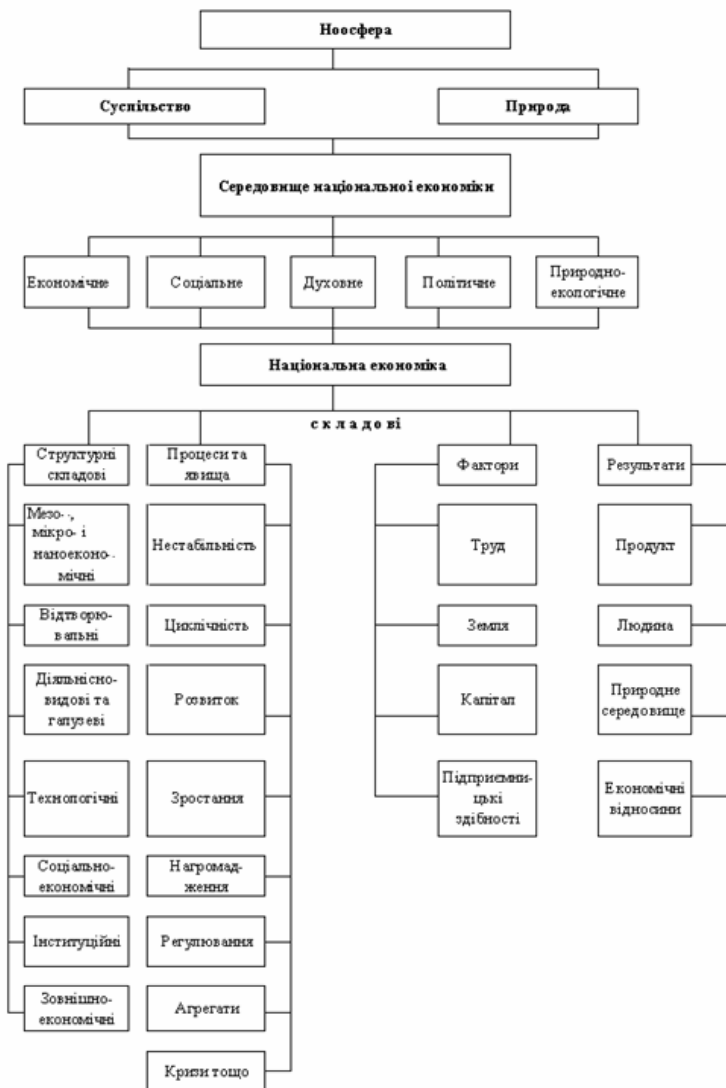

Рис.1.4. Національна економіка як об'єкт національно-економічної науки

У філософії мета визначається як передбачення свідомого результату, на досягнення якого спрямована діяльність. Як безпосередній мотив, мета спрямовує і регулює діяльність, пронизує практику як внутрішній закон, якому людина підпорядковує свою волю. Відображаючи активний бік людської свідомості, мета повинна відповідати об'єктивним законам, реальним можливостям навколишнього середовища та самого суб'єкта.

Які ж цілі національної економіки? Незалежно від економічної ситуації, національна економіка як людинорозмірна система об'єктивно прагне до стабільності, ефективності та справедливості. Відповідно до цього виділяють такі *макроекономічні завдання національної економіки*:

- *стабільне зростання національного обсягу виробництва*;
- *високий і стабільний рівень зайнятості*;
- *стабільний рівень цін*;
- *підтримка рівноваги платіжного балансу*.

Відповідно до даних спрямувань використовуються й агреговані інструменти макроекономічного регулювання, зокрема фінансова політика, грошово-кредитна політика, політика регулювання доходів, зовнішньоекономічна політика та інші.

Цільова функція національної економіки є складною системою завдань, що класифікуються за різними критеріями та ознаками — просторовими, суб'єктивними, часовими та іншими.

Вперше формалізація цільової функції суспільного виробництва була запропонована в середині 60-х років XX століття представниками теорії оптимального функціонування соціалістичної економіки М. Федоренко, М. Петраковим і С. Шаталіним. За їхніми моделями, ця функція надавалась як залежна від багатьох об'єктивних чинників:

$$y = f(x_1, x_2, \dots, x_m), \quad (1.1)$$

де y — цільова функція;

f — вид функції;

x_1, x_2, \dots, x_m — об'єктивні чинники у вигляді змінних.

У якості цільових функцій використовували національний доход, фонд споживання та інші показники, а змінних чинників — ресурси в різних комбінаціях.

Якщо цільову функцію національної економіки представити як результат взаємодії цілей різних економічних секторів та укладів, відповідних їм специфічних виробничих відносин, економічних законів, категорій та завдань, то отримаємо наступне.

Цільовою функцією у *приватно-підприємницькому* укладі є максимізація прибутку, який отримують підприємці, а в *дрібнотоварному* — максимізація валового доходу дрібного товаровиробника. *Колективний і державний* уклади, з одного боку, знаходяться під впливом товарно-грошових відносин, з іншого — в їх межах діють закони суспільного привласнення. Так, в *колективному* укладі об'єктивною є цільова функція максимізації і валового доходу колективу, і рівня добробуту його членів. У *державному* укладі цільова функція є складнішою. До її головних аспектів належать: а) оптимізація валового доходу державного сектора загалом і валового доходу трудових колективів державних підприємств; б) максимізація рівня добробуту членів трудових колективів державних підприємств і членів суспільства; в) максимізація суспільної корисності.

Якщо проаналізувати надані цільові функції різних укладів, виникає питання: чому задоволення потреб — мета державного укладу, а не інших? Необхідно взяти до уваги той факт, що в цьому випадку розглядаються не кінцеві, а тільки безпосередні цілі. У кінцевому підсумку всі уклади орієнтовані на задоволення потреб людини, але безпосередні їх цілі відрізняються. Наприклад, непідприємницька, «бюджетна» частина державного укладу безпосередньо «відповідає» за задоволення потреб. У цьому випадку ми отримуємо співпадіння безпосередньої та кінцевої мети.

Основні *складові цільової функції національної економіки* можна подати таким чином: а) максимізація валового доходу національної економіки і кожного індивіда; б) максимізація рівня добробуту членів суспільства; в) максимізація суспільної корисності.

Наведені складові мають конкретні форми реалізації в практиці господарювання, законодавчих актах та статистиці. Наприклад, у Конституції Японії підкреслюється, що всі форми власності повинні служити суспільному добробуту. Згідно з Конституцією Німеччини, якщо яка-небудь форма власності підриває суспільний добробут, вона повинна перейти під контроль суспільства.

Цільова функція формується, головним чином, під впливом об'єктивних економічних обставин, хоча й відчуває певний вплив з боку політичних, юридичних, моральних, релігійних та інших ідей, теорій, відповідних організацій та інститутів. У зв'язку з цим доцільно підкреслити наступні обставини.

По-перше, об'єктивно цільова функція відображається в суспільних інститутах та організаціях. Це суб'єктивне відображення об'єкта може бути як адекватним, так і неадекватним. Рівень адекватності відображення визначається характером відносно самостійного руху зазначених інститутів і організацій. Таким чином, уже в процесі відображення об'єктивної цільової функції може виникнути її деяка корекція.

По-друге, корекція процесу вибору мети і механізму її реалізації може виникнути під час активного впливу суспільства на економіку. Це має місце, наприклад, у тому випадку, коли короткострокові цілі, нерідко не головні, свідомо або несвідомо ставляться вище об'єктивних та довгострокових. Держава тільки тоді раціонально виконує свою роль корегуючого суб'єкта цілеспрямування, коли забезпечує адекватне відображення цільової функції та формує адекватні умови її реалізації. В іншому випадку неминучими є негативні наслідки.

Розвиток або трансформація національної економіки потребує врахування ознак та тенденцій впливу *зовнішнього* середовища. З огляду на передумови розвитку національної економіки *України як нової незалежної держави* найбільш значущими є наступні:

1. Рух людського суспільства від протистояння східного та західного типів еволюції людства, з економічним домінуванням останнього, до нового *серединного, інтеграційного типу еволюції*. У цьому контексті важливо усвідомлювати, що протягом декількох століть різні українські землі перебували в орбіті домінуючого впливу західного та східного типів історичного розвитку, західного та східно-православного субцивілізаційних утворень, яким притаманні відмінні, а де в чому і протилежні природно-екологічні пріоритети, ментальні настанови, духовні та політичні традиції, основи і механізми економічного розвитку. Тому цілком закономірними є відчутні відмінності життєвого укладу населення західних та східних і пів-

денних регіонів України, різновекторність їхніх симпатій та переваг. Сучасне українське суспільство, як і людство в цілому, є своєрідним місцем зустрічі західного та східного векторів історичного руху. З одного боку, ці вектори є носіями відцентрових сил, що збільшують відстань між їх прихильниками, а з іншого — пошук і дотримання адекватних форм руху їх об'єктивних суперечностей можуть каталізувати суспільний прогрес. Саме таке поєднання, інтеграція найвищих досягнень зазначених типів еволюції людства є однією з провідних сучасних тенденцій, важливим чинником японського, південнокорейського та китайського «економічних див», а також важливою передумовою економічного піднесення України.

Історична глобальна місія України полягає у створенні та утвердженні механізмів поєднання, гармонізації та інтеграції західного і східного типів еволюції людства, Західної та Східної християнських субцивілізацій, утвердженні та зміцненні власної серединності та серединного типу еволюції людства.

2. Ключовим процесом у становленні серединного інтеграційного типу еволюції людства є **глобалізація економіки**.

Нагадаємо, що їй притаманні:

- домінування міжнародних економічних відносин над національними, а також планетарних масштабів і форм економічної діяльності над національними, регіональними і мікрорівневими;
- випереджаючі темпи зростання міжнародного виробництва, перш за все, в межах ТНК, а також міжнародної торгівлі у порівнянні зі світовим ВВП; глобалізація руху капіталу (безпрецедентна експансія євrorинку капіталу) і людського капіталу;
- перетворення планети в єдине інформаційно-комунікативне середовище; нарощування елементів глобального економічного регулювання в діяльності між- та наддержавних утворень з метою, в тому числі, вирішення глобальних проблем, що загострюються.

3. Формування в розвинутих країнах **основ постіндустріального суспільства** з притаманними йому тенденціями гуманізації, соціалізації та екологізації змішаної економіки; інновативно-інформаційного розвитку з опорою на п'ятий і шостий технологічні уклади; домінування соціальної

сфери як сфери відтворення людини над матеріальною сферою; прогресу механізмів і форм політичної та економічної демократії; зміцнення засад соціальної справедливості та солідарності тощо.

4. *Трансформація традиційного суспільства* в більшості країн, що розвиваються, в напрямках індустріалізації, формування основ сучасної ринкової економіки, домінування приватного підприємництва, інститутів демократії та громадянського суспільства. Найбільших успіхів досягли ті країни (перш за все нові індустріальні), в яких саме держава виконує роль головного суб'єкта цих перетворень.

5. Революційні зміни в постсоціалістичних країнах, які при формуванні національних економік рухаються від примітивного соціалізму, з домінуванням тоталітарно-бюрократичної складової східного типу еволюції людства, до нового суспільства, образ якого визначається наступними найважливішими *прогресивними перехідними процесами*, що взаємодіють та переплітаються:

- рух до нового, інтеграційного типу еволюції людства та нової прогресивної соціально-економічної системи;
- перехід від суто державнісного до громадянського суспільства з розвинутими демократичними інститутами, що забезпечують самореалізацію особистості та самоорганізацію суспільства;
- поступова зміна соціально-економічного генотипу або менталітету критичної маси суспільства в напрямі соціального активізму та відповідальності, самостійності та опори на власні сили, вивільнення творчого потенціалу індивідуальності з урахуванням складного симбіозу її свідомої, під- та несвідомої складових;
- перехід від тотально одержавленої до соціально та екологічно орієнтованої конкурентоспроможної змішаної економіки, в якій оптимально взаємодіють різноманітні форми власності, підприємництва та господарювання, а також механізми ринкового саморегулювання та державного і громадянського регулювання;
- перехід від економіко-екстенсивного до переважно соціально-інтенсивного та інноваційного типу суспільного відтворення з пріоритетним розвитком п'ятого та шостого технологічних укладів і механізмами простого і розширеного природно-екологічного відновлення;

- розбудова сучасної економіки відкритого типу, гармонійно включеної до світових тенденцій глобалізації, інтеграції та диференціації.

1.3. Ознаки та моделі національної економіки

Національна економіка є певною економічною системою країни в конкретних історичних умовах. На її формування впливають, зокрема, загальні закономірності розвитку економіки, що відображають об'єктивні основи формування продуктивних сил, неекономічні особливості країни і умови, в яких вона розвивається.

Так, національні економіки, що розвиваються на однаковому технологічному базисі, як правило, мають близькі економічні системи, можуть різнитися певними національними економічними рисами з огляду на неекономічні фактори⁴. До них, зокрема, належать:

- *природні особливості*, тобто розташування, ресурсні можливості, запаси корисних копалин, розміри та кліматичні особливості території тощо;
- *особливості історичного розвитку*, коли в кожний конкретний період національна економіка сприймає впливи і тенденції історичного розвитку країни, а також новітніх історичних подій;
- *цивілізаційні фактори*, що характеризують культурні, релігійні, етнічні традиції та цінності країни, передаються від покоління до покоління та стимулюють або обмежують перетворення, надають їм своєрідної національної специфіки;
- *вихідний рівень* становлення і розвитку національної економіки (відтворення на власній або новій основі), в тому числі стан та рівень продуктивних сил, економічний потенціал країни, зрілість передумов формування нової економічної системи;
- особливості *політичної організації* суспільства, які впливають на вибір курсу економічної політики держави.

⁴ Див.: Курс экономической теории: Общие основы экономической теории. Микроэкономика. Макроэкономика. Основы национальной экономики: Учебное пособие / Под ред. А. В. Сидоровича. — М.: Дело и Сервис, 2007. — С. 520.

Неекономічні фактори мають різну природу і динаміку. Так, найбільш сталими є цивілізаційні фактори, основи культури, що обмежують свободу вибору економічної системи та інститутів суспільства, включаючи форму державного правління. Під впливом неекономічних факторів елементи економічного устрою, інститути та організації суспільства специфічно упорядковуються, набувають національних форм.

Економічні системи класифікуються за різними критеріями (рис. 1.5):

- за *стадією розвитку ринкових відносин* виділяють моделі економіки «традиційного» типу; капіталізму (вільного, монополістичного, державно-монополістичного, змішаної економіки); які централізовано плануються та управляються;
- за *соціально-економічним та техніко-технологічним рівнем* розвитку виділяють національні економіки розвинуті, ті, що розвиваються, та перехідні;
- за *домінуванням певних технологічних укладів* виділяють доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні економіки;
- за *структурою господарства* розрізняють аграрно-індустріальні, індустріально-аграрні та постіндустріально-індустріально-аграрні економіки;
- за *ресурсною ознакою* виділяють трудо-, капітало- та наукоємні економіки;
- за *ступенем інтеграції в світову господарську систему* виділяють національні економіки закритого та відкритого типів;
- за *регіональною та континентальною ознаками* національні економіки об'єднуються з урахуванням розташування країн на конкретній території.

Серед розвинутих країн за *моделлю координації господарських процесів* виділяються ті, що використовують ліберально-капіталістичну модель (США, Великобританія), та ті, що спираються на державно-корпоративну модель (Німеччина, Японія, Південна Корея). При порівнянні національних економік розвинутих країн використовується комплекс «стандартних» значень макроекономічних показників, до якого, зокрема, належать: зростання ВВП — від 2–3% і вище; рівень інфляції — 4–5% на рік; дефіцит державного бюджету — до 9,5% ВВП; позитивне сальдо платіжного балансу країни.

Рис. 1.5. Класифікація моделей національної економіки

Виокремлення національних моделей економіки дозволяє систематизувати, а також визначити загальне та особливе в економіках окремих країн. Проте, якщо кілька країн, які знаходяться на одному рівні розвитку, мають схожі національні економічні системи, вважається, що вони мають однакову модель розвитку, або одну *національну модель економіки*. Так, розрізняють національні моделі економіки північноєвропейських країн (Австрія, Данія, Норвегія, Фінляндія, Швеція); південноєвропейських країн (Греція, Італія, Португалія); країн Латинської Америки; країн Південно-Східної Азії, що швидко розвиваються; більшості країн Африки, які знаходяться на південь від пустелі Сахара.

Глобалізація ускладнює визначення характеру та типу економічної моделі, оскільки країни інтегруються в світову економіку, регіональні утворення, що в кінцевому підсумку веде до формування в різних країнах близьких економічних систем.

Національна економіка є комплексним феноменом, який поєднує взаємопов'язані *загальні* риси, притаманні всім економічним системам, *особливі* ознаки, характерні для економік певної групи країн, та *унікальні* риси, властиві виключно цій економіці.

Національна економіка України, яка існує в унікальному природно-екологічному, політичному, соціальному і духовному середовищі нової незалежної держави, вже пройшла певні етапи розвитку:

I етап (1992–1994 рр.) — безсистемна та нерегульована «шокова терапія»;

II етап (1994–1999 рр.) — економічні перетворення за програмою міжнародних фінансових організацій (МВФ, ЄБРР та інших), у якій домінували заходи «шокової терапії», хоча певні зусилля владних структур були спрямовані на реалізацію градуалістських заходів.

Поряд з деякими позитивними зрушеннями — відносна макроекономічна фінансова стабілізація, формування власної грошово-кредитної та фінансової системи, ринкової інфраструктури, активізація зовнішньоекономічних зв'язків тощо — домінували такі регресивні процеси, як депресія, деіндустріалізація, депостіндустріалізація, криміналізація, значне соціальне розшарування тощо, які значною мірою були детерміновані не тільки спадщиною минулого, але й неадекватною економічною політикою.

Якщо оцінювати реальне співвідношення прогресивних і регресивних тенденцій у національній економіці України, то чітко визначилися *два можливих варіанти її еволюції*: 1) перетворення в економіку напівколоніального типу і поповнення складу малоперспективної периферії міжнародної економіки; 2) поетапне досягнення рівня середньо- та високорозвинених економік. Зрозуміло, що для України прийнятним є тільки другий варіант.

Економічна історія Німеччини, Японії, Китаю, нових індустріальних країн демонструє відсутність жорсткої детермінованості тривалої периферизації та переконує в необхідності розробки і реалізації **нової інтегративної моделі економічних перетворень**, *головний сенс якої полягає у визначенні власного шляху реформ на основі переважно власних сил і ресурсів з огляду на складні суспільні перетворення в цілому.*

III етап (1999–2000 р.) еволюції національної економіки України розпочався формуванням і реалізацією інтегративної моделі економічних перетворень. Важливим наслідком такої реалізації є економічне зростання та підвищення авторитету України в світі.

1.4. Основи саморозвитку національної економіки

Національні економіки XXI ст. кардинально різняться за станом відтворювальних процесів, їх сталістю, ступенем розвитку суспільного виробництва. Так, разом з ринковими економіками, що розвиваються на базі постіндустріальних технологій (США, країни Західної Європи), відтворюються централізовані економіки (КНДР), що спираються переважно на напівмеханізовану працю, а також економіки з домінуванням традиційних форм господарювання та ручної праці (ряд країн Африки). Крім того, одні країни відтворюють економічну систему, яка вже склалася, інші знаходяться на етапі становлення власної економічної системи.

Сучасні прогресивні моделі національної економіки спираються на *джерела і основи саморозвитку економіки*, які представлені переважно її внутрішніми класичними (двосторонніми) і некласичними (багатосторон-

німи) суперечностями технологічних, соціальних та соціально-економічних укладів (рис. 1.5).

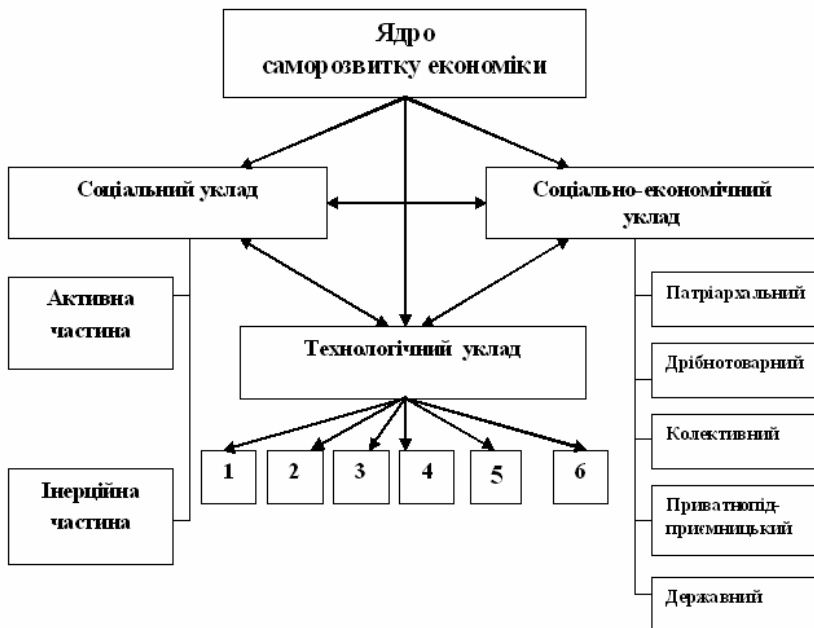

Рис. 1.5. Структура ядра саморозвитку національної економіки

Технологічний (техніко-економічний) уклад — це комплекс технологічних процесів, які являють собою цілісність, що відтворюється, і охоплюють різні галузі та об'єднані виробництва. В його межах здійснюється замкнений виробничий цикл, що включає видобування і отримання первинних ресурсів, всі стадії їх переробки і випуск кінцевої продукції, відповідної типу суспільного споживання, що склався. Розвиток будь-якого технологічного укладу починається з виробничого впровадження базисної інновації, яка згодом супроводжується іншими інноваціями, які її доповнюють.

За концепцією технологічних укладів російського економіста, члена-кореспондента РАН С. Глазьева, історія міжнародної економіки останніх

трьох століть демонструє становлення та заміщення *п'яти* технологічних укладів. Головним фактором і ознакою *першого* технологічного укладу, з якого почалася епоха сучасного економічного зростання і утвердження його ритму, є механізація текстильної промисловості. Ключовою інновацією *другого* став паровий двигун. Головні особливості *третього* технологічного укладу — широке використання електричних двигунів і розвиток електротехніки; домінування в якості енергоносія — вугілля, а в якості конструкційного матеріалу — сталі; пріоритетний розвиток універсальних технологій обробки конструкційних матеріалів, верстатного машинобудування; залізниця як базова інфраструктура.

В структурі *четвертого* технологічного укладу домінують хімічна промисловість, автомобіле- та тракторобудування, виробництво моторизованих озброєнь. Для цього укладу характерні також комплексна автоматизація виробництва багатьох технологічних процесів, широке використання кваліфікованої робочої сили, нафти як базового енергоносія, автомобільного транспорту як пріоритетної інфраструктури. В розвинутих країнах до середини 70-х років минулого століття четвертий технологічний уклад досяг межі своєї експансії. З середини 80-х років головним носієм економічного зростання стає *п'ятий* технологічний уклад — уклад інформаційних і комунікаційних технологій, аерокосмічної техніки, наукомістких виробництв, нових джерел енергії. На думку деяких учених, у розвинутих країнах на рубежі XX–XXI століть чітко визначилися такі складові майбутнього *шостого* технологічного укладу, як біотехнології, гена інженерія, штучний інтелект.

Будь-яка економіка є *технологічно багатокладною*, тобто в ній одночасно існують і взаємодіють різні технологічні уклади. У розвинутих країнах це третій, четвертий і п'ятий технологічні уклади, при безумовному домінуванні п'ятого і появи елементів шостого. В Україні домінуючим є симбіоз третього і четвертого технологічного укладів з достатньо розвинутими елементами п'ятого в аерокосмічній галузі, танкобудуванні, атомній енергетиці. Світовий досвід переконує, що головною умовою випереджаючого зростання виробництв п'ятого технологічного укладу є потужна державна підтримка, перш за все інвестиційна, пошук і реалізація *адекватних форм руху техніко-економічних протиріч між:*

- технологічними укладами (третім, четвертим та п'ятим);
- факторами виробництва (наприклад, між земельними ресурсами та капіталом);
- результатами виробництва (наприклад, між матеріальним і соціальним продуктом);
- факторами і результатами виробництва;
- різними складовими окремих факторів або результатів виробництва.

Соціальний уклад представлений історично визначеною системою відтворення людини як особистості, яка включає дві *головні складові*: а) *активну* — професійно-кваліфікаційний та інтелектуально-освітній потенціал суспільства (ПКЮПС); б) *інерційну* — сукупність національних, культурних та інших традицій, норм і принципів, що утворюють домінуючий менталітет суспільства.

Система суперечностей між соціальними укладами, активною та інерційною складовими соціального укладу, різними елементами активної або інерційної складової соціального укладу, виступає **джерелом руху** не тільки соціальної, а й політичної, економічної та духовної сфер суспільства.

Соціально-економічний (економічний) уклад характеризується історично визначеною формою привласнення процесу, умов і результатів виробництва продукту і людини. Технологічна багатокладність національної економіки України визначає процеси формування дрібнотоварного і приватнопідприємницького укладів, де домінують відповідно приватна власність без використання та з використанням найманої праці, а також колективного і державного укладів (секторів) з властивою їм колективною та державною формами власності відповідно. Рушійною силою суспільних змін є протиріччя між різними соціально-економічними укладами (наприклад, між приватнопідприємницьким і державним), між процесами привласнення та відчуження в межах кожного укладу.

Враховуючи технологічну, економічну та соціально-економічну багатокладність національної економіки, що відповідають одна одній, стає зрозумілою складність системи її протиріч. Це певною мірою необхідно враховувати при формуванні **організаційно-економічного механізму** їх руху та розв'язання. Зокрема, він являє собою суперечливу єдність трьох

рівноцінних та самоцінних сторін — *ринкового саморегулювання, державного та громадянського економічного регулювання*. Конкретні форми та інструменти цього *триєдиного економічного регулювання* будуть розглянуті в наступних главах.

Тут же слід наголосити на його визначальній ролі у формуванні **ядра саморозвитку національної економіки**. Суто з *технологічної* точки зору ядром саморозвитку *національної* економіки є група машинобудівних і будівельних галузей, з *соціальної* — та складова ПКІОПС, що самовідтворюється, нарешті, із суто *соціально-економічної* — характер привласнення. Інтеграційний підхід до проблеми передбачає визначення в якості ядра саморозвитку *інтеграційно-інноваційного сплаву найактивніших складових всіх трьох типів укладів одного історичного рівня з чітко визначеною постіндустріальною спрямованістю*. Ця проблема стоїть на порядку денному і держави, і бізнесу, і громадянського суспільства.

Основні терміни та поняття

Національна економіка як наука, сутність національної економіки, національний ринок, народне господарство, інтеграційний тип еволюції, середовище національної економіки: природно-екологічне, економічне, політичне, соціальне, духовне; технологічний (техніко-економічний) уклад, соціальний уклад, соціально-економічний уклад, лібералізація, інституціоналізація, регіоналізація, глобалізація, історична глобальна місія України.

Контрольні та дискусійні запитання

1. *Що являє собою національна економіка як наука?*
2. *Назвіть етапи розвитку національної економіки як науки.*
3. *Назвіть альтернативні підходи до визначення змісту національної економіки.*
4. *Які загальні ознаки національної економіки?*

5. *Яким чином визначаються кордони національної економіки?*
6. *Охарактеризуйте основні цілі національної економіки.*
7. *Які моделі цільової функції національної економіки Вам відомі?*
8. *Які неекономічні фактори визначають специфіку розвитку національної економіки?*
9. *Проаналізуйте критерії класифікації національних економік.*
10. *Визначте загальне, особливе та одичне в національній економіці України.*
11. *Охарактеризуйте середовище національної економіки.*
12. *Порівняйте джерела саморозвитку національної економіки.*
13. *У чому полягає технологічна багатокладність національної економіки?*
14. *Яке місце займає Україна в системі типів історичного розвитку?*
15. *У чому полягає унікальність національної економіки України?*

Глава 2: ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

План

- 2.1. *Принципи функціонування національної економіки у працях дослідників Стародавнього Світу.*
- 2.2. *Становлення національних економік у часи Середньовіччя.*
- 2.3. *Господарський розвиток українських земель в межах національних економік інших країн.*

Література

1. *Винниченко В.* Відродження нації. — К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. — С. 138–142, 151–157, 201–225, 301–314.
2. *Грушевський М.* Історія України-Руси — Т. 3. — К.: Наукова думка, 1992. — С. 333–352.
3. *Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку/ За ред. акад. НАН України В. М. Геєця.* — К.: Ін-т екон. прогнозув.; Фенікс, 2003. — С. 650–680, 829–849.
4. *История экономических учений / Под ред. В. Автономова.* — М.: Инфра-М, 2002. — С.138–160.
5. *Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М.* Історія господарства: Україна і світ. — К.: Вища школа, 1995. — С. 64–91, 110–188, 225–314, 423–470.
6. *Тимочко Н. О.* Економічна історія України. — К.: КНЕУ, 2005. — С. 63–72, 86–98, 120–137.
7. *Тойнбі А. Дж.* Дослідження історії / Пер. з англ. — Т. 1. — К.: Основи, 1995. — С. 91–155.
8. *Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др. Под ред. Ю. Н. Пахомова.* — К.: Наукова думка, 2002. — С. 16–54.
9. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 6–27.

2.1. Принципи функціонування національної економіки у працях дослідників Стародавнього світу

Специфіка розвитку національних економік з найдавніших часів визначалася особливостями викликів, з якими зустрічалися мешканці тих чи інших територій. А отже, першопочаткові умови їх формування залишали чіткий відбиток у розумінні місцевими дослідниками головних ознак національних економік. Так, у Стародавньому світі неможливим було забезпечити цивілізаційний розквіт без активного втручання держави. Кліматичні умови вимагали поєднання зусиль усіх членів громади на шляху до мети. На теренах Шиняру, Єгипту, Індії, Китаю звичайне рільництво, не засноване на використанні іригаційних споруд, було приречене. Отже, окремі землероби були змушені об'єднуватися для створення мережі таких споруд. Об'єднання самостійних економічних суб'єктів за власною волею у жорстко обмеженому часовому періоді виглядало досить сумнівним. Тож нагальною була необхідність втручання додаткового гравця, в якості якого виступала держава. Саме вона примушувала землеробів створювати і забезпечувати потрібні експлуатаційні характеристики іригаційних споруд. У свою чергу, це привело до посилення взаємозалежності між окремими суб'єктами національної економіки та інтенсифікації взаємозв'язків між ними. Безумовно, ця специфіка виявляється в економічних працях учених давнини. Так, у пісні про Гільгамеша акцентується увага на ролі держави у створенні сприятливих умов для побудови й використання зрошувальних конструкцій. Аналогічно у «Повчанні писаря сину» та «Повчанні гераклеопольського царя своєму сину» увага звертається на необхідність втручання держави в розвиток національної економіки, потребу існування правлячої верхівки, як фактора, що консолідує національну економіку, визначає орієнтири її розвитку, виключає можливі загрози.

До подібних висновків приходять і дослідники Стародавньої Індії. У «Законах Ману» констатується, що за відсутності енергійного державного втручання «ні в кого не залишалося б власності, нижчі зайняли б місця вищих», наслідком чого стало б гальмування розвитку економіки. Разом з тим, на думку тогочасних мислителів, кордони національної економіки збігаються

з державними, і вона розглядається як тотожна «нашому царству». В «Ар-хашастрі» розглядається роль держави в досягненні прискореного розвитку національної економіки. Саме вона має очолити створення зрошувальних систем, оскільки вони є «джерелом врожаю, а поступове отримання вигод від дощу залежить від зрошувальних заходів». За спроби зашкодити іригаційним мережам держава має жорстко карати винуватців. З іншого боку, саме вона повинна забезпечити мирний розвиток національної економіки, запобігти зовнішнім ворожим втручанням у процес зростання добробуту.

Подібна ситуація склалася і на теренах Стародавнього Китаю. У долині Хуанхе поступовий цивілізаційний розвиток призвів до погіршення екологічної ситуації. Освоєння нових територій, включення їх в господарську діяльність людини, знищення лісових масивів у верхів'ях ріки посилили загрозу нищівних повеней, призвели до загибелі багатьох общин, значно ускладнили умови рільництва. Вийти з антропогенної кризи можна було лише забезпечивши створення іригаційних систем, зарегулювавши Хуанхе. Досягти цього китайцям вдалося лише шляхом активізації діяльності держави. Саме про це йдеться в працях видатних китайських мислителів Конфуція та Мен-цзи. Посилення державного втручання, створення єдиних правил економічної гри, підпорядкування єдиному економічному центру вимагає представник легізму Шан Ян.

Дещо інша ситуація характерна для розвитку національної економіки на теренах Стародавньої Греції. Активне державне втручання в господарську діяльність було притаманне лише тим територіям, де цього вимагали кліматичні виклики. Така ситуація, наприклад, склалася в Лаконії. Подібність зі східними умов сільськогосподарської діяльності потребувала регламентації діяльності населення з боку держави. Наслідком саме цього були антиринкові, пронатуральні закони Лікурга щодо обмеження зовнішньої та внутрішньої торгівлі, фактичного скасування грошового обігу, нівелювання наслідків майнової диференціації громадян. З іншого боку, це втручання стимулює появу більш тісних взаємозв'язків між окремими суб'єктами спартанської національної економіки, оспіваних Платоном.

Інші кліматичні умови вимагають й іншого ставлення до економічної ролі держави. Орієнтація на торгівлю, ремісництво та судноплавство в

Афінах стає запорукою ослаблення ролі держави (тоталітарної на сучасний погляд). Відсутність іригаційних мереж, менша залежність від кліматичних викликів, другорядність рільництва (значну частину пшениці афіняни імпортують) зменшує потребу в примушуванні громадян до спільної праці, сприяє зростанню свободи дій індивідуума, забезпечує самостійність у прийнятті господарських рішень. Але держава не усувається повністю від господарської діяльності. Так, реформи Солона стимулюють розвиток підприємництва, мотивуючи виробників до збільшення обсягу випуску та експорту оливкового масла та забороняючи вивіз пшениці. Проте менший ступінь втручання держави в господарську діяльність, градація соціального статусу громадян лише в залежності від їхнього майнового стану забезпечує більш інтенсивний економічний розвиток, відкритість економічних суб'єктів до нововведень, більшу адаптабельність національної економіки до мінливих зовнішніх умов. Арістофан зазначає: «Афіняни полюбляють будь-які нововведення, вміють швидко розібратися в обстановці, виконуючи те, що задумали. Вони рішучі, ... вони люблять їздити до чужих країн», де набувають нових знань, а представники більш традиційних суспільств (спартанці) «думають лише про те, як зберегти наявне, але не спроможні придумати щось нове і виконати необхідне», відставання їх в економічному розвитку неминуче. Розвиток торгових взаємозв'язків загострює проблему ідентифікації меж національної економіки. За одними ознаками її кордони наближаються до кордонів діяльності резидентів держав-полісів, а за іншими — створюється дещо аморфна, але загальна давньогрецька національна економіка.

Специфічним був розвиток національної економіки Стародавнього Риму. Початкове формування національної економіки на теренах Північної Кампанії потребувало активного втручання держави. Освоєння драглистих низовин Нижнього Тибру було б неможливим без її консолідуючої ролі. Цього ж вимагали демографічні проблеми, що постали перед Римом. Швидко зростання населення сприяло появі постійного дефіциту продовольчих продуктів, у першу чергу пшениці. Розв'язання проблеми шляхом військової експансії було б неможливим без участі держави. Саме демографічна напруженість за умов обмеженості ресурсів стала тим фактором, що обу-

мовив постійне зростання територіального ареалу римської національної економіки протягом століть. Разом з тим, державне втручання в господарську діяльність є досить помірним. Так, гідна відповідь на кліматичні виклики дозволила за часів Сервія Тулія відмовитися від общинного землеволодіння. Внаслідок його реформ «усе належить правителю, хоча за законом прописано різним власникам, тобто кожна річ має свого власника. Правителям належить влада над усім, а приватним особам — право власності. Ти не торкатимешся плодів, якщо тобі це не дозволить орендар, навіть якщо вони й народилися в твоїх володіннях».

Подальший розвиток національної економіки відбувався на ринкових засадах. І тогочасні теоретичні розробки в першу чергу акцентували увагу саме на механізмах підвищення її ефективності. Так, Варрон, розглядаючи рабовласницькі господарства як головну складову національної економіки, пропонує шляхи підвищення їх доходності за рахунок зростання ступеня експлуатації працівників, ефективного розподілу праці між вільними та невільними. З іншого боку, зростання кількості люмпенів-квіритів стає онтологічною детермінантою появи іншого розуміння подальших шляхів розвитку національної економіки. Брати Гай та Тиберій Гракхи пропонували перейти до більш рівномірного розподілу землі, обмеживши володіння земельними ділянками 250 га на родину та роздавши люмпенату невеликі наділи — до 7,5 га.

Протягом досить значного проміжку часу залишаються не чітко визначеними кордони національної економіки Стародавнього Риму. Якщо в царський період вони є достатньо фіксованими, то за часів республіки набувають менш окресленого характеру. В завойованих провінціях діють власні закони, грошові системи, специфічно розвиваються торговельні відносини. Це означає, що на теренах Римської держави функціонує переважно конгломерат національних економік, аніж єдина національна економіка. Лише з часів Октавіана посилення тенденцій до єдності набуває зримих обрисів. Ця тенденція ще більше посилюється під час правління Тиберія й Веспасіана та, з певними перервами, Діоклетіана.

Елліністична цивілізація розповсюджувала свій ареал і на терени сучасної України. Південна смуга нашої держави в ті часи була далеким кра-

ем Ойкумени. Але внаслідок демографічного вибуху в Греції у VII ст. до н.е. тут з'являються перші колонії та утворюються поліетнічні держави полісного типу (Ольвія, Тіра, Пантікапей, Херсонес тощо). Поліси фактично виконували роль перевалочних пунктів, саме через них ремісницькі вироби експортувалися з Греції на північ, а збіжжя зі степів півночі імпортувалося у Грецію. Але в III ст. до н.е. українська пшениця стає неконкурентоспроможною на ринках Еллади, що призводить до глибокої кризи квазінаціональних економік Північного Причорномор'я. Разом з тим, посилюється автаркічність полісних економік, їх незалежність, зростає ступінь їхньої національності із втратою статусу квазінаціональності. Втім, такі тенденції поширювалися одночасно з поширенням у полісах мультикультуралізму, коли місцеві стереотипи поведінки отримували все більшу кількість прибічників. На зламі тисячоліть, як наслідок поразки Мітрідата IV, Північне Причорномор'я опиняється в зоні інтересів Римської держави, а економіки полісів знову набувають статусу квазінаціональних серед численних мікронаціональних економік варварських племен. Напади кочовиків наприкінці доби античності призвели до остаточної загибелі полісів.

2.2. Становлення національних економік за часів Середньовіччя

Варварські королівства, що утворилися на рештках Західної Римської імперії, важко сприймати в якості національних економік. Господарські взаємовідносини між окремими феодалними утвореннями мають обмежений характер, а в певних випадках майже відсутні (наприклад, автаркізація герцогств Сполетто та Беневенто в межах Лангобардського королівства). Млявими залишаються і товарно-грошові відносини між меншими феодалними володіннями, що входять до складу герцогств чи графств. Величезна кількість грошових систем, митних перепон є характерною ознакою тих часів. А отже, терени Європи були покрані на численні мікронаціональні економіки. Фома Аквінський фактично обстоював думку про тотожність кордонів феодалних князівств та кордонів національних економік. З

сучасних позицій ця думка є сумнівною, оскільки застосовується лише один критерій — межі дії єдиної грошової системи.

На території України в добу раннього Середньовіччя розвиток національної економіки фактично обмежувався кордонами Київської Русі, де утверджувалися феодальні відносини, формувалася ієрархічна феодальна система. Домінування натурального господарства значно гальмувало розвиток єдиної національної економіки. Причому, в IX–XI століттях навіть за розмірами мікронаціональних економік Україна значно поступалася своїм західноєвропейським сусідам. Це пов'язано зі значним сповільненням розвитку вотчинного землеволодіння. Особливості господарства Київської Русі визначалися вкрай низькою щільністю населення, наявністю великої кількості незаселеної землі, можливістю селян, у разі посилення утисків з боку феодалів, переселитися на нові землі. Отже, середнє натуральне господарство і за обсягом значно поступалося своїм аналогам у Німеччині чи Франції. Разом з тим, на території України існує єдина грошова система.

Формування зрілих феодальних відносин у XII–XIII століттях приводить до посилення тенденцій регіоналізації. Укрупнення мікронаціональних економік відбувається синхронно з розпадом єдиної національної економіки в межах Київської Русі. Центр економічного життя поступово переноситься з Київського князівства на південний захід — у Галицько-Волинське. Разом з тим, класична феодальна система на території України так і не утворилася. Ленна система фактично не замінила бенефіціальну систему землеволодіння, майорат не набув загального поширення, як у Західній Європі, а селяни, в своїй більшості, залишилися особисто вільними. За наявності численної та добре організованої спільноти партачів цехи не досягають такої влади, як у католицьких країнах. Феодальний розбрат погіршує конкурентні можливості мікронаціональних економік на землях України, і упродовж наступних століть всі вони стають складовими сусідніх національних економік: Центральна Україна — національної економіки Великого князівства Литовського, Північно-Східна Україна — Московського князівства, західні землі — Польського королівства, Буковина та Закарпаття — Молдавського князівства та Угорського королівства.

2.3. Господарський розвиток українських земель в межах національних економік інших країн

Упродовж багатьох століть розвиток різних частин України відбувався нарізно, і це не могло не вплинути на її сучасний стан. Найбільша частина українських земель опинилася під владою Великого князівства Литовського. Об'єднання української національної економіки з економіками ментально близьких білоруського та литовського народів не викликало опору серед населення. Розвиток феодальної системи господарювання відбувався за звичною схемою. Продовжує домінувати бенефіціальна система землеволодіння, лише дещо змінилося коло власників на користь представників литовського княжого дому. Але в XIV–XV століттях поступово посилюється залежність селян від феодалів, особливо після зміцнення в Україні позицій польської шляхти. Замість численних станів (данників, службових, тяглових, парубків, люзних тощо), які мали різні ступені залежності від феодала, формується єдиний стан залежності — дедизні селяни. У Західній Україні цей процес був особливо прискореним і супроводжувався одночасно асиміляторською політикою — колонізацією та окатоличенням населення. На крайньому заході вона набувала особливо гострого характеру, що завершилося переходом Холмщини, Бойківщини та Лемківщини до орбіти іншої — Західно-Християнської цивілізації. Цей процес охопив не тільки селянство. У містах провідні позиції серед патриціату та бюргерства посідають представники колоністів та колонізованих чи онімечених українців, представники автохтонного населення переважають тільки серед плебсу.

Дещо інша ситуація складається у Наддніпрянщині, що знову, в умовах ослаблення могутності номадних племен, колонізується українським населенням. Тут слабкішими є феодальні примуси, набагато потужнішими — економічні позиції козацтва в містах. Спроби поширити звичайну феодальну практику на ці землі зустрічають жорсткий опір козацтва, що врешті-решт у XVII столітті привело до появи незалежної Української держави і формування власної національної економіки. Знищення системи королівщин, ліквідація магнатських землеволодінь, наявність значної кіль-

кості хуторських господарств, що належали козакам, їхня проринкова орієнтація та відсутність чи незначний прояв феодальних примусів (шляхом «подарунків на свята» старшині) зумовили швидкий розквіт мануфактурного виробництва в Центральній Україні.

Фактична ліквідація феодальної системи господарювання відкрила шлях до розвитку національної економіки за капіталістичним способом виробництва. Відсутність феодальних рентних відносин сприяла становленню хутірського господарства як багатогалузевого фермерського, що за наявних умов забезпечувало високу конкурентоспроможність вітчизняної продукції на світових ринках. Сприяли цьому й виважена внутрішня (уніфікація оподаткування, дотримання єдиних правил економічної гри) та зовнішня (лібералізація за одними напрямками та протекціонізм за іншими) економічна політика уряду Богдана Хмельницького. Але цим перспективам не судилося здійснитися — територія України стала частиною Російської держави. Міжнародна торгівля українських купців регламентувалася російським урядом, вивезення товарів дозволялося лише через окремі порти (Архангельськ, Азов), що збільшило транспортні витрати та знизило конкурентоспроможність українських товарів. Україна була фактично відрізана від західноєвропейських ринків. Торгівля ж на теренах України набуває колоніального характеру. Російський торговий капітал стає тут повним господарем. Російські купці отримують деякі привілеї на торгівлю в українських землях, натомість встановлюються жорсткі обмеження на експорт найбільш конкурентоспроможної продукції українських мануфактур — її витісняють товари російських мануфактур.

Не кращою була ситуація і на українських землях в межах Польщі. Хоча українські виробники та торговці формально не переслідувалися, але права шляхти на безмитну торгівлю за умов існування численних внутрішніх та зовнішніх мит ставили українських купців у скрутне становище. Втім, дрібна українська шляхта мала таку саму можливість, як і польська, скористатися цим правом.

На жаль, маючи значний потенціал розвитку національної економіки, можливості прискореної реалізації промислового перевороту (наявність відповідних ресурсів, слабкість цехів та потужність спілок партачів, лікві-

дація феодальної системи господарювання, поширення фермерського господарства тощо), Україна не змогла ними скористатися, втративши свою незалежність. У XVIII столітті розпочався новий наступ на права селян, відбувається закріпачення вільних козаків та селян на землях Російської імперії та Речі Посполитої.

XIX століття ознаменувалося появою нових поглядів на сутність національної економіки. Представник німецької історичної школи Ф. Ліст першим визначає, що розвиток національної економіки як конгломерату мікронаціональних економік неможливий. Необхідним є створення єдиної національної економіки із загальною системою економічного захисту, однаковими правилами економічної гри, єдиним економічним центром, а це зумовить поглиблення та зміцнення взаємозв'язків між окремими її економічними суб'єктами. Це завдання покладається на державу, яка має сприяти також розвитку фабрично-мануфактурного виробництва шляхом застосування заходів «виховного протекціонізму».

Г. Шмоллер та А. Вагнер розглядали національну економіку як тотожну народному господарству (*Wirtschaft*), а отже, і сам предмет фундаментальної науки — політичної економії — набуває у них зовсім іншого забарвлення: «Це є наука, що описує народногосподарські явища, визначає та пояснює їх у зв'язку з їх причинами, оскільки вони можуть бути зрозумілими лише як єдине ціле ...»⁵.

М. Вебер першим звертає увагу на релігійну специфіку розвитку національних економік. Саме релігійний фактор справляє величезний вплив на формування національного менталітету, що, зокрема, виявляється у ставленні до господарської діяльності. Так, представники протестантизму стали ототожнювати працю в межах мирської професії з релігійною аскезою. Людина, яка докладає максимум зусиль у своїй професійній діяльності, так само любя Богу, як і відлюдник, що безперервно молиться. Зростання добробуту є проявом Божественної благодаті, а отримані статки слід спрямовувати на розширення виробництва, розглядаючи це як прямий обов'язок доброго християнина. Така трудова етика забезпечила реалізацію промис-

⁵ Цит. за: *Замятнин В. Н.* История экономических учений. — М.: Высшая школа, 1964. — С. 299.

лового перевороту, в першу чергу, саме в протестантських національних економіках та подальше їх економічне лідерство аж до сучасного періоду.

Таке сприйняття причин багатства та бідності народів може пояснити й особливості розвитку національної економіки України. Саме розподіл її між двома державами — католицькою Польщею та православною Росією, з несприйняттям будь-яких відхилень від загальноприйнятих норм поведінки, зумовив її економічне відставання. Лише представники релігійних меншин, з ближчим до протестантизму світоглядом, демонстрували успішність в ринковій діяльності (іудаїсти, старообрядці, молокани тощо). Ринковий же дух, прагнення до свободи, внутрішньо притаманні козацтву, зазнавали утисків з боку російського та польського урядів.

До край негативнох наслідків призвело й гальмування розвитку капіталістичних відносин на теренах України. Суттєвим поштовхом для його прискорення мало слугувати скасування кріпацтва, але така подія в Західній Україні відбулася лише 7 вересня 1848 р., а на Східній — 19 лютого 1861 р. До того ж, ліквідація залежності селян у такій формі мала переважно декларативний характер. Втрати панства фактично мали компенсувати селяни у вигляді сплати індемнізаційного боргу на Заході та викупних платежів на Сході. І якщо в Галичині, Буковині та Закарпатті починає зростати соціальна диференціація селянства, формуються засади подальшого розвитку товарного виробництва за капіталістичним сценарієм, то на теренах Російської імперії подібний розвиток практично блокується аж до 1881 р., а викупні платежі трансформуються у відбуття панщини для тимчасово зобов'язаних (селян, які не викупили свої наділи).

Але навіть за таких несприятливих умов капіталістичні відносини утверджуються в Україні. Особливо успішно подібні процеси відбуваються на землях Степової України, де значну частину населення складають козаки, утиски щодо яких історично мали менш жорсткий характер у порівнянні з посполитими. Отже, саме тут зберігся дух свободи та підприємництва, а жителі мали необхідні статки для розвитку товарного зернового господарства, прискореного викупу дворянських землеволодінь (такий процес проходив удвічі швидше, ніж на Правобережжі). Найбільш ефективні товаровиробники частково скуповують землі менш успішних селян, а част-

ково орендують їх, забезпечуючи прискорення розвитку капіталістичних відносин в аграрній сфері і, як наслідок, технологічну модернізацію виробництва та зростання врожайності (картоплі та зернових майже вдвічі).

Необхідність експорту надлишку сільськогосподарської продукції за межі України викликає потребу в будівництві на її теренах мережі залізниць. А це в свою чергу призводить до появи значного попиту на рейки та сприяє прискореному розвитку гірничо-металургійного комплексу й транспортного машинобудування. Втім, товарообмін з корінними російськими регіонами має колоніальний, нееквівалентний характер. Забезпечуючи левову частку загальноімперського виробництва вугілля, металу, зерна, цукру тощо, Україна залишається ринком збуту промислової продукції російських виробників за завищеними цінами.

Не кращою була ситуація й на західних землях. Розвиток фабрично-заводського виробництва має тут загальмований характер, вкрай повільно зростає продуктивність праці. На відміну від східних регіонів, де лідируючі позиції в промисловості займають надпотужні підприємства, на заході домінують середні та дрібні виробники, а технологічна база є вкрай відсталою. Економічна політика австро-угорського уряду, порівняно із російським, не сприяла зростанню іноземних інвестицій у промисловість українського краю, а товарообмін також набуває колоніального характеру. Землі Галичини, Буковини та Закарпаття стають сировинним придатком імперії.

Отримання Україною незалежності на початку ХХ століття не дозволило сформувати самостійну національну економіку, оскільки сам період фактичної незалежності був нетривалим. Територія України була поділена між Радянським Союзом, Польщею, Румунією та Чехословаччиною. І розвиток кожної з частин був позначений певною специфікою еволюції національних економік цих країн. Політика радянських урядів мала забезпечити неможливість функціонування самостійної національної економіки України в майбутньому. Подібних асиміляторських планів дотримувалися й уряди Польщі, Чехословаччини та Румунії, намагаючись перетворити складові української економіки в колоніальні придатки власних національних економік.

Так, за перші 20 років панування радянського уряду частка українського виробництва в загальнодержавному щодо вугілля та металопродукції скоротилася майже на 50%. До того ж, розбудова промисловості та сільського господарства мала чітко виражений колоніально-сировинний характер. Не набагато кращою була ситуація на заході України. Хоча фізичне нищення українства тут мало більш помірний характер, але дедалі відвертіших обрисів набирає політика колонізації. Досить відмінним є становище в Закарпатті, де чехословацький уряд проводив зважену політику соціально-економічних реформ без проявів пригнічення за національною ознакою, забезпечуючи розвиток інфраструктури українського краю.

Об'єднання українських земель у довоєнні та повоєнні роки в межах Радянського Союзу було не спроможне було в середньостроковій перспективі ліквідувати відмінності між ними, що накопичувалися століттями окремого існування. Разом з тим, протягом 50–60-х років відбулося значне покращання добробуту населення всієї України: прискореними темпами зростає заробітна плата в сільському господарстві, пенсії, будується житло, створюється соціальна інфраструктура. Але тимчасове бурхливе зростання змінилося в 70-ті роки тривалою стагнацією, ще більш виразними стають диспропорції в розвитку важкої промисловості, з одного боку, та легкої, харчової промисловості й сільського господарства, — з іншого. Вітчизняна індустрія не орієнтується на задоволення потреб населення, наростає дефіцит товарів широкого вжитку. Погіршується ситуація і у важкій промисловості, яка потребує оновлення основних фондів, зношеність яких в окремих галузях досягає у 80-х роках в Україні 60%. Кризові явища наростали по усіх напрямках, і саме в таких умовах розпочинається розбудова самостійної національної економіки України.

У наступних главах йтиметься про економічний розвиток сучасної незалежної України.

Основні терміни та поняття

Полісна економіка, цивілізаційне становище України, мікронаціональна економіка, виховний протекціонізм, реформи Солона, реформи Лікурга, королівщини, реформи Тулія, автаркія, бенефіціальна система, мультикультуралізм, національна економіка.

Контрольні та дискусійні запитання

1. *Визначте негативи та позитиви бенефіціальної системи землеволодіння.*
2. *Чому будівництво залізниць в імперські часи в Україні мало проколоніальний характер?*
3. *Чи є зростання темпів інфляції цивілізаційним викликом?*
4. *У чому полягає специфіка розвитку цехового господарства в Україні?*
5. *Визначте причини відмінностей в господарському розвитку Букочини та Слобожанщини.*
6. *Розкрийте об'єктивні та суб'єктивні чинники асиміляторської політики урядів Румунії, Польщі, Чехословаччини та СРСР.*
7. *У чому полягає особливість розвитку національної економіки Київської Русі?*
8. *Розкрийте відмінності розвитку національних економік Вавілонії та Афінської морської держави.*
9. *Поясніть, яким змінам у національній економіці сприяли реформи Лікурга?*
10. *Визначте етапи становлення національної економіки України.*

Тема 3. ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

План

- 3.1. *Загальна характеристика економічного потенціалу та його структура.*
- 3.2. *Виробничо-технологічний потенціал національної економіки.*
- 3.3. *Природно-ресурсний потенціал: сутність та характеристики.*
- 3.4. *Трудовий потенціал національної економіки України.*
- 3.5. *Науково-технічний потенціал та його складові.*

Література

1. *Глазьев С. Ю.* Теория долгосрочного технико-экономического развития. — М.: ВладДар, 1993. — 310 с.
2. *Новицкий П.Т.* Население и трудовые ресурсы. — М.: Мысль, 1996. — 350 с.
3. *Розміщення продуктивних сил: Посібник / Тарангул Л. Л., Горленко І. О., Євтушенко Г. І.* — К., 2000 — 264 с.
4. *Руденко В. П.* Природно-ресурсний потенціал України. — К.: Либідь, 1994. — 150 с.

3.1. Загальна характеристика економічного потенціалу та його структура

Потенціал (від лат. *potencia* — сила) у широкому значенні — це наявні засоби, запаси, джерела, які можуть бути мобілізовані, приведені в дію, використані для досягнення певної мети, здійснення плану, вирішення якого-небудь завдання. Потенціал соціально-економічної системи — поняття відносне і вимірюється для країни за динамічним критерієм, який інтегрує природно-ресурсні, економічні, соціальні, політичні та інші чинники, має суб'єктно-об'єктне вираження та конкретні цілі.

Економічний потенціал країни — сукупна здатність економіки країни, її галузей, підприємств, господарств здійснювати виробничо-економічну діяльність, випускати продукцію, товари, послуги, задовольняти суспільні потреби, забезпечувати розвиток виробництва і споживання.

Економічний потенціал країни може бути представлений у вигляді комплексу взаємопов'язаних потенціалів як складових структури національної економіки. Найчастіше в якості критеріїв класифікації потенціалів використовують види економічних ресурсів, сфери діяльності, напрями використання (див. рис. 3.1).

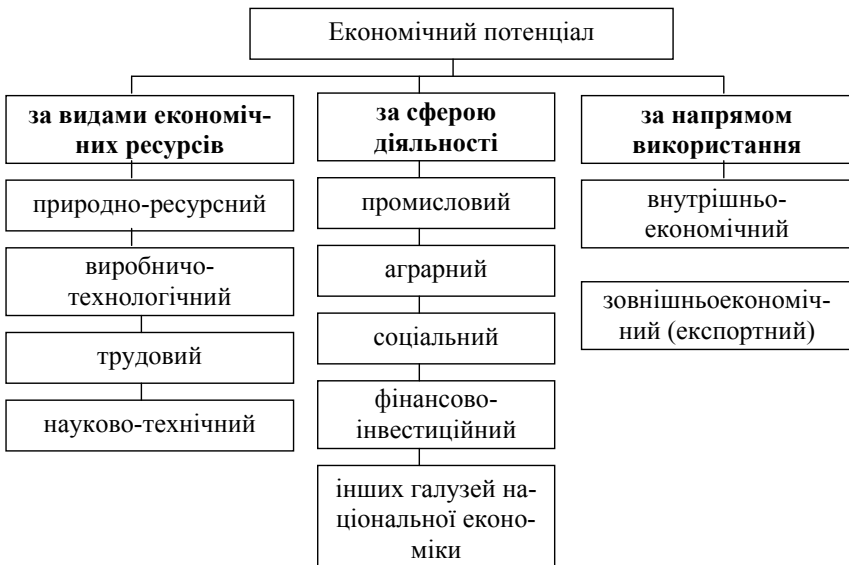

Рис. 3.1. Способи класифікації видів економічного потенціалу національної економіки

Природно-ресурсний потенціал характеризує природні багатства національної економіки, уже залучені в господарський оборот, а також доступні для освоєння при даних технологіях і соціально-економічних відносинах.

Виробничо-технологічний потенціал — сукупність засобів виробництва (будинків, споруджень, обладнання та устаткування), а також існу-

ючих технологічних способів (технологій) їх використання в економічній діяльності.

Трудовий потенціал — трудові ресурси країни, включаючи підприємницькі спроможності. Його обсяг і якість визначаються чисельністю активного працездатного населення та його освітнім і професійно-кваліфікаційним рівнем.

Науково-технічний потенціал — потенціал, який є в розпорядженні країни у галузі науково-дослідницьких та дослідно-конструкторських розробок (НДДКР). Це — досягнення фундаментальної та прикладної науки, нові технології, дослідно-експериментальна база, а також науково-технічні та конструкторські кадри високої кваліфікації.

Внутрішньоекономічний потенціал — частина загального економічного потенціалу національної економіки, орієнтована на задоволення внутрішніх потреб національного виробництва та соціальної сфери.

Експортний потенціал — здатність національної економіки виробляти продукцію, конкурентоспроможну на світових ринках, експортувати її в достатніх обсягах за світовими цінами.

Також економічний потенціал національної економіки може бути визначений сукупністю галузей народного господарства, підприємств, установ, які виробляють промислову, сільськогосподарську, будівельну продукцію, надають різні послуги виробничого й невиробничого призначення тощо. Цей принцип покладений в основу класифікації економічного потенціалу країни за ознакою сфери діяльності.

Економічний потенціал конкретної національної економіки може характеризуватися з точки зору досягнутих результатів від використання наявних економічних ресурсів. Тобто економічний потенціал може розглядатися як узагальнена конкретно-історична характеристика рівня розвитку економіки.

Економічні результати відображаються в обсязі, структурі, якості та техніко-технологічному рівні вироблених товарів і послуг. Узагальненою характеристикою економічних результатів є ВВП, національний дохід, їхня структура та динаміка. Окрім того, в якості показників економічних результатів можуть виступати фізичні обсяги виробництва окремих видів товарів, визнаних на даному історичному етапі найважливішими, рівень життя населення тощо (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Окремі соціально-економічні показники
розвитку економіки України**

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Валовий внутрішній продукт (у фактичних цінах), млн грн,	170070	204190	225810	267344	345113	441452	537667
у розрахунку на одну особу, грн.	3436	4195	4685	5591	7273	9372	11492
Доходи населення, млн грн.	128736	157996	185073	215672	274241	381404	479309
Індекс споживчих цін (до грудня попереднього року), відсотків	125,8	106,1	99,4	108,2	112,3	110,3	111,6
Обсяг реалізованої продукції промисловості (у фактичних цінах), млрд. грн.	182,7	210,8	229,6	289,1	400,8	486,6	551,7
Природний приріст, скорочення (-) населення, тис.	-373,0	-369,5	-364,2	-356,8	-334,0	-355,9	-297,7

Вищеназвані показники економічного потенціалу широко застосовуються у практиці міжнародних співставлень. Найчастіше динаміку розвитку окремих країн аналізують за допомогою співставлення рівнів зростання їхнього валового внутрішнього продукту (див. табл. 3.2).

Однією із основних проблем економічної теорії є ефективність використання економічного потенціалу. Суть її полягає у визначенні шляхів і способів досягнення найбільшого задоволення суспільних потреб в умовах дефіциту та обмеженості ресурсів. Проблема *ефективності суспільного виробництва* має два аспекти — цільовий (задоволення потреб) і ресурсний (використання обмежених ресурсів).

Цільова ефективність являє собою якісну характеристику суспільного виробництва з точки зору рівня розвитку і ступеня задоволення потреб суспільства.

Ресурсна ефективність відображає раціональність організації суспільного виробництва, комбінації факторів виробництва, застосування наявних ресурсів.

Таблиця 3.2

Рівень зростання ВВП
(у постійних цінах та ПКС 2000 р.; відсотків до попереднього року)

	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Країни СНД								
Азербайджан	-11,8	11,1	9,9	10,6	11,2	10,2	26,4	34,5
Білорусь	-10,4	5,8	4,7	5,0	7,0	11,4	9,4	9,9
Вірменія	6,9	5,9	9,6	13,2	14,0	10,5	14,0	13,4
Грузія	2,6	1,8	4,8	5,5	11,1	5,9	9,6	8,6 ¹
Казахстан	-8,2	9,8	13,5	9,8	9,3	9,6	9,7	10,6 ¹
Киргизстан	-5,4	5,4	5,3	0,0	7,0	7,0	-0,2	2,7
Молдова	-1,4	2,1	6,1	7,8	6,6	7,4	7,5	4,6 ¹
Російська Федерація	-4,1	10,0	5,1	4,7	7,3	7,2	6,4	6,7
Таджикистан	-6,0	8,3	9,6	10,8	11,0	10,3	6,7	7,0
Туркменістан	-7,2	5,5	4,3	0,3	3,3	4,5	9,6	...
Узбекистан	-0,9	4,0	4,2	4,0	4,4	7,7	7,0	7,3 ¹
Україна	-12,2	5,9	9,2	5,2	9,6	12,1	2,7	7,1
Інші країни світу								
Австрія	1,9	3,4	0,8	0,9	1,1	2,4	2,0	3,1
Бельгія	2,4	3,7	0,8	1,5	1,0	3,0	1,1	3,1
Болгарія	3,3	5,9	4,5	5,4	5,0	6,6	6,2	6,1
Великобританія	2,9	3,8	2,4	2,1	2,7	3,3	1,9	2,8
Греція	2,1	4,5	5,1	3,8	4,8	4,7	3,7	3,8
Данія	3,1	3,5	0,7	0,5	0,4	2,1	3,1	3,2
Естонія	4,5	7,9	7,7	8,0	7,1	8,1	10,5	10,9
Іспанія	2,8	5,0	3,6	2,7	3,0	3,2	3,5	3,8
Італія	2,8	3,6	1,8	0,3	0,0	1,1	0,0	1,7
Латвія	-0,9	8,4	8,0	6,5	7,2	8,6	10,2	11,0
Литва	5,2	4,1	6,6	6,9	10,3	7,3	7,6	7,8
Німеччина	1,9	3,2	1,2	0,0	-0,2	1,2	0,9	2,7
Польща	7,0	4,2	1,1	1,4	3,8	5,3	3,5	5,2
Португалія	4,3	3,9	2,0	0,8	-1,1	1,2	0,4	1,2
Румунія	7,2	2,2	5,8	5,2	5,3	8,4	4,1	7,2
Словаччина	5,8	2,0	3,2	4,1	4,2	5,4	6,0	...
Словенія	...	4,1	2,7	3,5	2,6	4,4	4,0	5,2
США	2,5	3,7	0,8	1,6	2,5	3,9	3,2	3,3
Угорщина	1,5	5,2	4,1	4,3	4,1	4,9	4,2	3,9
Фінляндія	3,4	5,0	2,6	1,6	1,8	3,7	2,9	5,5
Франція	2,2	4,0	1,9	1,0	1,1	2,3	1,2	2,2
Хорватія	6,8	2,9	4,4	5,6	5,3	4,3	4,3	4,8

¹Січень–вересень.

Цільовий і ресурсний аспекти ефективності тісно взаємопов'язані. Цільова ефективність змінюється прямо пропорційно ресурсній, а також обсягу і якості використовуваних ресурсів. При підвищенні цільової ефективності на основі зростання ефективності використання кожної одиниці наявних ресурсів говорять про інтенсивну форму функціонування економічного потенціалу суспільства. Підвищення цільової ефективності за рахунок залучення в суспільне виробництво додаткових ресурсів називають екстенсивною формою функціонування потенціалу.

Для кількісної оцінки ефективності використання економічного потенціалу суспільства застосовується система показників, що складається із двох підсистем: підсистеми показників цільової ефективності й підсистеми показників ресурсної ефективності (див. рис. 3.2).

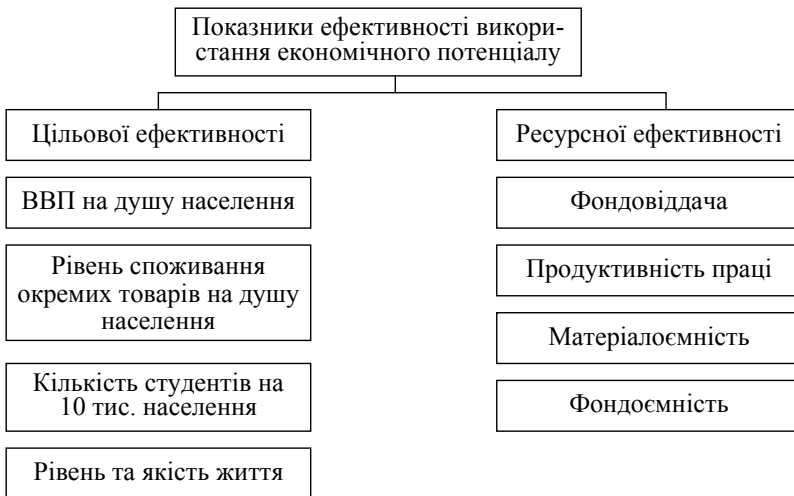

Рис. 3.2. Показники ефективності використання економічного потенціалу національної економіки

До першої підсистеми відносяться показники економічних результатів суспільного виробництва у співставленні з чисельністю населення: ВВП, ВНД на душу населення, а також показники обсягу накопичених матеріальних цінностей на душу населення. У підсистему показників ресурсної ефективності входять співвідношення між величиною отриманих результатів і масою ресурсів (продуктивність праці, фондівіддача тощо).

3.2. Виробничо-технологічний потенціал національної економіки

Україна є достатньо розвинутою індустріальною державою з потужною промисловою базою. Одночасно в структурі промисловості спостерігаються досить негативні тенденції (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Розподіл продукції промисловості по галузях (%)

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006
Уся промисловість	100	100	100	100	100	100	100	100
у тому числі:								
Базові галузі (усього)	43,4	42,6	46,3	49,3	49,7	45,9	52,7	56,4
з них:								
електроенергетика	6,4	11,5	12,6	14,7	12,2	14,0	17,1	18,3
паливна промисловість	14,3	11,2	12,1	11,5	10,1	11,1	14,6	16,2
металургійний комплекс	22,7	19,9	21,6	23,1	27,4	20,8	21,0	21,9
Інші галузі:								
хімічна і нафтохімічна	6,7	6,9	7,3	6,8	6,6	6,5	6,7	6,4
машинобудування	18,6	17,0	15,0	15,5	13,4	12,1	14,5	12,5
лісова, деревообробна і целюлозно-паперова	2,2	2,4	2,2	2,0	2,0	2,0	2,1	2,3
будівельних матеріалів	3,6	4,0	3,3	3,5	3,6	3,7	4,8	5,9
легка промисловість	6,7	4,4	2,1	1,5	1,6	1,6	1,5	1,1
харчова промисловість	15,9	17,1	19,9	15,0	17,4	17,9	17,7	15,5

Як видно із наведеної таблиці, в галузевій структурі України переважають виробництва з видобутку та первинної переробки сировини, а питома вага машинобудування має тенденцію до зниження. Зважаючи на те, що галузям з видобутку та первинної переробки сировини притаманний відносно низький рівень валової доданої вартості на одиницю витрат, то подібна галузева структура свідчить про загальну невисоку ефективність вітчизняної економіки. Окрім того, переважання таких виробництв зумовлює високу енергоємність кінцевої продукції, що в умовах значної залежності нашої країни від імпорту енергоносіїв становить загрозу її економічній безпеці.

Таблиця 3.4

Обсяги і структура інвестицій в основний капітал у галузях економіки України (у порівняних цінах)

Галузь	1990 р.	Част- ка в обсязі	2002 р	Част- ка у обсязі	Струк- турні зру- шення	Досяг- нутий рівень	Змен- шення обсягу
	млн грн	%	млн грн	%	%	%	рази
Електроенергетика	1593	2,9	1412	7,7	4,8	88,6	1,1
Паливна промисло- вість	4265	7,7	1832	10,0	2,3	43,0	2,3
Металургія	1887	3,4	1010	5,5	2,1	53,5	1,9
Машинобудування	5592	10,1	505	2,8	-7,3	9,0	11,1
Хімічна і нафтохімі- чна промисловість	1070	1,9	394	2,1	0,2	36,8	2,7
Харчова промисло- вість	1991	3,6	1523	8,3	4,7	76,5	2,7
Легка промисловість	909	1,6	72	0,4	-1,2	7,9	12,6
Інші галузі промис- ловості	1781	3,2	711	3,9	0,7	39,9	2,5
Разом по промисловості	19088	34,5	7460	40,6	6,2	39,1	2,6
Сільське господарст- во, мисливство	11799	21,3	915	5,0	-16,3	7,8	12,9
Будівництво	1926	3,5	901	4,9	1,4	46,8	2,1
Інша виробнича сфе- ра	66	0,1	55	0,3	0,2	83,3	1,2
Торгівля, громадське харчування, заготівлі	1544	2,8	1217	6,6	3,8	78,8	1,3
Транспорт і зв'язок	5344	9,7	3458	18,8	9,2	64,7	1,5
Інші послуги невиробничої сфери	15601	28,2	4348	32,7	-4,5	27,9	3,6
Разом по економіці	55368	100,0	18353	100,0	0,0	33,1	3,0

Зміна структури економіки нашої держави потребує значних інвестиційних ресурсів. Проте дані таблиці свідчать, що по всіх галузях економіки спостерігається абсолютне зменшення обсягу інвестицій, спрямованих в техніко-технологічне оновлення виробництва. Найбільше скорочення інвестицій в основний капітал відбулося в галузях машинобуду-

вання (11,1 раза), легкої промисловості (12,6 раза) і сільського господарства (12,9 раза), а в цілому в економіці — втричі.

Особливо небезпечними для майбутнього економіки України є негативні тенденції в машинобудуванні, яке має визначальний вплив на довгострокове економічне зростання і можливості формування сучасної структури економіки в цілому. Вести мову про сталу траєкторію економічного підйому і, головне, про сучасну технологічну базу нашої економічної системи без сучасного машинобудування неможливо.

Про неефективність виробничого потенціалу нашої країни свідчить і характеристика технологічної бази її розвитку. Для цього використаємо аналіз *технологічних укладів* національної економіки.

На сьогодні в Україні можна виділити такі галузі промисловості для представлення технологічних укладів:

- *третьий технологічний уклад* — теплові електростанції, паливна промисловість, вугільна промисловість, чорна металургія, промисловість металевих конструкцій, промисловість будівельних матеріалів, скляна і фарфоро-фаянсова промисловості;

- *четвертий технологічний уклад* — кольорова металургія, хімічна і нафтохімічна промисловості, машинобудування (без електротехнічної промисловості), автомобільна промисловість, тракторне і сільськогосподарське машинобудування, будівельно-шляхове і комунальне машинобудування, машинобудування для легкої і харчової промисловості (без побутових приладів), виробництво сантехнічного та газового устаткування, суднобудівна промисловість, ремонт машин і устаткування, деревообробна та целюлозно-паперова, легка промисловість, харчова, борошномельно-круп'яна і комбікормова промисловості;

- *п'ятий технологічний уклад* — електротехнічна промисловість, верстатобудівна та інструментальна, приладобудування, виробництво побутових приладів і машин, авіаційна та космічна промисловість, хіміко-фармацевтична та поліграфічна;

- *шостий технологічний уклад* — мікробіологічна промисловість, виробництво медичної техніки.

Найбільш передові технологічні уклади — п'ятий та шостий — у структурі національної економіки України займають відповідно 5% та 1%.

3.3. Природно-ресурсний потенціал: сутність та характеристики

Природні ресурси — це ті елементи, властивості або результати функціонування природних систем, які використовуються або можуть бути використані в майбутньому для одержання сировини, палива, енергії, продовольства тощо. Крім того, на соціально-економічні системи впливають і природні умови, які хоча й не використовуються безпосередньо у виробництві, але можуть полегшувати або ускладнювати функціонування господарства. У зв'язку з розвитком науки й техніки усе більше природних умов отримують економічну оцінку і переходять у розряд природних ресурсів.

За оцінками економістів, із загального обсягу природно-ресурсного потенціалу України 44,4 % припадає на земельні ресурси, 28,3% — на мінеральні, 13,1% — водні, 9,5% — рекреаційні, 4,2% — лісові, 0,5% — біологічні.

На відміну від найбільших країн світу (Росія, США, Китай, Канада), Україна не забезпечує себе повністю мінеральними ресурсами, проте має значний природно-ресурсний потенціал (5% природних ресурсів світу) і щодо цього перебуває в більш вигідному положенні, ніж деякі економічно розвинені країни (Японія, Італія), які не мають подібної власної ресурсно-мінеральної бази. На території нашої країни розміщується понад 7 тис. розвіданих родовищ із 94 видів корисних копалин. Деякі з них мають світове значення: залізні та марганцеві руди (80% їхніх запасів у Європі), кухонна сіль, кам'яне вугілля. Також країна має значні запаси бокситів, мідних руд, самородної сірки, калійної солі, ртуті, каолінів, графіту, флюсової сировини і вогнетривких глин, скляних пісків, бентонітів, цементної сировини (див. табл. 3.5).

Імпортну залежність Україна відчуває в поставках нафти, природного газу, більшості руд кольорових металів, магнезиту, апатитів, фосфоритів, бентонітових глин, деревини тощо.

Таблиця 3.5

Запаси корисних копалин України

Корисні копалини, млн т	Промислові запаси	Забезпечення запасами, роки
Вугілля:	48 600	200
кам'яне	16 800	
буре	3 100	
Торф	870	40—50
Залізна руда	27 400	90—100
Марганцева руда	2 200	90—100
Флюсові вапняки	2 847	60—70
Вогнетривкі глини	498	80—100
Первинні каоліни	326	75—85
Вторинні каоліни	94	30—35
Калійні солі	297	200
Кухонна сіль	9 170 000	100
Цементна сировина: карбонатна	2 237	90—100
глиниста	559	

Одним із найбільш цінних ресурсів є земля. Наша країна займає надзвичайно вигідне географічне положення. Вона розташована на перехресті шляхів із Європи в Азію, з Північної Європи в Південну. Вона входить до шести країн світу з найбільшим обсягом оброблюваних земель (США — 190 млн га, Індія — 160, Росія — 130, Канада — 46, Казахстан — 38, Україна — 34 млн га). За забезпеченістю ріллею в розрахунку на одного жителя Україна має один із найвищих показників (наприклад, у Великобританії він становить 0,12 га, в Європі — 0,26, у світі — 0,29, в Україні — 0,65 га) (див. табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Земельні ресурси України

	Загальна земельна площа, тис. га	с/г		Показник с/г освоєння території	Забезпечен- ня населення орними землями, га/чол.
		усього	рілля		
Україна	60355,0	407730	32989	0,69	0,65
Крим	2694,5	1774,2	1214,3	0,66	0,48
Вінницька	2651,4	2939,4	1776,7	0,77	0,92
Волинська	2014,4	1055,0	690,4	0,49	0,65
Дніпропетровська	3192,3	2510,3	2138,7	0,79	0,55
Донецька	2651,6	2034,8	1684,4	0,77	0,13
Житомирська	2880,8	1654,0	1307,3	0,55	0,85
Закарпатська	1275,3	453,3	192,6	0,36	0,15
Запорізька	2718,5	2242,5	1944,6	0,83	0,93
Івано-Франківська	1392,7	608,7	417,7	0,43	0,29
Київська	2894,3	1706,6	1441,8	0,59	0,74
Кіровоградська	2458,8	2044,6	1803,3	0,83	1,45
Луганська	2668,5	1884,4	1454,1	0,71	0,51
Львівська	2183,1	1263,2	864,8	0,58	0,31
Миколаївська	2463,0	2003,3	1715,6	0,81	1,28
Одеська	3331,3	2562,7	2081,0	0,77	0,77
Полтавська	2874,5	2182,5	1844,0	0,63	1,05
Рівненська	2005,2	927,9	669,4	0,46	0,58
Сумська	2383,9	1720,2	1380,8	0,73	0,96
Тернопільська	1382,4	1055,0	917,4	0,77	0,79
Харківська	3140,7	2412,3	1977,2	0,67	0,62
Херсонська	2841,4	1968,8	1757,5	0,69	1,48
Хмельницька	2062,9	1568,8	1354,5	0,76	0,89
Черкаська	2092,1	1454,5	1301,1	0,68	0,85
Чернівецька	809,6	472,6	338,6	0,58	0,36
Чернігівська	3191,8	2121,1	1540,2	0,66	1,09

3.4. Трудовий потенціал національної економіки України

Розвиток науки в новій соціально-економічній ситуації, пов'язаній з необхідністю переходу економіки на переважно інтенсивний шлях розвитку, привів до зміни поглядів на місце людини в суспільному виробництві та виникнення у 80-х роках поняття «трудовий потенціал» як інтегральної динамічної системи, яка включає демографічну, економічну і соціальну підсистеми, об'єднані спільністю трудової діяльності. Впровадження в науковий обіг поняття «трудовий потенціал» означало перегляд оцінки ролі особистості у виробничому процесі, визнання значення накопиченого в суспільстві інтелектуального та освітнього потенціалу.

За кількістю населення Україна посідає друге місце в Європі. Близько половини населення нашої країни є економічно активним (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Економічна активність населення за статтю та віковими групами у 2006 р.

	Усього у віці 15–70 років, тис.	Відсотків за віковими групами						
		15–24	25–29	30–34	35–39	40–49	50–59	60–70
Економічно активне населення:	22245,4	13,8	12,6	12,5	12,0	26,8	17,1	5,2
жінки	10765,7	12,4	11,7	12,1	12,1	28,7	17,2	5,8
чоловіки	11479,7	15,2	13,4	12,9	11,8	25,1	17,1	4,5
зайняті:	20730,4	12,8	12,5	12,5	12,1	27,1	17,5	5,5
жінки	10054,8	11,2	11,6	12,0	12,3	28,9	17,7	6,3
чоловіки	10675,6	14,2	13,4	13,0	11,9	25,4	17,3	4,8
безробітні:	1515,0	28,6	13,6	12,6	9,6	23,6	11,9	0,1
жінки	710,9	28,6	12,8	13,6	9,0	26,4	9,6	—
чоловіки	804,1	28,7	14,2	11,7	10,2	21,1	14,0	0,1

В умовах активного розвитку «економіки знань» зростає роль освіти в поліпшенні якості трудового потенціалу суспільства (див. табл. 3.8). Рівень розвитку інтелектуальної компоненти країни значною мірою зумовлює його спроможність формувати інтелектуальну еліту як найактивніше «ядро» суспільства, що є головним носієм та генератором знань, передового нау-

ково-технічного, суспільного, політичного та іншого досвіду. Формування інтелектуальної еліти у всіх сферах діяльності сприяє підвищенню рівня освіченості, інтелектуалізації всього суспільства, а отже, його здатності до сприйняття інновацій.

Таблиця 3.8

Головні характеристики системи освіти за типами суспільств

Характеристики	Історично-економічні суспільства		
	аграрне	індустріальне	постіндустріальне
Розподіл активного населення, %:			
сільське господарство	більше 40	10–20	менше 10
промисловість	5–25	більше 40	менше 20
сфера послуг	10–15	15–25	більше 50
Важливість навчання населення	незначна	велика	дуже велика
Обов'язкове навчання, роки	2–4	7–10	12 та більше
Частка ВВП, що виділяється на розвиток освіти, %	менше 1	2–5	більше 6
Кількість студентів ВНЗ на 100 тис. населення	10–50	200–3000	більше 7000

Як видно з таблиці, різниця в характеристиках індустріального та постіндустріального суспільств дуже значна. В сучасних умовах, коли більшість розвинених країн знаходиться на шляху від індустріального до постіндустріального (та навіть інформаційного, «нового») суспільства, відбувається переорієнтація економічних витратків держави на ринках праці, збільшення частки фінансування освіти та підвищення кваліфікації кадрів, подовження термінів навчання студентів, розширення спектра спеціальностей та дисциплін ВНЗ, а також професійних навчальних закладів.

З метою відображення зростаючого значення кваліфікованої праці та інтелектуальної діяльності для відтворення суспільного життя останнім часом в економічній думці активно використовуються поняття «людський капітал» як сукупність знань, здібностей і кваліфікації, здатність кваліфікованої робочої сили створювати прибуток, та «інтелектуальний капітал» для характеристики інтелектуального потенціалу (див. рис. 3.3), застосованого в економіці.

Рис. 3.3. Форми інтелектуального потенціалу суспільства

Застосування таких понять є визнанням того, що активізація творчого потенціалу людини, розвиток висококваліфікованої робочої сили є найефективнішим способом досягнення економічного зростання, найважливішим ресурсом як окремої корпорації, так і суспільства у цілому. На думку одного із фундаторів теорії людського капіталу П. Друкера, «найбільш цінним капіталом компанії XX століття було її виробниче обладнання, а в XXI столітті найбільш цінним капіталом компанії, як комерційної, так і некомерційної, стануть її працівники, які займаються інтелектуальною працею»⁶.

⁶ Drucker P.F. Management Challenges for the 21st Century, Harper Business, NY, 1999. — P.135.

3.5. Науково-технічний потенціал та його складові

У 1990 р. в Україні було зосереджено 6,5% світового науково-технічного потенціалу при чисельності населення близько 0,1% світового рівня. З кожної 1000 зайнятих 11 осіб працювали в науково-технічній сфері. У 2000 р. таке співвідношення становило вже шість осіб на 1000 зайнятих, а у 2005 р. — п'ять осіб. Динаміку чисельності працівників наукової сфери показано в табл. 3.9.

Таблиця 3.9

Динаміка чисельності працівників наукової сфери в Україні
за 1990–2005 рр.

Рік	Загальна чисельність виконавців наукових та науково-технічних робіт (осіб)	Темпи змін чисельності проти попереднього року (%)	Чисельність докторів наук в економіці (осіб)	Темпи змін проти попереднього року (%)	Чисельність кандидатів наук в економіці (осіб)	Темпи змін чисельності проти попереднього року (%)
1990	313079	–		–		–
1991	295010	94,2	8133	–		–
1992	248455	84,2	8797	108,2		–
1993	222127	89,4	9224	104,8		–
1994	207436	93,4	9441	102,4		–
1995	179799	86,7	9759	103,4	57610	–
1996	160103	–	9974	102,2	58132	100,9
1997	142532	89,0	10322	103,5	59332	102,1
1998	134413	94,3	10446	101,2	59703	100,6
1999	126045	93,8	10233	98,0	59547	99,8
2000	120773	95,8	10339	101,1	58741	98,7
2001	113341	93,9	10603	102,6	60647	103,3
2002	107447	92,2	11008	103,8	62673	103,3
2003	104841	97,6	11259	102,3	64372	102,7
2004	106603	101,7	11573	102,8	65839	102,3
2005	105512	96,2	12014	103,8	68291	103,7
2006	100206	95,0	12488	103,9	71893	105,3

За роки незалежності України кількість виконавців наукових та науково-технічних робіт скоротилася з 313 тис. осіб у 1990 р. до 102 тис. у 2006-му, тобто більше ніж втричі. Відбулося істотне скорочення чисельності науковців найвищої кваліфікації (докторів і кандидатів наук) у науковій сфері, хоча загальний їх показник в економіці України протягом цього періоду майже щороку збільшувався: наука залишилася цариною основної діяльності менш як для 50% від загальної чисельності фахівців такого рівня. Оскільки майже 90% аспірантів та докторантів навчаються за рахунок державного бюджету, можна зробити висновок, що видатки держави на їхню підготовку не трансформуються в наукові результати. У 1995 р. за рахунок держбюджету навчалося 96% аспірантів, а у 2004 — вже 89%, частка докторантів незмінно складає 95%.

Важливим показником, що характеризує стан науково-технічного потенціалу, є обсяг видатків на науку та їхня питома вага у ВВП.

Таблиця 3.10

Динаміка фінансування науки з 2000 по 2006 рік

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2011*
Загальний обсяг коштів з усіх джерел (млн грн)	2046,3	2432,5	2611,7	3597,4	4251,7	5160,4	5164,4	10400
Темп зростання порівняно з попереднім роком (%)	131,7	118,9	107,4	137,7	118,2	121,4	100,1	—
Фінансування наукових та науково-технічних робіт за рахунок держбюджету	244,9	614,5	751,6	733,3	1070,7	1711,2	2017,4	—
Частка загального обсягу фінансування (% ВВП)	1,2	1,2	1,2	1,3	1,2	1,08	0,96	2,2-2,5
Фінансування на 1 виконавця наукових та науково-технічних робіт з усіх джерел (грн)	16943	21462	24307	34313	39696	50826	51538	—
Темп зростання порівняно з попереднім роком (%)	137,4	126,7	113,3	141,2	115,7	128,0	101,4	—

* За проектом Концепції інноваційної діяльності в Україні.

Якщо брати до уваги, що питома вага видатків на науково-дослідницькі та дослідно-конструкторські розробки у ВВП складають у Швеції — 3 %, Японії — 2,97 %, Швейцарії — 2,86 %, США — 2,62 %, Німеччині — 2,53 %, то нинішня ситуація в Україні у цій сфері задовільною вважатися не може.

Основні терміни та поняття

Потенціал, економічний потенціал країни, природно-ресурсний потенціал, виробничо-технологічний потенціал, трудовий потенціал, науково-технічний потенціал, внутрішньоекономічний потенціал, експортний потенціал, цільова ефективність суспільного виробництва, ресурсна ефективність суспільного виробництва.

Контрольні та дискусійні питання

- 1. У чому полягає сутність економічного потенціалу національної економіки та яка його структура?*
- 2. Які показники застосовуються для оцінювання рівня економічного потенціалу?*
- 3. У чому полягає проблема ефективності використання економічного потенціалу національної економіки?*
- 4. Охарактеризуйте особливості виробничо-технологічного потенціалу України.*
- 5. Спробуйте порівняти природно-ресурсний потенціал України з іншими країнами.*
- 6. Дайте визначення трудового потенціалу національної економіки та визначте його особливості в Україні.*
- 7. У чому полягає важливість науково-технічного потенціалу та його використання для умов сучасного розвитку людства?*

Глава 4. МІКРОРІВЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

План

- 4.1. *Сутність, форми та еволюція підприємництва.*
- 4.2. *Організаційно-правові форми підприємств та принципи функціонування підприємства (фірми) у ринковому середовищі.*
- 4.3. *Домогосподарство і споживацька поведінка.*
- 4.4. *Державне регулювання мікрорівня національної економіки.*

Література

1. *Дорогунцов С. І., Гош О. П.* Політична економія: науковий курс. — К.: Оріони, 2004. — С. 402–435.
2. *Державне регулювання економіки: Навч. посібник / С. М. Чистов, А. Є. Никифоров, Т. Ф. Куценко та ін.* — Вид 2-ге, доопрац. і допов. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 210–250, 380–389.
3. *Завгородня О. О., Лебедева В. К., Летуча О. В. та ін.* Державне регулювання економіки. Частина I: Опорний конспект лекцій. — Дн-ск: НМетАУ, 2004. — С. 76–94.
4. *Курс экономической теории. Общие основы экономической теории, микроэкономика, макроэкономика, основы национальной экономики: Учебное пособие / Руководитель авторского коллектива и научный редактор проф. А. В. Сидорович.* — М.: МГУ им. М. В. Ломоносова. Издательство «ДИС», 2007. — С. 646–710.
5. *Макконнелл К. Р., Брю С. Л.* Экономика: Принципы, проблемы и политика: В 2 т.: Пер. с англ.— М.: Республика, 1992. — Т. 1. — Гл. 7. — С. 108–113.
6. *Михасюк І., Мельник А., Крупка М., Залога З.* Державне регулювання економіки. — К.: Атіка, Ельга — Н., 2000. — С. 296–328.
7. *Национальная экономика: Учебник / Под общей ред. акад. РАЕН В. А. Шульги.* — М.: Изд-во Рос. Экон. Акад., 2002. — С. 473–500.

8. *Перехідна економіка: Підручник* / За ред. В. М. Гейця. — К.: Вища школа, 2003. — С. 190–203, 246–707.
9. *Теория и практика переходной экономики: микроэкономический аспект* / Под ред. В. В. Герасименко. — М.: ТЕИС, 1997. — С. 107–109, 117.
10. *Экономика переходного периода: учебное пособие* / Под ред. В. В. Радаева, А. В. Бузгалина. — М.: Изд-во МГУ, 1995. — С. 345–375.
11. *Економічна теорія: Політекономія: Підручник* / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2006. — С. 259–289.
12. *Економічна теорія: Підручник* / За ред. В. М. Тарасевича. — Київ: Центр навчальної літератури, 2006. — С. 650–668.

4.1. Сутність, форми та еволюція підприємництва

Підприємництво є невід’ємним атрибутом ринково організованої національної економіки. Його розвиток є фактором зростання економічного і духовного потенціалу суспільства. Підприємництво створює сприятливе середовище для практичної реалізації здібностей і талантів кожного громадянина, що у свою чергу породжує національну гордість і об’єднує націю.

Згідно з чинним законодавством України, *підприємництво* є самостійною, ініціативною, систематичною, заснованою на власному ризику діяльністю з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг з метою одержання прибутку (доходу) або соціального ефекту.

У науковій літературі підприємництво розглядається у *трьох аспектах*: як економічна категорія, як метод господарювання і в якості типу економічного мислення.

Для аналізу підприємництва як *економічної категорії* принциповим є виявлення його безпосередніх суб’єктів та об’єктів. *Суб’єктами підприємництва* можуть виступати перш за все приватні особи, організатори одноосібного та сімейного бізнесу. Їхня діяльність здійснюється як на основі власної праці, так і з залученням найманої. Підприємницька діяльність

може здійснюватися також групою осіб, пов'язаних між собою договірними відносинами та економічним інтересом. Суб'єктами колективного підприємництва є кооперативи, акціонерні товариства, орендні колективи тощо. Активним суб'єктом підприємницької діяльності в умовах сучасної ринкової економіки виступає і держава. Всі вказані суб'єкти підприємництва підпорядковують свою діяльність збереженню та примноженню власності і капіталу, отриманню постійних та стійких доходів на основі прийняття самостійних господарських рішень. Таким чином, у ринковій економіці існують *три форми підприємницької діяльності* — *приватна, колективна і державна*, кожна з яких знаходить власну нішу в національній економіці.

Об'єктом підприємництва є пошук найбільш ефективної комбінації обмежених ресурсів, що, на думку Й. Шумпетера, відрізняє його від звичайної господарської діяльності. Підприємці комбінують ресурси з метою виготовлення нового незнайомого споживачеві блага; відкриття нових способів виробництва (технологій) та комерційного використання вже існуючого товару; освоєння нового ринку збуту або нового джерела сировини; проведення реорганізації у галузі для створення власної монополії або підриву чужої⁷.

Таким чином, *підприємництво як економічна категорія* — це сукупність організаційно-економічних відносин між суб'єктами ринкової економіки, що виникають у процесі пошуку найбільш ефективного способу поєднання обмежених ресурсів. Специфіка і форми організаційно-економічних відносин визначаються специфікою соціально-економічних відносин, які панують у національній економіці. Відповідно до цього підприємництво можливе лише в умовах ринкової національної економіки, яка функціонує на основі взаємодії приватної, колективної та державної власності на засоби виробництва, продукти і доходи.

Головною умовою підприємництва як методу ведення господарства є економічна свобода, тобто самостійність та незалежність господарюючих суб'єктів, наявність у них певної сукупності прав і свобод: з вибору видів підприємницької діяльності, формування виробничої програми, вибору по-

⁷ Шумпетер Й. Теория экономического развития. — М., 1982. — С. 169–170.

стачальників і споживачів виробленої продукції, встановленню цін відповідно до діючого законодавства, залучення на добровільних засадах до здійснення підприємницької діяльності коштів і майна фізичних та юридичних осіб, вільного наймання робітників, вибору джерел фінансування, доступу до ресурсів, використання яких не обмежене законодавством, спрямування доходів та прибутку, що залишаються після сплати податків і платежів, у межах чинного законодавства, здійснення зовнішньоекономічної діяльності тощо.

Самостійність у здійсненні підприємницької діяльності означає відсутність керуючого органу, який *безпосередньо* визначає, що, скільки і яким чином виробляти, як розпоряджатися власними коштами, кому і за якою ціною реалізувати продукцію. Але *економічна свобода неможлива без певних обмежень*: закону, традицій і моралі, споживацького вибору.

Необхідними умовами функціонування підприємництва, або *складовими підприємницького середовища*, є: економічна свобода і адекватна правова інфраструктура; розвинені товарно-грошові відносини; конкуренція як регулююча ринок сила; наявність ринкового простору і ринкової інфраструктури та адекватного соціально-політичного і духовного середовища.

Специфічною *складовою, або ознакою підприємницької діяльності*, є *здатність до ризику з метою отримання комерційного успіху і відповідальність за результати*. У сучасному бізнесі комерційний успіх не зводиться лише до збільшення прибутку. Діяльність багатьох підприємницьких структур виходить за межі суто економічних завдань: вони беруть участь у вирішенні соціальних проблем суспільства, фінансують розвиток науки, освіти і охорони здоров'я, займаються меценатством, беруть участь у фінансуванні екологічних програм тощо. Комерційний ризик, на відміну від ризику взагалі, заснований на тверезому розрахунку і врахуванні можливих негативних наслідків. Крім того, має значення і використання численних *методів зниження ступеня комерційного ризику*. Йдеться про акціонування, страхування ризику шляхом утворення венчурних компаній, хеджування валютних операцій тощо. Проте комерційний ризик завжди пов'язаний з невизначеністю і непередбачуваністю. Навіть найретельні-

ший розрахунок і прогноз не в змозі усунути фактор непередбачуваності, він є постійним супутником підприємницької діяльності.

Ознакою підприємництва як способу ведення господарства є і *комерційна ініціатива* — похідна від підприємництва як специфічного **типу економічного мислення**. Воно характеризується сукупністю оригінальних поглядів і підходів до прийняття бізнесових рішень і напрямів підприємницького ризику, які реалізуються у практичній діяльності. Головну роль тут відіграє особа підприємця. Підприємництво — це не стільки вид діяльності, скільки склад розуму і особистісні характеристики. Бути підприємцем — це означає робити не те, що роблять інші, вважає Й. Шумпетер. Необхідно володіти особливою уявою, даром передбачення, постійно протидіяти тиску рутини. Необхідно вміти знайти нове і реалізувати його можливості, і не просто ризикувати, а ризикувати саме у напрямі одержання прибутку. Не слід підпорядковувати свої дії обставинам, а самим їх визначати.

Важливою ознакою підприємництва, що відрізняє його від більш вузького поняття — бізнес-діяльності, — є *інноваційність*, тобто практичне застосування принципово нових товарів, технологій, нових форм організації виробництва і збуту, організації підприємницької діяльності.

В умовах перехідних національних економік особливого значення набуває *управлінський аспект підприємництва*, його сприйняття через призму господарського мистецтва, економічної та організаційної творчості, вільного виявлення особистісних та креативних якостей учасника виробництва. Формування креативної економіки як сучасного формату національної економіки об'єктивно потребує **розвитку внутрішньофірмового підприємництва, або інтрапренерства**. Це діяльність у межах підприємства (фірми), спрямована на активізацію інноваційного процесу. Поява інтрапренерства пов'язана з тим, що більшість виробничих структур переходять на підприємницьку форму організації виробництва. Оскільки підприємництво передбачає наявність свободи творчості, підрозділи цілісних виробничих структур отримують право на свободу економічної, інноваційної діяльності, що передбачає і наявність *інтракапіталу* — капіталу, який необхідний для реалізації інноваційних ідей, що лежать в основі підприємницької ді-

яльності.⁸ Активізація саме цієї інноваційної риси підприємництва в умовах креативної спрямованості національної економіки є дієвим фактором підвищення соціально-економічної ефективності, значного розширення кола суб'єктів підприємницької діяльності.

Згідно з Господарським кодексом України, суб'єктами підприємництва можуть бути громадяни України, інших держав, не обмежені законом у правоздатності або дієздатності, та юридичні особи всіх форм власності. Не дозволяється займатися підприємницькою діяльністю військовослужбовцям, службовим особам органів прокуратури, суду, державної безпеки, внутрішніх справ, державного арбітражу, державного нотаріату, а також органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Законодавство обмежує доступ до цієї діяльності кримінальним особам. Суб'єктна структура підприємництва наведена на рис. 4.1.

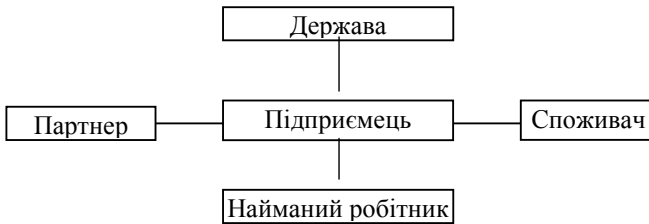

Рис. 4.1. Суб'єкти підприємницької діяльності

Підприємницька діяльність власників капіталу підпорядкована отриманню стійких прибутків, а роль в її організації концентрується у праві прийняття остаточного рішення.

Наймані робітники є безпосередніми виконавцями підприємницьких рішень. Їхні взаємини з власниками капіталу опосередковуються системою економічних інтересів, як гармонійних (чим ефективнішим є підприємницький процес, тим вищий прибуток, вища заробітна плата, кращі умови праці, вищий рівень соціальної захищеності), так і прямо протилежних (відносно розподілу знов створеної вартості). Відповідно, основою взаємо-

⁸ Хоскінг А. Курс предпринимательства. — М., 1993. — С. 28.

відносин цих двох суб'єктів підприємницького процесу є пошук компромісу, який спрямований на вирішення певних проблем. Передусім йдеться про *підбір кадрів* необхідної спеціалізації та кваліфікаційного рівня.

Другою проблемою є *залучення найманого робітника до системи виробничих і комерційних інтересів підприємницької структури*. Найпоширенішими методами такого залучення є встановлення стартового прийнятого рівня оплати праці й використання колективних систем її оплати, системи «участі у прибутках.» Вони орієнтовані на збільшення колективного результату шляхом реалізації кожним робітником новаторських, тобто підприємницьких, якостей (внесення раціоналізаторських пропозицій, поширення передового досвіду тощо).

Особливе місце у структурі підприємництва належить *менеджерам*, які найбільш концентровано виражають управлінський аспект підприємницької діяльності, поєднують у собі функції власності і контролю, підпорядковуючи діяльність оптимізації інтересів власника, найманого робітника і управління.

Індикатором підприємницького процесу є *споживач*. Продукція фірми може бути реалізована лише за умови позитивної експертної оцінки споживачем, формою прояву якої є ринковий попит. Вивчення його є невід'ємним компонентом сучасного підприємництва і знаходить своє відображення у маркетингу.

Маркетинг є і формою підприємництва, і сучасною концепцією ринкової діяльності підприємницької структури. Маркетинг — це система організаційно-економічних відносин і відповідних заходів у галузі дослідження торговельно-збутової діяльності підприємницької структури з вивчення факторів, що впливають на процес виробництва і просування продуктів та послуг від підприємця до споживача. Особливості сучасного економічного середовища зміщують акценти організації підприємницької діяльності від зниження витрат і безпосереднього виробництва до *маркетингової діяльності, перетворення її у провідну ідеологію сучасного підприємства*.

Маркетинг як метод або форма підприємництва передбачає: розробку і виробництво товару, що відповідає попиту споживача; доставку товару

на місце, зручне для потенційного споживача (сюди входить увесь процес оптової та роздрібною торгівлі); процес просування товару до споживача шляхом реклами.

Відповідно, метою підприємництва в умовах сучасного ринкового середовища є активна позиція завоювання споживача, нав'язування йому нового товару на основі виявленого інтересу, створення кола власних споживачів.

Таким чином, якщо з точки зору суспільного виробництва центральною фігурою національного підприємництва є саме підприємець, то з точки зору самого підприємницького процесу, його змісту і ефективності, активну роль відіграє споживач, система інтересів якого зводиться до можливості широкого споживацького вибору товару високої якості при відносно невеликій ціні, високого рівня сервісних послуг.

В умовах ринкової непередбачуваності від підприємця вимагається вміння і навіть схильність діяти у союзі з іншими підприємцями, вести постійний пошук найбільш ефективних партнерських зв'язків. Таким чином, невід'ємним суб'єктом підприємницької діяльності є *діловий партнер, постачальник*, підпорядкований меті одержання постійних високих доходів за умови стабільності ділових зв'язків. У цьому ж форматі підприємницької діяльності функціонують і *кредитори*, економічний інтерес яких полягає в одержанні високого банківського відсотка, гарантованому поверненні кредитів, можливості фінансового впливу на клієнтів.

Особливе місце у системі підприємництва належить *державі*. Множинність економічних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності вимагає їх гармонізації, суспільно-прийнятного обмеження економічної свободи, тобто відповідної економічної політики держави.

Матеріальною основою реалізації політики підтримки і розвитку підприємництва є державна власність, яка водночас забезпечує і реалізацію підприємницької функції держави. Ця функція здійснюється через управління державною власністю. Структура державного підприємництва представлена на рис. 4.2.

Рис. 4.2. Структура державного підприємництва

Розвиток підприємництва в Україні з 2004 року здійснюється згідно з Господарським кодексом. До умов, які забезпечують організацію та функціонування підприємництва, належать:

- державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності, яка здійснюється відповідними органами державної адміністрації за місцем діяльності підприємця або ж за місцем його проживання переважно не на дозвільній, а на реєструючій основі;
- обов'язкове дотримання підприємцями законодавства про підприємницьку діяльність, а також відповідних вимог та соціальних гарантій щодо найманих працівників;
- юридична відповідальність підприємця за його дії з відповідною можливістю їх припинення.

За оцінками спеціалістів, в Україні створено необхідне середовище підприємницької активності майже в усіх сферах економічної діяльності. За даними регіонів, у 2007 році в країні зареєстровано 414 бізнес-центрів, 69 бізнес-інкубаторів, 27 технопарків, 1658 фінансово-кредитних установ, з них 1045 кредитних союзів, 1979 інвестиційних та інноваційних фондів і компаній, 335 лізингових центрів, 2002 інформаційно-консультативні організації. Активну участь у створенні стабільного бізнес-середовища беруть громадські об'єднання підприємців, чисельність яких складає 1763 одиниці. Україна — перша країна поза межами ЄС, включена до Європейського бізнес-реєстру (ЄРБ), до складу якого входять Австрія, Бельгія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Італія, Латвія, Німеччина, Фінляндія,

Франція, Швеція. Це свідчить про офіційне визнання відповідності нашої системи реєстрації підприємництва європейським стандартам і надає можливість за прийнятну плату одержувати інформацію про підприємства у режимі on-line. Проте, з точки зору цивілізаційних норм та уміння вести бізнес, вітчизняне підприємництво ще не досягло рівня міжнародних стандартів. Свідченням цього є тіньова економіка, приховування суб'єктами підприємницької діяльності частини доходів з метою уникнення сплати податків, корупція, хабарництво, рекет тощо.

Основними напрямками подальшого розвитку підприємництва в Україні є:

- 1) удосконалення законодавчої бази, сприятливої для формування ефективного і цивілізованого підприємництва;
- 2) удосконалення фінансово-кредитної сфери, у тому числі податкового законодавства;
- 3) активізація боротьби центральних і місцевих виконавчих органів з тіньовим бізнесом; усі складові бізнесу (доходи, обсяги оплати праці, прибутки, розмір податків тощо) повинні відповідати вимогам чинного законодавства;
- 4) інформаційне і кадрове забезпечення бізнесу;
- 5) стимулювання цивілізованої зовнішньоекономічної діяльності, яка спрямована на формування здорового конкурентного середовища, що гарантує підприємцям рівний і вільний доступ на ринки;
- 6) оптимізація механізмів взаємодії суспільства і держави з підприємницькими структурами;
- 7) підвищення ефективності макроекономічної стабілізації і суттєве зростання рівня добробуту населення.

4.2. Організаційно-правові форми підприємств та принципи функціонування підприємства (фірми) у ринковому середовищі

Інструментом здійснення підприємницької діяльності є підприємство. *З правової точки зору підприємство* — це самостійно господарючий суб'єкт з правами юридичної особи, який здійснює виробничу, нау-

ково-дослідницьку і комерційну діяльність з метою отримання прибутку. **Фірма** — це установа, яка володіє одним або декількома підприємствами і організовує на них господарську діяльність з метою максимізації прибутку.

Необхідно розрізняти власне підприємство як суб'єкт господарювання від його правової форми. *Підприємство за своєю сутністю* — це історично визначена, заснована на складній кооперації форма організації продуктивних сил, яка виступає як економічно уособлений суб'єкт господарювання, основна ланка народногосподарського комплексу. В цьому розумінні підприємство являє собою єдність двох сторін:

- *техніко-економічної* — підприємство як механізм поєднання факторів виробництва на основі внутрішньої кооперації спеціалізованої праці, кооперації машин і відповідної технології;
- *соціально-економічної* — підприємство як механізм поєднання факторів виробництва у специфічній суспільній формі, тобто арена реалізації соціально-економічних відносин, перш за все відносин власності; підприємство як товаровиробник і суб'єкт підприємництва.

Правова форма підприємства, на відміну від власне підприємства, — це комплекс правових норм, які визначають відносини учасників підприємства з оточуючим середовищем. Згідно з Господарським кодексом України, **підприємство як юридична особа має такі ознаки:**

- *організаційна єдність*, що проявляється в організації трудового колективу відповідно до внутрішньої структури та порядку управління підприємством;
- *майнова відособленість*, тобто право на володіння власним майном, необхідним для організації виробництва товарів;
- *майнова відповідальність*, або відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах чинного законодавства;
- *право на фірмову відмінність* (назва, печатка, торговий знак). Підприємство має самостійний баланс, несе відповідальність, виступає в суді в ролі позивача і відповідача від власного імені.

Важливим методом здійснення підприємницької діяльності є **комерційний розрахунок**, який базується на співставленні у грошовій формі ви-

робничих і невиробничих витрат та одержаних результатів господарської діяльності.

Зміст комерційного розрахунку деталізується виділенням у його структурі певних характеристик:

- *самоокупність (беззбитковість)*, тобто підприємство повинно здійснювати процес відтворення шляхом відшкодування господарських витрат;
- *рентабельність (прибутковість)* означає створення умов для розширеного відтворення за рахунок отримання прибутку;
- *самофінансування* передбачає використання в якості джерел фінансування господарської діяльності власних доходів; залучення на комерційній основі кредитних коштів; емісію і продаж акцій.

За організаційно-правовою формою підприємств розрізняють *одноосібне володіння, товариство (партнерство) і корпорацію. Одноосібне володіння* — це підприємство, що належить одному власнику (або сім'ї), який сам здійснює керівництво, одержує увесь прибуток і відповідає за всіма зобов'язаннями. Відмінними рисами одноосібного володіння є простота в організації та мобільність; безроздільне володіння і розпоряджання капіталом та результатами діяльності; мінімізація невиробничих витрат; високий рівень ризику і банкрутств, бо одноосібне володіння — *суб'єкт необмеженої відповідальності*.

Партнерство — це об'єднання на договірній основі декількох осіб як співвласників (об'єднання фінансів, відповідальності, знань та досвіду) з метою спільної підприємницької діяльності. Переваги партнерства полягають у досить легкій процедурі організації; в поглибленій спеціалізації управління; можливості зниження бізнесового ризику шляхом його розподілу між учасниками. Втім, можливі труднощі в управлінні внаслідок розбіжності ділових інтересів партнерів; брак фінансових можливостей для здійснення масштабних інвестиційних проектів; висока ймовірність реорганізації і нестабільність. Види партнерства залежать від ступеня відповідальності членів за його зобов'язаннями і ступеня участі в управлінні. Відповідно розрізняють:

- *товариство з обмеженою відповідальністю*, коли партнери несуть відповідальність в межах частки участі у статутному капіталі;

- *товариство з додатковою відповідальністю*, коли партнери несуть відповідальність у межах власного внеску, а у разі нестачі коштів відповідають своїм майном у однаковому для всіх розмірі (межі відповідальності встановлюються при організації підприємства у статутних документах);
- *повне товариство* характеризується повною і рівною для всіх членів відповідальністю у межах власних активів;
- *командитне підприємство* характеризується розмежуванням відповідальності між партнерами. Залежно від статусу одні несуть повну відповідальність, а відповідальність інших обмежена внеском у статутний фонд.

Корпорація — це юридично незалежне підприємство, в якому власність та ризик поділені на частини, *відповідальність кожного члена обмежена* його внеском у статутний капітал або вартістю акцій. Власники акцій отримують право володіння і користування (для працюючих на цьому підприємстві) майном підприємства і отримують частину прибутку у вигляді дивіденду. Корпорація характеризується розмежуванням функцій власності і управління, що суттєво підвищує ефективність управлінських рішень та підприємницької діяльності. З огляду на можливість залучення грошових капіталів через ринок цінних паперів корпорація має суттєві переваги у фінансуванні крупномасштабних інвестиційних проектів та інноваційному розвитку. Втім, є й недоліки: досить складна процедура реєстрації, фінансової та податкової звітності; подвійне оподаткування; наявність монополістичних тенденцій і, відповідно, можливість гальмування інноваційних проектів; високі невиробничі витрати; бюрократизація внутрішньофірмового управління.

Підприємства (фірми) ринкової національної економіки класифікують за різними критеріями:

- за типом власності;
- за розмірами;
- за видами і сферою діяльності.

Виходячи з різних критеріїв, класифікація підприємств (фірм) може бути представлена у вигляді табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Класифікація підприємств (фірм) ринкової національної економіки

<i>Тип</i>	<i>Економічні форми</i>	<i>Організаційні форми</i>
(сукупність стійких соціально-економічних ознак підприємства, зумовлених окремими формами власності)	(відображають господарські зв'язки, які існують між підприємствами або всередині певних організаційних форм підприємства)	(відображають спосіб взаємодії або з'єднання окремих елементів продуктивних сил)
1. Державні	бюджетні, госпрозрахункові, комунальні	завод, фабрика, комбінат
2. Недержавні	індивідуальні, сімейні, приватні, колективні, орендні, акціонерні	картель, синдикат, трест, консорціум
3. Змішані	спільні (з участю або без участі іноземного капіталу)	спільне підприємство

Державні підприємства функціонують на базі державної власності у галузях, заборонених для індивідуального і колективного підприємництва, у сфері державного управління і контролю, природної монополії. В Україні існує два типи державних підприємств: державні підприємства, що базуються на загальнодержавній власності (наприклад, на найвидатніші пам'ятники матеріальної і духовної культури) і ті, що засновані на комунальній власності. Особливу роль відіграють державні підприємства, що не підлягають приватизації. Йдеться про казенні (унітарні) підприємства, які функціонують в оборонній промисловості, випускають екологічно небезпечну продукцію або представляють монополію держави (пошта, зв'язок, митниця, виробництво горілчаних виробів тощо), а також бюджетні підприємства (переважно у соціальній сфері) і бюджетні установи, які не мають юридичної й господарської самостійності та функціонують в систе-

мі адміністративного державного управління. За своїм положенням вони безпосередньо підпорядковані або структурно входять до певних міністерств, відомств або органів місцевого самоврядування.

Основою створення *недержавних* підприємств в умовах перехідних національних економік є роздержавлення і приватизація. **Роздержавлення** — це ліквідація монополізму держави в усіх сферах суспільно-економічного життя, передусім у відносинах власності. **Приватизація**, як метод роздержавлення, передбачає трансформацію державної власності у будь-яку іншу форму, перш за все у приватну.

Індивідуальне підприємство створюється і функціонує на базі приватної власності громадян і виключно на індивідуальній праці власника.

Сімейне підприємство базується на власності і праці членів сім'ї, наприклад, фермерське господарство.

Приватне підприємство засноване на приватній власності і функціонує на основі праці найманих працівників. Законодавством України не обмежується ні розмір капіталу, який застосовує власник, ні кількість найманих працівників.

Колективні підприємства засновані на спільній (колективній) власності фізичних та юридичних осіб і виступають у таких формах: колективне підприємство, засноване на власності трудового колективу; кооператив; колективне підприємство, засноване на власності громадської або релігійної організації.

Посередницькі, виробничі та торговельні кооперативи функціонують на базі колективної власності, яка утворюється за рахунок грошових або майнових паїв, виробленої продукції, доходів від її реалізації та іншої діяльності, що передбачена уставом кооперативу.

Діяльність *орендного підприємства* заснована на договорі між орендарями і власниками про строкове, платне володіння і використання майна, необхідного для здійснення економічної діяльності.

Акціонерне підприємство функціонує на основі статутного капіталу, поділеного на певну кількість акцій однакової номінальної вартості. Воно, як юридична особа, відокремлене від акціонерів, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки своїм майном. Акціонер відповідає за майно корпо-

рації в межах своєї частки і відповідно до неї бере участь в управлінні акціонерним підприємством.

Спільне підприємство засноване на об'єднанні майна різних власників (змішана форма власності), у числі яких можуть бути юридичні особи та громадяни інших держав. Законодавством України дозволено відкриття і функціонування підприємств зі стовідсотковим іноземним капіталом.

За розмірами та масштабами діяльності виділяють великі, середні і малі підприємства. В Україні, згідно з Господарським кодексом, до **малих підприємств** належать підприємства: у промисловості і будівництві — з кількістю працюючих до 200 осіб; в інших галузях виробничої сфери — до 50 осіб; у невиробничій сфері — до 25 осіб; у роздрібній торгівлі — до 15 осіб. Домінуючою організаційно-правовою формою малого і середнього бізнесу є одноосібне володіння і товариство. Великий бізнес функціонує переважно у корпоративній формі.

На пострадянському просторі розвиток малого бізнесу розпочався з 90-х років ХХ століття і був представлений переважно торговцями, що цілком природно для періоду первісного нагромадження капіталу. Останнім часом частка малого і середнього бізнесу в торгівлі зменшується — його витісняють великі роздрібні мережі. Водночас зростає частка малого бізнесу у сфері послуг, будівництві та виробництві.

Загальна кількість підприємств малого і середнього бізнесу в Україні постійно зростає і у 2007 р. збільшилася майже до 2,5 млн одиниць, з них 50,5 тис. — середні підприємства, 309,3 тис. — малі підприємства, 42,9 тис. — фермерські господарства, 2058,2 тис. — фізичні особи-підприємці. Кількість суб'єктів малого підприємництва на 10 тис. населення в середньому по країні складає 478 одиниць. Питома вага зайнятих на малих підприємствах досягає 20% від економічно активного населення країни. За оцінками Держкомстату, малий і середній бізнес формує до 16% ВВП (з урахуванням тіньової економіки).

Основними формами і механізмами господарської взаємодії малого, середнього та великого бізнесу є створення об'єднань, підприємницьких сіток, «інкубаторів» малого і середнього бізнесу, система субпідряду, лізинг, франчайзинг тощо. Так, об'єднання — це юридичні особи, які створюються на

добровільних засадах підприємствами чи установами для спільної діяльності на основі комерційного розрахунку. Залежно від специфіки структурної організації, управління і контролю розрізняють такі *форми об'єднань*: концерни, конгломерати, консорціуми, господарчі асоціації тощо.

Інтеграція малого, середнього та великого бізнесу, що відбувається у економічно розвинутих країнах, створює нові господарські системи — *фінансово-промислові групи*. Це комплекс різногалузевих виробничих підприємств (промислових, транспортних, будівельних, наукових) і фінансових установ (банків, страхових компаній, інвестиційних фондів), об'єднаних спільними економічними і фінансовими інтересами, які здійснюють скоординовану господарську та інвестиційну діяльність з метою завоювання або збереження домінуючих позицій на відповідному ринку.

4.3. Домогосподарство і споживацька поведінка

Домогосподарство — це економічна одиниця, яка функціонує у споживчій сфері національної економіки і виконує наступні *функції*: виробництво і відтворення «людського капіталу»; надання підприємницькому сектору економічних ресурсів; використання доходів від продажу ресурсів для споживання і нагромадження.

Споживацький вибір, відповідно і *ринковий попит* визначаються сукупним впливом смаків і переваг споживача, бюджетних обмежень і ринкових цін, що схематично представлено на рис. 4.3.

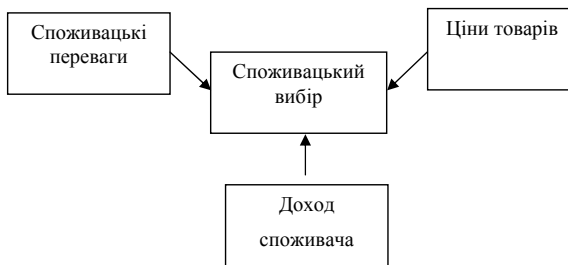

Рис. 4.3. Фактори споживчого вибору

Споживацькі переваги залежать від: типу економічної системи; особливостей національної традиції споживання; рівня економічного розвитку і життя; ступеня відкритості національної економіки. Ринкова трансформація перехідної національної економіки поступово зменшує фактор невизначеності у поведінці споживача. Домінуючими у формуванні споживацьких мотивацій стають такі чинники: економічне зростання і суттєве розширення кола потреб; зростання споживчого ринку і його диференціація; розвиток торгівельної інфраструктури, вплив реклами і торгової марки; структурні зміни економіки і стрімкий розвиток сфери послуг; зміни уявлень про здоровий спосіб життя, роль сім'ї і жінки у суспільному виробництві; кризи, пов'язані з продуктами харчування і навколишнім середовищем.

Одночасно відбуваються зміни і в характері *споживацьких обмежень*. Стабілізація перехідної національної економіки значно пом'якшує вплив цінового фактора. Зростання *доходів домогосподарств* супроводжується трансформацією їхньої структури, яка представлена: заробітною платою; підприємницьким доходом; доходами від власності; державними трансфертними виплатами (пенсії, стипендії, допомога, безоплатні послуги охорони здоров'я, освіти тощо); доходами з інших джерел (спадок тощо). Серед доходів домогосподарств в Україні переважає заробітна плата і соціальні трансферти. З розвитком підприємництва зростає частка підприємницького доходу. Про підвищення рівня добробуту нації свідчить зростання доходів від власності. Глобальною тенденцією є зростання частки фінансових її компонентів (наявні грошові кошти, ощадні внески, нагромадження у страхових фондах тощо). Негативними факторами впливу на доходи домогосподарств у перехідній економіці є: перерозподіл прав власності; соціальна диференціація; тінізація економіки і збільшення розриву між номінальними і реальними доходами; недосконалість державної соціальної політики.

Соціально-класове розшарування суспільства в умовах перехідної національної економіки має наслідком виникнення альтернативних ситуацій *споживацького оптимуму*. Якщо споживач прагне одержати задану корисність з мінімальними витратами або одержати максимальну корисність при заданому доході, його задоволення обраними товарами досягає максимуму

за умови рівності граничної норми заміщення обох товарів їх ціновому співвідношенню:

$$MRS_{xy} = \frac{P_x}{P_y}, \quad (4.1)$$

В умовах низької купівельної спроможності частини населення споживання деяких категорій товарів мінімізується. В Україні в сім'ях з доходом нижче прожиткового мінімуму 60–90% сімейного бюджету складають витрати на продукти харчування. Споживач відмовляється від споживання одного із товарів незалежно від власного доходу і цін на нього. Виникає ситуація, в якій споживач все більше схиляється до збільшення споживання благ першої життєвої необхідності порівняно з усіма іншими благами. Цю ситуацію «кутового рішення» можна проілюструвати за допомогою кривих байдужості (рис. 4.4). Коли один або група із товарів не споживаються, набір їх опиняється на кордоні бюджетної безлічі (наприклад, через споживчий вибір, що збузився, покупець змушений купувати тільки продукти харчування і відмовлятися від одягу).

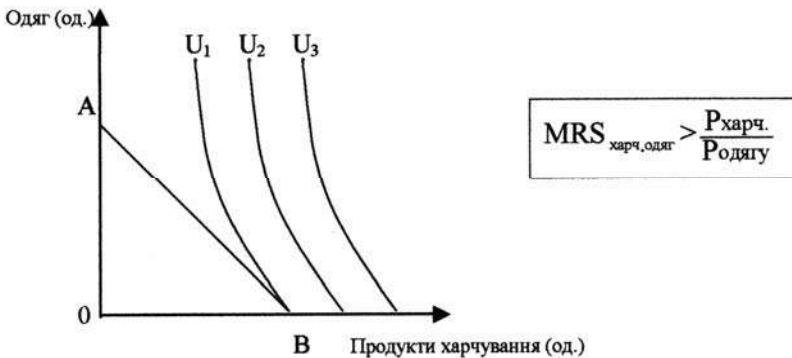

Рис. 4.4. «Кутове» рішення

У точці В (точці оптимуму споживача) гранична норма заміщення одягу продуктами харчування більша, ніж кутовий коефіцієнт бюджетної лінії, а гранична норма заміщення споживача не дорівнює ціновому спів-

відношенню. Перехід від «кутового» рішення до внутрішньої рівноваги можливий за умови підвищення доходів домогосподарств і стабілізації цін.

Відповідне зростання споживчих витратків супроводжується *змінами структури споживчого попиту*. Політика держави, спрямована на подолання бідності, розвиток підприємництва і становлення «середнього» класу, підвищує попит на нормальні товари, а також деякі предмети розкоші: якісне житло, освіту, медичні послуги і дозвілля. У бюджеті споживача поступово скорочується частка витратків на споживання першочергових продуктів харчування і так званий «парадокс Гіф фена». Для порівняння: в Україні витратки на продукти харчування складають 42% у сім'ях із середньодушовим доходом і близько 30% — у високооплачуваних сім'ях; останній показник у США — 25%, країнах Євросоюзу — 20%.

В структурі *функціонального попиту*, який обумовлений споживчими характеристиками блага, стрімко зростає попит на високоякісні, екологічно безпечні продукти, продукти швидкого приготування, дієтичні та біопродукти, побутову техніку.

В структурі *нефункціонального попиту*, який виникає не внаслідок суто споживчих характеристик товару, а під впливом будь-яких факторів, серед останніх домінує «ефект показового споживання», коли споживач асоціює підвищену ціну на товар з більшою його престижністю, елітарністю, що супроводжується додатковим попитом. Розвиток торгівельної індустрії сприяє зростанню *нераціонального попиту*, який заздалегідь не планується споживачем, а зумовлений миттєвими примхами і бажаннями. Значне місце у структурі нефункціонального попиту посідає *спекулятивний*, переважно на ринках нерухомості.

4.4. Державне регулювання мікрорівня національної економіки

Специфіка державного регулювання підприємництва залежить від типу економічної системи і відповідної економічної ролі держави, моделі національної економіки, національних традицій підприємництва, соціально-

політичної ситуації, специфіки економічного розвитку і тих цілей, які стоять перед собою держава. Відповідно до цього держава може бути:

- гальмом розвитку підприємництва, коли вона створює вкрай несприятливе середовище для нього;
- пасивним спостерігачем, який не протидіє, але водночас і не сприяє розвитку підприємництва;
- прискорювачем підприємницького процесу завдяки активному пошуку та реалізації ефективних форм і методів залучення нових економічних агентів у підприємницьке середовище. Саме в цьому напрямі має розвиватися державне регулювання підприємництва в Україні.

Мікроекономічна політика в умовах перехідної національної економіки — це система державних заходів, спрямованих на становлення і розвиток підприємництва, ринкових структур і відповідних інститутів, які визначають нові умови відтворення на рівні підприємства (фірми), обсяг і структуру споживчого попиту.

Складовими державного регулювання мікрорівня національної економіки є: роздержавлення і управління процесами приватизації; антимонопольна політика і створення конкурентного середовища; формування ринкової інфраструктури; сприяння розвитку малого і середнього бізнесу; формування дієвого організаційно-господарського механізму крупного підприємництва; вплив на процеси відтворення на рівні підприємства (фірми) і підтримання інноваційної компоненти підприємництва; управління державним сектором економіки; політика доходів і діяльність, що забезпечує споживання і нагромадження.

Мікроекономічна політика здійснюється за допомогою прямих і непрямих методів. *Непряме* державне регулювання (податково-бюджетна, грошово-кредитна, амортизаційна, зовнішньоекономічна політика тощо) повинно сприяти посиленню господарської самостійності й активності підприємств, створенню рівних для всіх умов господарювання. *Пряме* державне регулювання, напрями та інструменти якого представлені на рис. 4.5, стримує ринкову саморегуляцію, але воно є необхідним у кожній ринковій системі.

Рис. 4.5. Пряме державне регулювання підприємництва

Важливим елементом мікроекономічної політики є зміна соціально-економічної структури через роздержавлення і приватизацію. *Метою роздержавлення* є прискорене створення потрібних для повноцінної ринкової економіки різноманітних суб'єктів підприємницької діяльності, ліквідація майнової монополії держави у підприємницьких відносинах.

Роздержавлення передбачає: ліквідацію диктату плану, централізованого розподілу ресурсів; комерціалізацію діяльності державних підприємств (запровадження принципу самостійного господарювання); демонополізацію виробництва і розвиток конкуренції; приватизацію державної власності, тобто її перехід у недержавні форми (приватна, індивідуальна, кооперативна, колективна, акціонерна, змішана).

Приватизація в Україні підпорядкована трансформації командно-адміністративного типу національної економіки у змішану економіку ринкового типу. *Способи приватизації:* 1) викуп об'єктів малої приватизації; 2) продаж на аукціоні; 3) продаж за некомерційним конкурсом; 4) продаж за комерційним конкурсом; 5) продаж за конкурсом з відтермінуванням платежу; 6) викуп державного майна підприємства згідно з альтернативним планом приватизації; 7) викуп державного майна, зданого в оренду з викупом; 8) продаж акцій відкритих акціонерних товариств.

Антимонополярна політика включає два аспекти: демонополізацію і регулювання діяльності підприємницьких монополій. *Метою* антимонополярної політики є створення ринкового середовища та сприяння конкурен-

ції. Рівень монополізації перехідної національної економіки значно вищий, ніж у державах з розвинутою ринковою економікою. В Україні у 2002 р. майже половину промислового виробництва забезпечували сто найкрупніших підприємств, а у переробній промисловості частка ста найбільших підприємств складала 48,6% (у США в 1992 р. — 31,8%).

Перехід до сучасної змішаної ринкової економіки означає формування ринкових структур, які класифікуються за коефіцієнтами концентрації CR 1, CR 3, CR 5 (ринкові частки одного, трьох, п'яти найбільших учасників ринку). Згідно з методикою Антимонопольного комітету України, монополістом вважається фірма, частка ринку якої перевищує 35% (CR 1 > 35%, CR 3 > 50%, CR 5 > 70%). Обсяг пропозиції продукту на ринку (обсяг ринку) визначається як сума випуску певного продукту вітчизняними виробниками (за мінусом експорту) і обсягу його імпорту. Відповідно, частка ринку — відношення випуску продукту фірмою, без урахування експорту, до обсягу ринку. За ступенем концентрації в Україні сформовані такі види ринкових структур:

- *чиста монополія*. Частка ринку складає приблизно 100%, здійснюється ефективно блокування проникнення на ринок інших фірм;
- *домінуючі фірми*. Частка ринку — від 50 до 90%, значні перепони для проникнення в галузь і можливість самостійно здійснювати цінову політику;
- *обмежена олігополія*. Коефіцієнт концентрації для чотирьох фірм до 60%, значні бар'єри проникнення у галузь, наявність стратегічної поведінки;
- *ефективна конкуренція*. Коефіцієнт концентрації менше 35%, незначні перепони для проникнення на ринок, відсутність змов;
- *досконала конкуренція*. На ринку діють понад сто дрібних фірм, жодна з яких займає не більше 1% ринку, відсутні бар'єри для входу в галузь.

За оцінкою Антимонопольного комітету України, частка монополюючого сектора складає близько 40% (для порівняння: в економіці США преважує ефективна конкуренція, а частка монополюючого сектора складає приблизно 35%) і представлена підприємствами гірничо-металургійного ком-

плексу, транспортуванням газу та електроенергії, телефонним зв'язком загального користування, системою водопостачання і опалення, залізничним транспортом тощо. Галузі легкої та харчової промисловості (з великою часткою акціонерних та колективних підприємств) наближаються переважно до олігополістичної структури. Сфери побутових послуг, громадського харчування, роздрібної торгівлі тяжіють до створення ринків ефективної конкуренції.

Політика демонополізації спрямована на: 1) зниження ступеня монополізації ринку і дотримання антимонопольного законодавства; 2) захист інтересів підприємців від зловживань монопольним становищем (нав'язування контрагенту нерівноправних умов у договорах, обмеження виробництва, встановлення монопольних та дискримінаційних цін, створення перепон для входження на певний ринок тощо); 3) захист суб'єктів підприємництва від дискримінації органами влади і управління та від недобросовісної конкуренції.

В антимонопольній політиці використовуються наступні *інструменти*:

- регулювання злиття фірм, якщо воно призводить до перевищення їхньої сукупної частки ринку 35%;
- введення штрафних санкцій і примусове роз'єднання фірми монополіста при наявності зловживань монопольною владою;
- тарифне регулювання імпорту та експорту товарів;
- державні замовлення і контракти;
- введення стандартів і показників якості товарів;
- у процесі регулювання діяльності підприємницьких, природних монополій — обмеження рівня цін і тарифів, введення граничних нормативів рентабельності, запровадження лінійних та нелінійних цін.

Антимонопольна політика має певні економічні обмеження. Йдеться, насамперед, про негативний вплив цінового регулювання діяльності підприємницьких монополій. Запровадження *граничних нормативів рентабельності* спричинює підвищення цін, скорочення пропозиції у довгому періоді. Граничний норматив рентабельності передбачає пряму залежність між прибутком і собівартістю продукції: якщо відношення прибутку до собівартості в ціні товару перевищує встановлений норматив, до підприємств

ва-порушника запроваджуються штрафні санкції. В короткому періоді подібні заходи супроводжуються обмеженням монопольної влади. Рис. 4.6 показує, що в короткому періоді при встановленні граничного нормативу рентабельності ціна монополіста P_3 (відповідно до правила $MR = MC$) знижується до P_2 , а обсяг виробництва відповідно зростає до Q_2 .

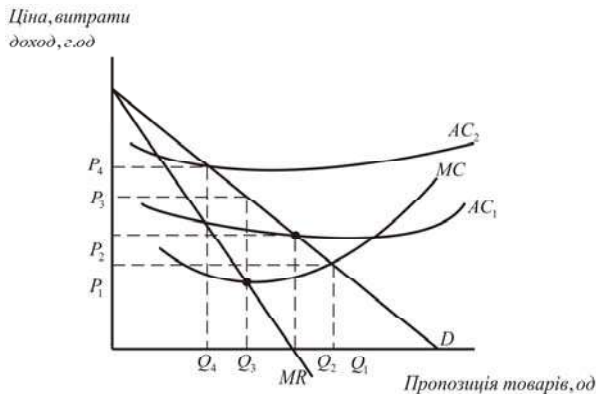

Рис. 4.6. Цінове регулювання діяльності підприємницької монополії

З метою максимізації прибутку поступово підприємство-монополіст підвищує витрати на виробництво продукції. Рисунок ілюструє цю динаміку зсувом кривої середніх витрат до рівня AC_2 , що призводить до підвищення регульованої ціни з P_2 до P_4 (вищої за максимально можливу ціну монополіста P_3 без цінового регулювання) і скорочення випуску до Q_4 (нижче мінімально можливого рівня пропозиції Q_3 без цінового регулювання).

Таким чином, використання цінового регулювання діяльності підприємницької монополії поза межами природної монополії можливо лише за умови надзвичайно високого ступеня ринкової концентрації, коли всі інші засоби антимонопольної політики не можуть ефективно зменшити втрати суспільства від зловживань монопольною владою.

У цілому державне регулювання підприємницьких монополій не може повністю ліквідувати збитки суспільства від монополій, які мають такі форми прояву, як нав'язування однієї сторони умов взаємного обміну, застосування цінової дискримінації, неефективний розподіл ресурсів і бюджетних коштів за

рахунок штучного утримання статусу природного монополіста, асиметрія ринкових сигналів і блокування дії конкурентного цінового механізму.

Державне регулювання діяльності малого бізнесу є системою економічного, правового, соціального і організаційного забезпечення державою сприятливих умов для його розвитку.

До елементів системи державного регулювання малого підприємництва відносяться: правове забезпечення; фінансова підтримка; інформаційне забезпечення; підготовка і підвищення кваліфікації підприємців, менеджерів і робітників; сприяння зовнішньоекономічній діяльності. Особливого значення набуває сприятлива податкова політика, оскільки існує різниця в реальному податковому тягарі для підприємств різного масштабу. Малий бізнес об'єктивно переміщується у спрощену систему оподаткування, тому що у загальній системі на нього припадає більший тягар, ніж на підприємства великого бізнесу. Це загальносвітова тенденція: якщо ставки оподаткування лінійні, навантаження на великий бізнес відносно менше. Стандарними *інструментами податкового стимулювання малого підприємництва* є пільгове оподаткування, введення спрощеної системи оподаткування, звільнення малих підприємств від сплати податків у перші роки діяльності. В Україні, після введення у 2000 р. єдиного податку, вдвічі збільшилася кількість підприємців за рахунок виходу з тіні вже існуючих. Важливим напрямом державної підтримки малого підприємництва є створення дієвої системи його фінансування, кредитування і страхування, елементи якої представлено на рис. 4.7.

- Головними напрямами *державного регулювання споживчого попиту* є:
- розробка і реалізація суспільних механізмів, що встановлюють соціальні межі споживчого ринку (екологічні стандарти, норми якості, споживчі сертифікати товарів і послуг споживчих товариств, альтернативних маркетингових і рекламних служб);
 - орієнтація споживчої сфери на забезпечення соціальних пріоритетів за допомогою різних форм соціального контролю, в тому числі організацій споживачів (наприклад, у формі прямих зв'язків споживачів і виробників — споживчої кооперації, об'єднань споживачів для спільного користування тими або іншими товарами);

Рис. 4.7. Шляхи сприяння розвитку малого підприємництва

- структурна перебудова споживчого ринку (орієнтація на задоволення потреб конкретних соціальних груп. Йдеться, наприклад, про доступність основних продуктів харчування і технічно складних товарів народного споживання або основних видів утилітарних послуг для всіх соціальних груп населення);
- формування системи соціальної підтримки осіб з низьким рівнем доходів і раціональної структури споживчого бюджету.

Основні терміни та поняття

Підприємництво, підприємство, фірма, маркетинг, одноосібне володіння, партнерство, корпорація, фінансово-промислова група, комерційний розрахунок, домогосподарство, роздержавлення, приватизація, антимонопольна політика, демонополізація, ринкова структура, чиста монополія, домінуючі фірми, обмежена олігополія, ефективна конкуренція, досконала конкуренція, коефіцієнт концентрації ринку, природна монополія, обмеження нормативу рентабельності, мале підприємництво.

Контрольні та дискусійні запитання

- 1. Охарактеризуйте мікрорівень національної економіки.*
- 2. Що таке підприємницьке середовище? Субординуйте поняття: ринкове, підприємницьке і конкурентне середовище.*
- 3. Якою Ви бачите роль малих і середніх підприємств у перехідній національній економіці і в чому полягають труднощі їхньої діяльності?*
- 4. Які фактори впливають на формування поведінки споживача в перехідній національній економіці?*
- 5. Чим обумовлений високий ступінь монополізації перехідної національної економіки?*
- 6. Охарактеризуйте ефекти цінового регулювання підприємницьких монополій.*
- 7. Використовуючи рис. 4.4, поясніть, як зміниться величина пропозиції фірми-монополіста при законодавчій фіксації ціни на його продукцію на рівні P_1 при умові $AVC_{min} < P_1$.*

ГЛАВА 5. МЕЗОРІВЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

План

- 5.1. Суспільно-географічне районування та адміністративно-територіальний устрій України.
- 5.2. Поняття регіону. Діагностика регіонального розвитку. Класифікація регіонів за рівнем соціально-економічного розвитку.
- 5.3. Сталість регіонального розвитку.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / www.zakon.gov.ua.
2. Про концепцію державної регіональної політики. Указ Президента України від 25 травня 2001 № 341/2001 / www.rada.gov.ua.
3. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики: Учебник для вузов. — 3-е изд. — М.: ГУ ВШЭ, 2003. — 495 с.
4. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року // Офіційний вісник України. — 2006. — № 30. — С. 36 — 78.
5. Концепція сталого розвитку України. — К.: Логос, 1997. — 17 с.
6. Манів З. О., Луцький І. М., Манів С. З. Регіональна економіка: Навчальний посібник. — Львів: «Магнолія 2006», 2007. — 262 с.
7. Методологічні підходи до визначення проблемних територій та напрями регулювання їх подальшого розвитку / Л. М. Зайцева, С. М. Серьогін, В. В. Антонов, та ін.; за наук. та заг. ред. Л. М. Зайцевої: Монографія. — Д.: ДРІДУ НАДУ при Президентові України, 2003. — 144 с.
8. Регіональна політика України: інституційно-правове забезпечення: Зб. офіц. док. / За ред. З. Варналія. — К.: НІСД, 2004. — 521 с.
9. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: Монографія / За ред. З. С. Варналія. — К.: Знання України, 2005. — 498 с.

10. *Регіональне управління: Навчальний посіб.* / Л. М. Зайцева, С. М. Серьогін, Н. Й. Коніщева та ін., за наук. та заг. ред. Л. М. Зайцевої: — Д.: ДФ УАДУ, 2000. — 240 с.
11. *Регіональна економіка: Навчальний посібник* / За ред.
12. Я. Б. Олійника. — К.: КНТ, 2007. — 444 с.
13. *Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник* / С. І. Дорогунцов, Т. А. Засць, Ю. І. Пітюренко та ін.; За заг. ред. С. І. Дорогунцова. — К.: КНЕУ, 2005. — 635 с.
14. *Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Навч. посібник* / Є. П. Качан, Т. Є. Царик, Д. В. Ткач та ін.; За ред.
15. Є. П. Качана. — К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2005. — 364 с.
16. *Стеченко Д. М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Підручник.* — К.: Вікар, 2006. — 396 с.
17. *Топчієв О. Г. Теоретичні основи регіональної економіки.* — К.: Видво УАДУ, 1997. — 98 с.

5.1. Суспільно-географічне районування та адміністративно-територіальний устрій України

Економічне районування як метод наукового дослідження та регулювання територіальної організації господарства являє собою поділ території країни на окремі таксони — *райони*, що відповідають *ознакам специфіки і цілісності*. Воно здійснюється, виходячи з об'єктивних закономірностей територіального поділу праці, формування територіальних соціально-економічних комплексів різних масштабів і структури, необхідності збереження екологічної рівноваги та гармонійного розвитку економіки і культури району.

Прийнято виділяти *інтегральне* районування, яке охоплює господарство в цілому, а саме — виробничу та невиробничу сфери економічної діяльності у їх єдності, та *галузеве*. Галузеве економічне районування розмежовує території, виходячи з якоїсь однієї ознаки, тобто районується одна або декілька взаємопов'язаних галузей.

Інтегральне районування країни базується на територіальних соціально-економічних комплексах різних ієрархічних рівнів та різного ступеня сформованості. Відповідно до цього можна виділити кілька *ієрархічних рівнів* районування: *макро-, мезо- та мікрорайонування*.

Макрорайонування передбачає поділ території на основні *економічні райони* та є важливим чинником територіальної організації влади, а також управління господарством країни. Воно завжди здійснюється відповідно до певних цілей розвитку держави, тобто є цільовим або проблемно орієнтовним. Одним із завдань районування є забезпечення керованості розвитку держави. Підґрунтям такого поділу об'єктивно є територіальний поділ праці, який склався історично.

Макрорайонування — це науково обґрунтоване виділення за певними ознаками окремих територій країни або країн, що історично склалися або формуються в процесі розвитку продуктивних сил і об'єктивно відбивають територіальний поділ праці.

Макрорайони є основою для складання довгострокових прогнозів розвитку і розміщення продуктивних сил, програм соціально-економічного розвитку районів, формування загальнодержавних баз промислового чи сільськогосподарського виробництва, які не можуть бути сформовані в межах тільки однієї адміністративної області.

Мезорайонування охоплює господарські комплекси адміністративних областей, Автономної Республіки Крим, а також великі агломерації. Об'єктивною основою цього районування є територіальний поділ праці як у масштабах країни, так і в масштабах основних економічних районів. Саме на рівні мезорайонів в Україні здійснюється управління регіональним розвитком, оскільки на обласному рівні сформована система регіональних органів управління та місцевого самоврядування. На цьому рівні розробляються прогнози, програми та плани соціально-економічного розвитку регіонів.

Мікрорайонування передбачає поділ *мезорайонів* на *мікрорайони*, що являють собою локальні соціально-економічні комплекси, представлені групою низових адміністративних районів, окремим адміністративним районом чи певним міським комплексом. У межах мезорайону можна виділити кілька рівнів мікрорайонів.

Таким чином, у територіальній системі України можна виділити декілька територіальних структур, що виконують різну роль у процесі суспільного відтворення і сформувалися під впливом як економічних, так і соціальних, національних, політичних та історичних чинників. Тобто існує три основних напрями регіональної структуризації (рис. 5.1).

Економічне районування базується на територіальному поділі праці. Економічний район — це частина території господарського комплексу країни, для якої характерна географічна цілісність і економічна єдність.

Економічний район, за визначенням О. Топчієва, з одного боку, є об'єктом державного управління і регіональної політики, з іншого — територіальною природно-господарською цілісністю, що має історичну, природну, соціальну та економічну специфіку, а також властиві їй потенціал та умови розвитку. І цей другий аспект складає основу регіонального підходу, регіонального управління, організаційного поєднання державного управління і місцевого самоврядування.

Перші спроби районування території України припадають на період входження її до складу Російської імперії.

На початку 30-х років Україна розглядалася як один із 13 великих економічних районів СРСР. Потім вона була поділена на п'ять економічних районів: Центральний, Північно-Східний, Південно-Східний, Південно-Західний і Західний.

У сучасній регіоналістиці зустрічається декілька варіантів економічного районування території держави, однак Кабінетом Міністрів України запропонована така мережа:

- **Донецький** (Донецька і Луганська області);
- **Придніпровський** (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області);
- **Східний** (Харківська, Полтавська, Сумська області);
- **Центральний** (Київська, Черкаська області і м. Київ);
- **Поліський** (Рівненська, Волинська, Житомирська і Чернігівська області);
- **Причорноморський** (Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області і м. Севастополь);

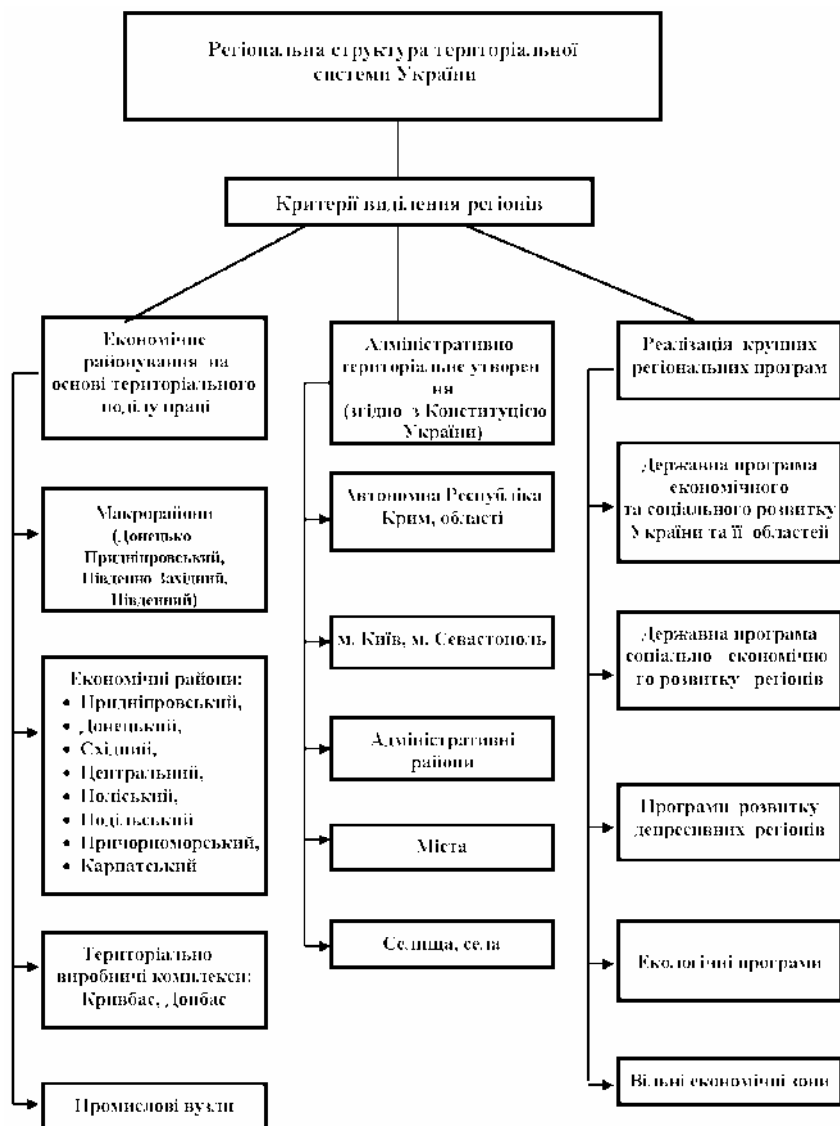

Рис. 5.1. Інтегральна схема регіональної структури територіальної системи України

- **Подільський** (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області);
- **Карпатський** (Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська і Чернівецька області).

Територіально-виробничі комплекси — це певні форми територіального зосередження виробництва з різним рівнем їх утворень.

Промисловий вузол — це локальний промислово-територіальний комплекс, де при взаємній близькості підприємства поєднані між собою тісними виробничими зв'язками, спільністю транспортно-територіального положення, спільними системами інфраструктури і поселень з метою найбільш ефективного використання природних, матеріальних і трудових ресурсів. Промисловий вузол може об'єднувати промислове виробництво в одному або кількох промислових центрах на віддалі, доступний для щоденних трудових поїздок населення. У вузлі також розвинуті зв'язки між установами і організаціями, що зайняті розробкою проектної документації для промислових підприємств. Найважливішими факторами формування промислових вузлів є економічний, демографічний та наявність інфраструктурних елементів. Найчастіше промисловий вузол складається з кількох промислових центрів, один з яких є його ядром, а інші — супутниками. Такі вузли формуються переважно у високоурбанізованих районах.

Адміністративно-територіальне утворення. Виділення адміністративно-територіальних утворень у складі України пов'язане з тим, що управління всіма сферами громадського життя з єдиного центру неефективне, оскільки призводить до втрати оперативності, нераціонального формування інформаційного забезпечення.

Адміністративно-територіальний поділ — це одна із форм економічного районування, що дозволяє суб'єктам здійснювати цілеспрямоване управління розвитком своєї території, постійно впливаючи на хід економічних і соціальних процесів.

Для здійснення функцій управління адміністративно-територіальні утворення мають усі необхідні органи та служби:

- виконавчі, які зосереджують систему економічних, правових, організаційних важелів, необхідних для здійснення функцій управління;

- *планові*, які здійснюють планування або координацію діяльності установ, організацій, розташованих на даній території;
- *фінансово-кредитні*, які забезпечують бюджетне планування і фінансування;
- *статистичного й інформаційного забезпечення*, без яких неможливо здійснювати контроль поточної діяльності, аналіз тенденцій розвитку і прогноз економічних і соціальних процесів;
- *спеціальні*, що забезпечують дотримання правових норм і правил поведінки суб'єктів господарювання (податкова, пожежна, санітарна, екологічна інспекції тощо).

Відповідно до ст. 132, 133 Конституції України, система адміністративно-територіального устрою включає: Автономну Республіку Крим, області (Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська), райони, міста, райони в містах, селища і села. Міста Київ і Севастополь мають спеціальний статус, що визначається законами України.

Територіальні одиниці розрізняються за *рівнями*: **вищий** (субнаціональний) територіальний рівень складають Автономна Республіка Крим, області, міста зі спеціальним статусом, **середній** — райони, міста обласного (республіканського АРК) значення, райони у містах, **нижчий** — села, селища, міста районного значення.

Райони реалізації великих регіональних програм. Часто розв'язання територіальних проблем неможливе без міжгалузевої і міжрегіональної координації дій, концентрації ресурсів та їх використання відповідно до логіки досягнення поставлених цілей. Щоб реалізувати принцип цільового управління, необхідні спеціальні методи, які складають арсенал програмно-цільового підходу.

Прикладом використання програмно-цільового підходу є розробка програм соціально-економічного розвитку окремих регіонів відповідно до постанов Кабінету Міністрів України (наприклад, «Комплексна програма

соціального та економічного розвитку Донбасу»). Можуть розроблятися також галузеві програми, такі, наприклад, як Національна програма «Нафта і газ України до 2010 року».

Своєрідною формою *регіональних комплексних програм* є програми формування *спеціальних (вільних) економічних зон* з метою залучення іноземного капіталу і виходу на світовий ринок. Створення вільних економічних зон передбачає спрощення візового режиму, зміни в податкових, експортно-імпортних, земельних та інших законах і встановлення спеціального адміністративного порядку, закріпленого законом про вільні економічні зони.

Передумовами створення вільних економічних зон є:

- сталий економічний і політичний стан суспільства;
- наявність ресурсів, використання яких дасть інвесторам очікуване суттєве зниження витрат порівняно із середньосвітовими;
- транспортна доступність і близькість до світових ринків;
- інфраструктурна облаштованість території, що претендує на статус вільної економічної зони;
- сприятливий фінансовий клімат;
- пільговий режим оподаткування.

Виділення кожної із трьох названих територіальних структур здійснюється не тільки відповідно до визначених критеріїв, але й з урахуванням багатьох чинників — природних, економічних, соціальних. У кожному конкретному випадку перевага надається тому або іншому чиннику або їхньому сполученню.

5.2. Поняття регіону. Діагностика регіонального розвитку.

Класифікація регіонів за рівнем соціально-економічного розвитку

Регіон — частина території держави, виділена за сукупністю різних ознак в адміністративну одиницю субнаціонального рівня, діяльність якої свідомо спрямовується державними органами управління, а управлінські

функції координуються ними для досягнення цілей суспільного розвитку і запобігання дії руйнівних внутрішніх і зовнішніх сил.

Регіон має виробничо-економічні, ресурсні, науково-технічні, фінансово-кредитні та соціальні прямі і зворотні зв'язки з господарським комплексом країни.

Регіон є не тільки підсистемою соціально-економічного комплексу країни, але й відносно самостійною його частиною із закінченим циклом і особливими формами прояву стадій відтворення та специфічними особливостями перебігу соціальних і економічних процесів.

У регіоні здійснюються повні цикли відтворення таких систем:

- населення і трудових ресурсів;
- основних і оборотних фондів;
- частини національного багатства;
- грошовий обіг;
- відносини з приводу виробництва;
- розподіл, обмін та споживання продукції.

В ринкових умовах роль і функції регіонів полягають, перш за все, у формуванні економічних відносин, середовища життєдіяльності населення.

Більш конкретно роль регіонів проявляється у виконанні ними таких основних функцій:

1) *інституціональних* — визначають, з одного боку, економічну самостійність, з іншого — політико-економічну єдність країни; гарантують конституційні права населення та вільне проживання, вільне волевиявлення, забезпечення законності та правопорядку;

2) *економічних* — спрямовані на забезпечення економічної безпеки країни і створення умов та можливостей вільного здійснення економічної діяльності;

3) *соціальних* — гарантують права і можливості соціального розвитку населення;

4) *екологічних* — забезпечують повноцінне середовище життєдіяльності населення, природоохоронні та інші заходи по оздоровленню навколишнього середовища;

5) *етнопсихологічних* — сприяють реалізації етнокультурних потреб населення;

б) *політичних* — спрямовані на розробку власної регіональної політики.

Економіка регіонів є підсистемою соціально-економічного комплексу країни та має багато рис, які притаманні останній. Але при цьому проблеми регіону не є дзеркальним відбитком національних. Наявність їх обумовлена певними об'єктивними та суб'єктивними причинами, зокрема це:

- відмінності природноекономічних умов;
- обсяги й якість регіональних природних ресурсів;
- економіко-географічне розташування регіону (при периферійному розташуванні регіону підвищуються транспортні витрати, зростають ціни, звужується ринок збуту — все це ускладнює його економічний розвиток);
- структура виробництва, що склалась;
- політичні умови, форми загальної та регіональної політики, ступінь регіональної автономії;
- фізичні фактори розміщення (наявність або відсутність портів, аеропортів, транспортних систем);
- соціально-культурні фактори (ступінь урбанізації, освіченість населення).

Залежно від ознак економічного і соціального розвитку регіони можуть бути розділені на ряд *типів*.

До найважливіших показників типології регіонів слід віднести:

- наявність природних ресурсів;
- рівень економічного і соціального розвитку;
- структура господарства;
- екологічний стан регіону;
- ступінь розвитку виробничої і соціальної інфраструктури;
- демографічна ситуація.

У світовій практиці визначають наступні типи регіонів (табл. 5.1).

Структура господарства регіону характеризується за складом та співвідношенням основних сфер, галузей та видів господарської діяльності. Це складне багатоаспектне поняття характеризує «загальну конструкцію» господарського комплексу, її позитивні та негативні сторони.

Таблиця 5.1

Класифікація регіонів

Типи регіонів	Характеристика ознак
Депресивні	Демонстрували у минулому відносно високі темпи розвитку економіки та соціальної сфери
Стагнаційні	Відрізняються доволі низькими або «нульовими» темпами розвитку
Піонерні	Регіони нового освоєння
Мікрорегіони або первинні економічні регіони	Ознаки яких втрачаються при дробленні
Економічні регіони пер- винного порядку або гене- ральні регіони вищого по- рядку	Утворюють схеми регіонального макроподі- лу держави
Програмні (планові)	На них розповсюджуються цільові програми розвитку. Їхні контури не співпадають по території з регіонами єдиної сітки
Унікальні (проблемні та проектні)	Вони пов'язані з реалізацією великих ново- будов (проектні регіони) або характеризу- ються дуже низьким рівнем розвитку (проб- лемні).

В Україні на загальнодержавному рівні введена «Класифікація видів економічної діяльності» ДК 009–96 (КВЕД), відповідно до класифікації видів економічної діяльності, прийнятої статистичною комісією Європейського Союзу (KACE).

За цією класифікацією *економічна діяльність* — це процес поєднання дій, які дають можливість одержати відповідний набір продукції чи послуг. Вид економічної діяльності встановлюється таким чином, щоб об'єднати ресурси для виробництва певної продукції та надання послуг. Види економічної діяльності за своїм складом дуже неоднорідні. Серед них є прості, які представлені одним видом виробництва (рибне господарство), і, в той же час, є дуже складні, що об'єднують десятки й сотні виробництв (автомобільна промисловість).

Галузі і виробництва поділяються на секції та підсекції, які позначаються спеціальними літерами, а також розділи, групи, класи та підкласи, які виділяють цифровими кодами. Кожний вид економічної діяльності має

міжнародний код секції, позначений латинськими літерами. Загальний перелік видів економічної діяльності та їхніх кодів, що нині діє в країні, наведений в табл. 5.2.

Таблиця 5.2

Види економічної діяльності та їх коди

Код секції	Види економічної діяльності
Добувні галузі	
A	Сільське господарство, мисливство, лісове господарство
B	Рибне господарство
C	Добувна промисловість
Переробні галузі	
D	Оборонна промисловість
T	Виробництво електроенергії, газу та води
Сфера послуг	
F	Будівництво
G	Оптова і роздрібна торгівля, торгівля транспортними засобами, послуги з ремонту
H	Готелі і ресторани
I	Транспорт
J	Фінансова діяльність
K	Операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги юридичним особам
L	Державне управління
M	Освіта
N	Охорона здоров'я та соціальна допомога
O	Колективні, громадські та особисті послуги
P	Послуги домашньої прислуги
Q	Екстериторіальна діяльність

Розробка програм соціально-економічного розвитку та прийняття певних управлінських рішень базується на **інтегральній** оцінці стану розвитку території, яка включає оцінку *економіки, фінансів, соціального розвитку, екології*.

Основа інтегральної характеристики регіону складає **економічний потенціал**, який характеризується величиною валової доданої вартості, абсолютними розмірами виробництва життєво важливих видів продукції,

вартості ресурсів, що витрачаються на виробництво. Він визначає загальні можливості регіону, його економічну спроможність, від якої залежать усі інші аспекти регіонального життя — соціальні, екологічні, фінансові.

Соціально-економічні можливості визначають рівень, структура, динаміка матеріального виробництва. Тому для оцінки економічного потенціалу важливе значення має визначення питомої ваги прогресивних галузей промисловості, якісних параметрів та структури основних виробничих фондів, здатності адаптації виробничих систем до використання досягнень науково-технічного прогресу. Соціально-економічний потенціал регіону визначається не тільки його ресурсними можливостями, а й положенням його у загальноукраїнському економічному просторі, реальним впливом на стан цього простору, міжгалузеву і територіальну збалансованість, темпи соціально-економічного розвитку, рівень життя населення, стан регіонального бюджету, інтенсивність зовнішньоекономічних зв'язків, досягнення нової якості економічного зростання за рахунок розвитку ринкових структур та малого бізнесу.

Основним підсумковим показником використання виробничого потенціалу регіону є **валова додана вартість**. Економічний розвиток регіону характеризується *темпами зростання валової доданої вартості (ВДВ)* та її *обсягами у розрахунку на душу населення*. Цей показник залежить в першу чергу від структури виробництва, що склалася на окремій території, та індексу обсягів виробництва продукції у галузях господарського комплексу.

Структура промисловості та сільського господарства виявляється в **структурі експорту** та **імпорту** регіону.

Економічний розвиток перебуває у тісному зв'язку з **темпами та обсягами інвестування**. Найзагальнішими показниками, що характеризують інвестиційну діяльність на регіональному рівні, є: *обсяги та темпи інвестицій у основний капітал, обсяги іноземних інвестицій, темпи та якість їх здійснення, галузева структура інвестицій*. **Інноваційну складову** інвестиційної діяльності характеризують обсяги та темпи впровадження прогресивних технологій у виробництво.

Для оцінки економічного розвитку регіону використовується шість груп показників: виробничо-економічні, структурні, інвестиційні, інститу-

ціональних перетворень і розвитку підприємництва, зовнішньоекономічні, науково-інноваційні (рис. 5.2).

1. Виробничо-економічні показники відображають місце регіону в національній економіці, результати і тенденції функціонування господарського комплексу регіону, виявляють потенційні загрози в галузях господарства.

2. Структурні показники характеризують структуру господарського комплексу, що дозволяє оцінити спеціалізацію регіону, раціональність структури на макрорівні з позицій сталості економіки. Структурні показники вказують на негативні відхилення в макропропорціях господарського комплексу території.

3. Інвестиційні показники дають уявлення про темпи та структуру інвестування економіки регіону за рахунок внутрішніх та зовнішніх джерел.

4. Показники інституціональних перетворень відображають рівень конкурентного середовища, характер зміни форм власності у галузях господарського комплексу, роль малих підприємств в економічному розвитку.

5. Зовнішньоекономічні — розкривають експортний потенціал регіону, його роль у зовнішньоекономічних зв'язках держави, структуру експорту та імпорту, конкурентоспроможність продукції галузей господарського комплексу.

6. Науково-інноваційні — характеризують тенденції розвитку наукового потенціалу, рівень сприйнятливості сфери виробництва до інновацій, знос основних фондів.

Соціальний розвиток регіону оцінюється за допомогою показників, які характеризують рівень життя населення, його доходи та видатки (рис. 5.3). Це, в *першу* чергу, показники *прожиткового мінімуму, середньодушових доходів та середньої заробітної плати*. При значному майновому розшаруванні та регіональних відмінностях необхідно використовувати систему *відносних* (а не абсолютних) *показників*, а саме: *співвідношення середньодушових доходів та прожиткового мінімуму, співвідношення доходів та видатків*. Дуже важливими при цьому є дані про зміни частки групи населення з доходами, нижчими за прожитковий мінімум (рівень бідності), про концентрацію доходів у різних групах населення та співвідношення доходів найбідніших та найбагатших верств населення.

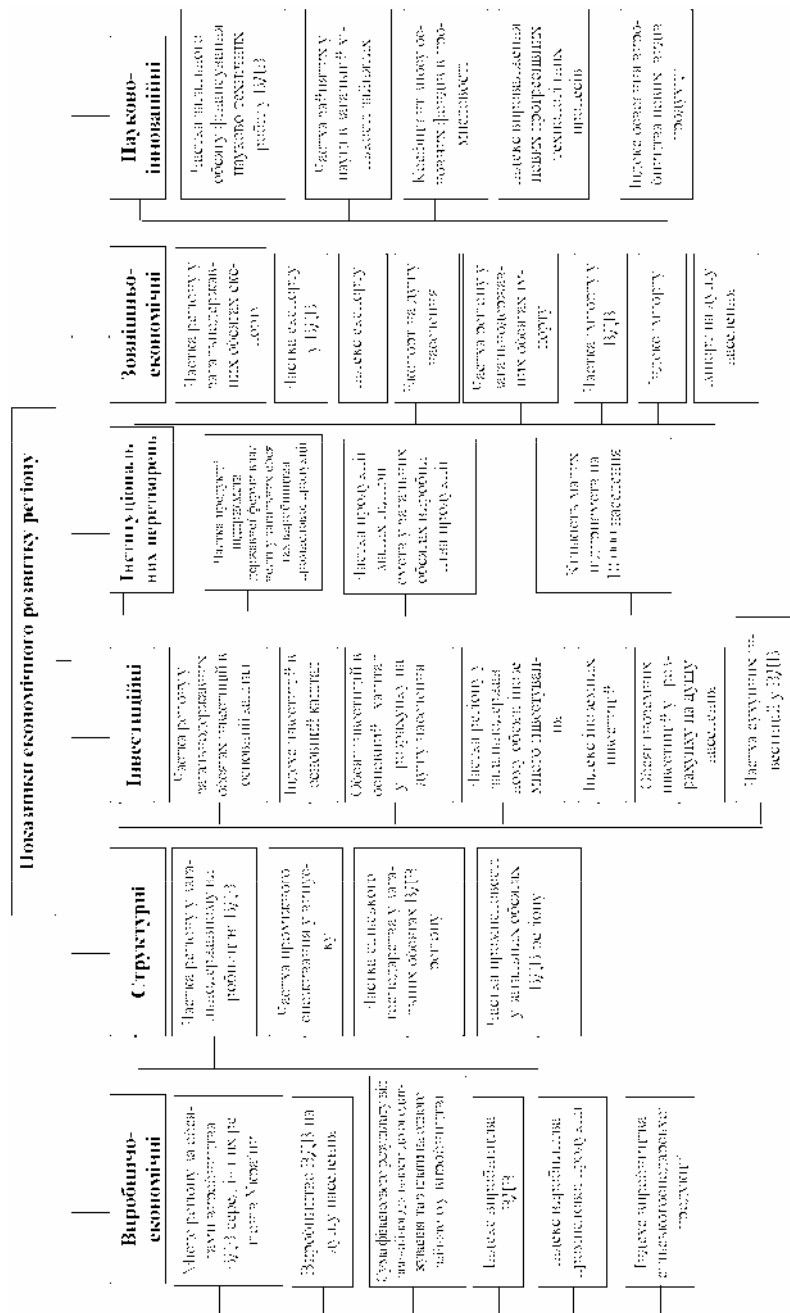

Рис. 5.2. Класифікація показників, що характеризують економічний розвиток регіону

Серед загальновідомих показників у цій групі є такі, які потребують конкретного визначення. Це децильний коефіцієнт диференціації грошових доходів (видатків) населення та рівень бідності.

Децильний коефіцієнт дорівнює відношенню частки доходів (видатків) вищої децильної групи до частки нижньої децильної групи, де нижня децильна група — це 10% найбідніших домогосподарств, вища — 10% найбагатших.

Рівень бідності — *питома вага сімей (домогосподарств), в яких рівень споживання (доходів) на одну особу нижчий від визначеної межі бідності*. Нині межа бідності встановлюється як частка прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць.

До *другої* групи слід віднести показники, *які відображають рівень забезпечення населення основними соціальними благами* в житловій сфері, сфері охорони здоров'я, побуту, освіти (забезпеченість населення житлом, лікарями, лікарняними ліжками тощо), а також характеризують *рівень злочинності*.

Рівень злочинності (коефіцієнт злочинності) розраховується як *кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення*.

Крім вищезазначених груп, до системи соціальних показників треба включити *групу демографічних показників*: природний приріст населення, коефіцієнти народжуваності та смертності, міграційний приріст населення.

Четверта група показників характеризує *стан трудових ресурсів* (рівень зайнятості, безробіття, кількість вакансій, демографічне навантаження).

Показники фінансової сфери регіону, зокрема бюджетного процесу (рис. 5.4). Рівень фінансової незалежності регіону характеризує система абсолютних і відносних показників складу та структури місцевих бюджетів, а також соціальної результативності бюджету. Визначення *доходів і видатків* в абсолютному і відносному вимірах не дозволяє порівнювати бюджети різних територій через існування відмінностей між ними у формуванні доходів та у складі і обсягах видатків, спричинених різноманітністю природнокліматичних умов, різним екологічним станом територій, особливостями розташування адміністративних центрів, насиченістю шляхами сполучення, спеціалізацією регіонів, станом соціальної та побутової інфраструктури. Отже, визначаються *доходи і видатки місцевих бюджетів відносно кількості населення*, яке мешкає на відповідній території.

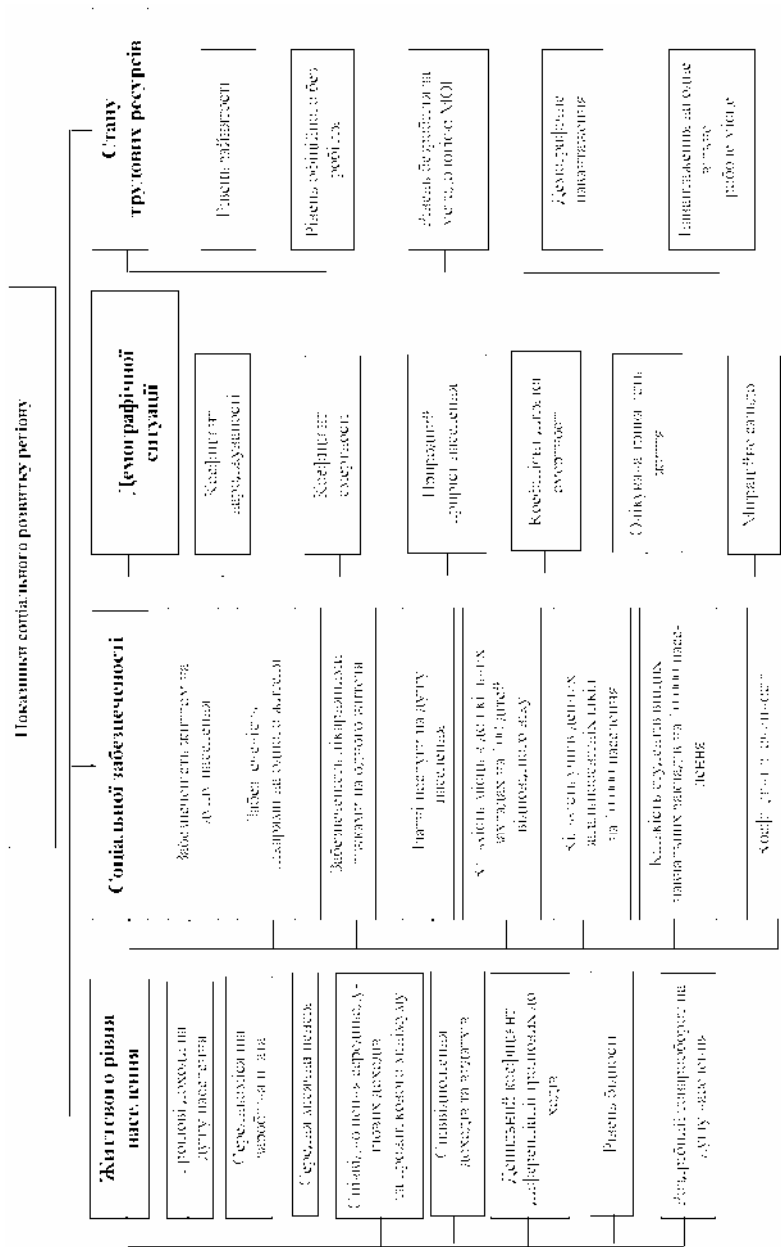

Рис. 5.3. Класифікація показників, що характеризують соціальний розвиток регіону

Потенційні можливості регіону щодо залучення фінансових ресурсів, характеризують такі показники, як **податковий потенціал і податкоспроможність**.

Податковий потенціал місцевої територіальної одиниці — це маса доходів, які може отримати місцевий бюджет від застосування податкового законодавства до діяльності суб'єктів господарювання і фізичних осіб, та відрахування до держбюджету.

Податкове навантаження — це співвідношення між сумою фактичних податкових надходжень і податковим потенціалом.

Податкоспроможність — це обсяг доходів, який потенційно може бути отриманий на території від оподаткування відповідних об'єктів.

Визначаються також індекси цих показників.

Екологічні показники. Дослідити екологічну ситуацію у регіонах можна, аналізуючи показники, які характеризують забруднення водних об'єктів зворотними водами, обсяги викидів шкідливих речовин в атмосферу, наявність промислових токсичних відходів, витрати на капітальний ремонт основних засобів природоохоронного призначення та поточні витрати на охорону природи.

Різноманітні аспекти соціально-економічного розвитку регіону аналізуються з метою встановлення об'єктивного діагнозу, на основі якого здійснюється ранжування регіонів за рівнем їх розвитку та розробляється певна стратегія і тактика подальшого регіонального розвитку. Доцільно виділяти чотири типи регіонів: **регіони-лідери, високорозвинені, розвинені та проблемні** (табл. 5.3).

Характерною особливістю розвитку регіонів України є поглиблення наявних міжрегіональних **диспропорцій** за показниками соціально-економічного розвитку. Їх усунення можливе за умов забезпечення сталого регіонального розвитку.

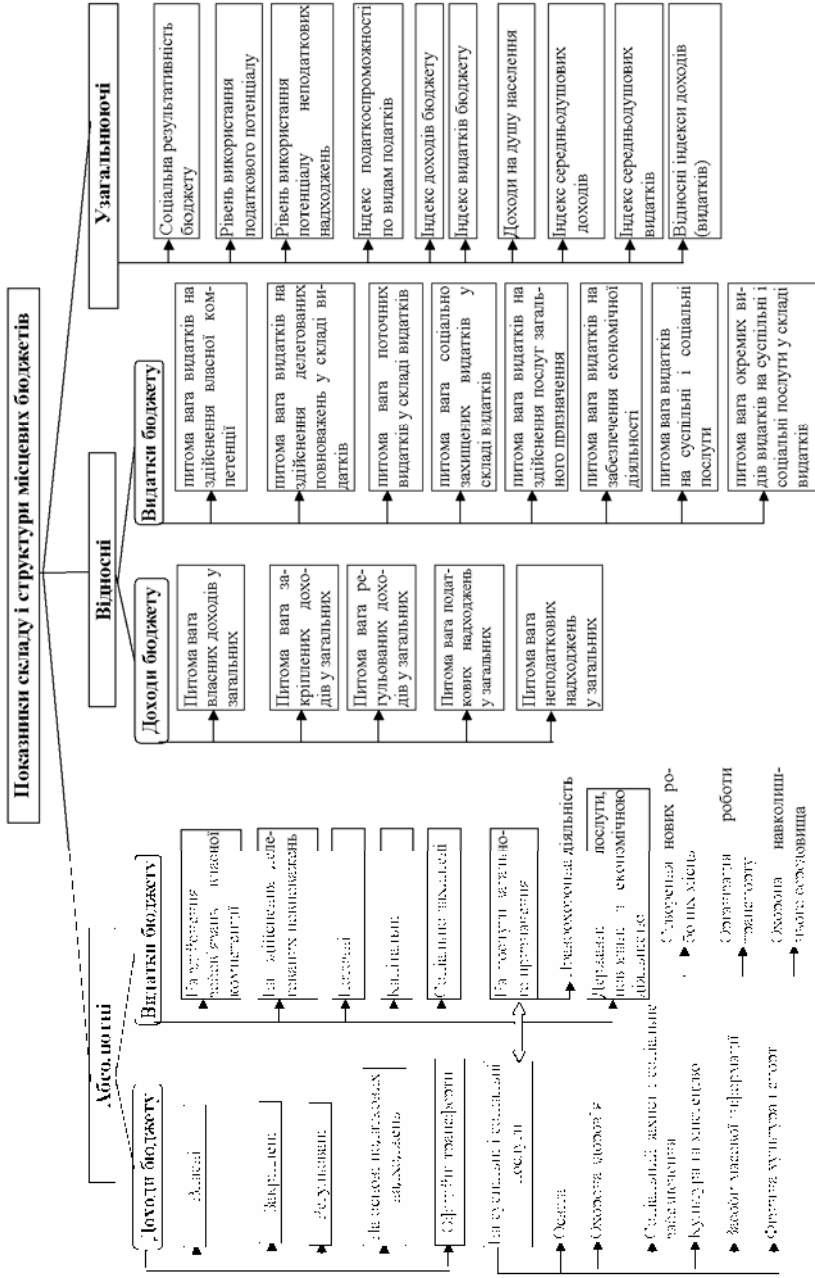

Рис. 5.4. Система показників складу, структури і результативності місцевих бюджетів

Таблиця 5.3

**Класифікація регіонів України залежно від значення
соціально-економічних показників**

Типи регіонів	Класифікаційні ознаки
I тип — лідери	Достатньо розвинуте матеріальне виробництво та сфера послуг. Значний обсяг припливу інвестицій, у т.ч. іноземних, розвинуті ринкові структури, досить розвинута соціальна сфера. Темпи зростання економічних показників вище загальнодержавних.
II тип — високорозвинені	Індустріальні регіони з розвинутим матеріальним виробництвом, особливо промисловістю. В них створюється значна частка ВВП України. Вони мають високий людський та фінансовий потенціал.
III тип — розвинені	Регіони з розвинутим матеріальним виробництвом як промисловим, так і сільськогосподарським. Розвиток регіонів характеризується сукупністю показників, значення яких дорівнює середньодержавному рівню або $\geq \pm 10\%$.
IV тип — проблемні	За сукупністю показників становище регіонів гірше середньодержавного рівня на 10% і більше. Матеріальне виробництво не отримало достатнього розвитку. Дотаційна структура бюджету. Недостатній фінансовий потенціал, у т. ч. інвестиційний. Деякі соціальні показники мають загрозливе значення з точки зору безпеки держави. Потенційно депресивні.

5.3. Сталість регіонального розвитку

Сталий розвиток — це розвиток, здатний задовольнити потреби сучасного покоління людей, не наражаючи на ризик позбавити майбутнє покоління можливості задовольняти свої потреби. При цьому економіка повинна забезпечувати людям задоволення їхніх потреб та законних бажань, але їхнє зростання не повинно виходити за межі екологічних можливостей екосфери.

Перехід до сталого розвитку держави в цілому можливий тільки у разі, якщо буде забезпечений сталий розвиток її регіонів. Це передбачає формування ефективної просторової структури економіки країни за умови дотримання балансу інтересів усіх регіонів.

Проблеми, що вирішуються в кожному регіоні, повинні відповідати загальнодержавним завданням, але при цьому слід враховувати місцеві особливості.

Зокрема, це передбачає:

- *формування регіонального господарського механізму*, що регулює соціально-економічний розвиток території;
- *реструктуризацію регіонального господарського комплексу* з урахуванням місткості локальних екосистем та вимог ринкової економіки;
- *розробку комплексних міжрегіональних схем функціонування економіки*, які дозволяють підвищити її ефективність.

Регіон, який не відповідає *ключовим ознакам сталого розвитку*, не може вважатися розвинутим. Ці ознаки конкретизовані у відповідних принципах:

- *принципи цільової орієнтації* визначають як спосіб цілеутворення (демократизація вибору), так і характер цілей. Поняття «якість життя» при цьому включає і екологічну складову;
- *принципи організації у просторі* стосуються базових підвалін регіональної екологоорієнтованої діяльності — конституційності, спільної відповідальності, еквівалентності, збереження екологічного середовища;
- *принципи організації у часі* встановлюють деякі параметри взаємодії поколінь, зобов'язань теперішнього покоління перед майбутніми. Йдеться про ненагромадження екологічних проблем, створення екологічних резервів, необхідність прогнозування наслідків реалізації тих чи інших політико-практичних рішень;
- *принципи екологічної сталості* відображають важливі змістовні характеристики людської діяльності, які є імперативними для забезпечення сталого розвитку регіону. Мається на увазі необхідність забезпечення відповідного рівня екологізації економічної діяльності, економізації еколого-орієнтованої діяльності, а також справедливого розподілу компенсаційних витрат, мінімальних шкідливих наслідків зворотної реакції природи;

- *принципи екологічної мотивації* наголошують на необхідних мотиваційних передумовах ефективної екологоорієнтованої діяльності. Наприклад, у регіоні, який не є таким, що самофінансується, стимули такої діяльності будуть пригнічені за будь-яких інших обставин.

Оцінка сталості розвитку економіки регіону є основою для визначення пріоритетних напрямів розвитку та прийняття управлінських рішень. Вона дозволяє визначити відповідність (або невідповідність) розвитку території загальнодержавним критеріям, виявити специфічні особливості регіонального рівня, оцінити ступінь загрози загальнодержавній безпеці.

Сталість розвитку економіки регіону оцінюється за допомогою **індикаторів — економічних, соціальних та екологічних**.

Перш за все, йдеться про середньорічні темпи приросту обсягів виробництва валового регіонального продукту; виробництво валового регіонального продукту на душу населення; частку інвестицій у валовому регіональному продукті; бюджетну забезпеченість населення; коефіцієнт зносу основних фондів; частку населення з грошовими доходами нижче прожиткового мінімуму; рівень природного приросту населення (чол. на 1 тис. населення), техногенне навантаження території.

Залежно від зміни соціально-економічної ситуації, перелік та значення індикаторів може змінюватися.

Важливо не допустити граничного (максимально чи мінімально допустимого) значення індикаторів, а в разі його появи забезпечити нормалізацію ситуації. Недотримання такої вимоги порушує нормальний (сталій) процес розвитку факторів відтворення, формує руйнівні тенденції, призводить до порушення сталості розвитку економіки регіону (рис. 5.5).

Отже, сталість еколого-економічної системи — це її здатність повертатися до збалансованого стану за рахунок накопиченого власного потенціалу після відхилення, викликаного негативним впливом зовнішніх та внутрішніх факторів.

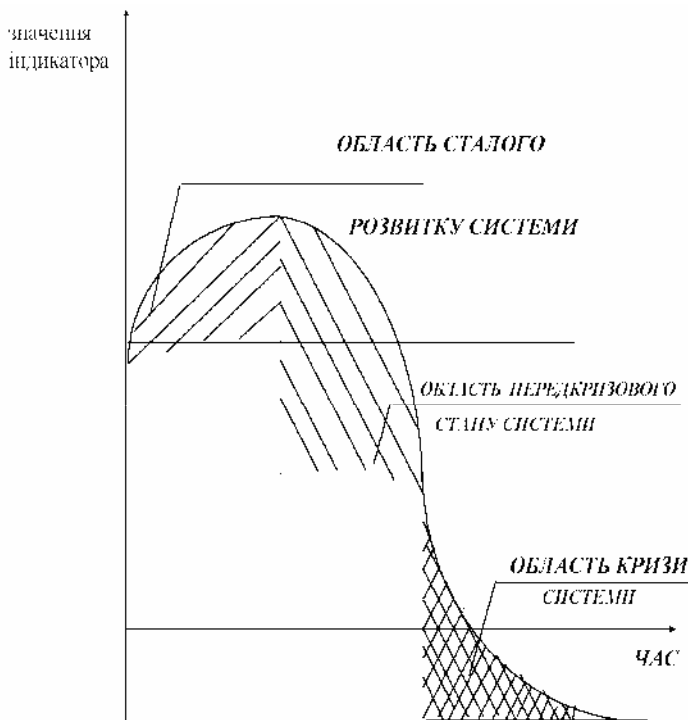

Рис. 5.5. Области зміни індикаторів

Основні терміни та поняття

Економічне районування, мікрорайонування, мезорайонування, мікрорайонування, економічний район, адміністративно-територіальне утворення, регіон, критерії виділення регіонів, територіально-виробничі комплекси, промисловий вузол, регіональні програми, діагностика регіонального розвитку, функції регіону, показники типології регіонів, типи регіонів, інтегральна оцінка регіонального розвитку, економічний потенціал, види економічної діяльності, соціальний розвиток регіону, фінансова сфера регіону, сталий розвиток, принципи сталого розвитку регіону, індикатори сталого розвитку регіону, сталість еколого-економічної системи.

Контрольні та дискусійні запитання

1. *Сутність економічного районування.*
2. *Що означає макро-, мезо- та мікрорайонування?*
3. *Охарактеризуйте три основних напрями регіональної структуризації.*
4. *Яка територіальна структура вважається «регіоном»?*
5. *Повні цикли відтворення яких систем здійснюються у регіоні ?*
6. *Які основні функції виконують регіони?*
7. *Назвіть об'єктивні та суб'єктивні причини наявності регіональних відмінностей.*
8. *Які типи регіонів визначають у світовій практиці?*
9. *Що включає інтегральна оцінка стану розвитку територій?*
10. *За допомогою яких показників можливо оцінити:*
 - a) *економічний розвиток,*
 - б) *соціальний розвиток,*
 - в) *стан фінансової сфери,*
 - г) *стан екологічної сфери регіону.*
11. *Яким чином можна класифікувати регіони України залежно від рівня соціально-економічних показників?*
12. *Що означає поняття «сталий розвиток»?*
13. *Розкрийте ключові ознаки сталого розвитку.*

Глава 6. СУСПІЛЬНЕ ВІДТВОРЕННЯ ТА МАКРОЕКОНОМІЧНА РІВНОВАГА

План

- 6.1. Національне відтворення і макроекономічна рівновага: зміст, тенденції, чинники.
- 6.2. Критерії та пріоритети економічного зростання. Основні складові стратегії розвитку.

Література

1. *Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку* / За ред. академіка НАН України *В. М. Гесця*. — К.: Фенікс, 2003. — С. 71–120.
2. *Международные стратегии экономического развития: Учеб. пособ.* / *Ю. Н. Пахомов, А. С. Филипенко, Д. Г. Лукьяненко, Ю. В. Макогон, С. В. Громенкова*. — Донецк: ДНУ, 2001. — С. 50–94.
3. *Национальная экономика: Учебник под ред. акад. РАН* *В. А. Шульги*. — М.: Изд-во Рос. экон. акад., 2002. — С. 29–41.
4. *Перехідна економіка: Підручник* / *В. М. Гесця, Є. Г. Панченко, Е. М. Либанова* та ін. / За ред. *В. М. Гесця*. — К.: Вища шк., 2003. — С. 37–44, 283–292.
5. *Пухтаєвич Г. О.* Аналіз національної економіки: Навчальний посібник. — К.: КНЕУ, 2005. — С. 25–32, 50–67.
6. *Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть* / *А. С. Філіпенко, В. С. Будкін, А. С. Гальчинський*. — К.: Либідь, 2002. — С. 272–324.
7. *Економіка переходного періода: Учебн. пос.* / Под ред. *В. В. Радаєва, А. В. Бузгалина*. — М.: Изд-во МГУ, 1995. — С. 270–317.

6.1. Національне відтворення і макроекономічна рівновага: зміст, тенденції, чинники

Змістовною основою будь-якої національної економіки є *відтворення* — процес суспільного виробництва, який здійснюється у безперервному повторенні й постійному відновленні у межах економічних кордонів країни.

Його *основними моментами* є:

1) *відтворення природних умов життєдіяльності людини*, зокрема природно-ресурсного потенціалу і навколишнього середовища;

2) *відтворення людини* — суб'єкта соціально-економічної творчості, головного ресурсу економічного розвитку, творця суспільного багатства. Економічна теорія та практика переконливо довели стрижневу зворотну залежність *відтворення соціальноорієнтованої ринкової економіки постіндустріального типу*: чим вищий рівень розвитку людської особистості, тим потужнішим є потенціал економічного зростання, і навпаки, чим вищий рівень економічного розвитку суспільства, тим більше можливостей для прогресивного всебічного розвитку людини. На фоні збільшення сукупних витрат на розширене відтворення сукупного робітника ефект від використання споживчої вартості робочої сили підвищеної якості зростає більш високими темпами, ніж вартість останньої. Більше того, отриманий ефект не вичерпується протягом одного чи кількох виробничих циклів, а має необмежений характер з можливістю передачі із покоління в покоління⁹;

3) *відтворення суспільного продукту*: засобів виробництва й продуктів особистого споживання;

4) *відтворення виробничих* відносин, у т.ч. техніко-, організаційно-та соціально-економічних.

Національне відтворення являє собою розгалужену рухливу систему взаємозв'язків продуктивних сил, виробничих відносин, відповідних організаційно-регулятивних форм та форм господарювання, що зумовлені виробництвом, розподілом, обміном і споживанням ВВП та національного багатства й охоплюють усі сфери життєдіяльності людини та суспільства (екологічну, економічну, соціальну, духовну, політичну).

⁹ Див.: Медведев В. А. Перед вызовами постиндустриализма: Взгляд на прошлое, настоящее и будущее экономики России. — М.: Альпина Паблшер, 2003. — С. 201–204.

Його *структурні пропорції та якісні параметри* досліджуються у межах двох комплементарних методологічних підходів. Підгрунтя *першого* було закладено К. Марксом, розвинуто у межах політичної економії і неомарксизму, апробовано у Балансі народного господарства (БНГ). *Другий* підхід формується на засадах теорії факторів виробництва і законі Ж.-Б. Сея, спирається на матричні моделі С. Кузнеця і В. Леонтьєва й набуває свого найвищого розвитку у Системі національних рахунків ООН (1993 р.) і Міжгалузевому балансі (таблиці «витрати — випуск»).

В умовах сьогодення основні відмінності між цими підходами полягають у рівні відображення суспільно-економічного буття. Методика БНГ досліджує відтворювальні взаємозалежності на глибинному рівні причинно-наслідкових зв'язків на противагу методиці СНС, в якій перевага надається функціональному аналізу поверхових форм прояву глибинних (фундаментальних) економічних явищ і процесів.

Більш розгорнутий і певною мірою синтезований опис процесів відтворення та взаємовідносин між видами економічної діяльності містить таблиця «витрати — випуск», що базується на даних національних рахунків і виконує деталізуючу функцію. Її застосування відкриває можливості для характеристики потоків товарів та послуг, аналізу структури національної економіки, наслідків зміни цін, вартісних пропорцій, прогнозування розвитку макроекономічних процесів¹⁰.

Таблиця «витрати — випуск» складається з трьох основних частин, які мають назву квадрантів (табл. 6.1). В її колонках відображено вартісний склад валового випуску за видами економічної діяльності в розрізі витрат окремих видів товарів та послуг, використаних у процесі виробництва (I квадрант), і створенні доданої вартості (III квадрант). У рядках — використання кожного виду товарів та послуг на проміжне споживання і кінцеве використання (II квадрант).

Для кожного виду діяльності загальний обсяг випуску дорівнює обсягу використання. Як вироблені, так і використані товари та послуги, відображені за вартістю їх споживання, тобто із включенням торгово-транспортної націнки і непрямих податків, за винятком субсидій на продукти.

¹⁰ Див.: Пухтасевич Г. О. Аналіз національної економіки: Навчальний посібник. — К.: КНЕУ, 2005. — С. 25–32.

Таблиця 6.1. Схеми міжгалузевих балансів *

Види економічної діяльності	Проміжна продукція – виробниче споживання за видами економічної діяльності					Всього				Кінцева продукція				Валовий випуск		
	1	2	j	i	...n	$\sum_{j=1}^n X_{1j}$	X_{12}	X_{1j}	X_{1n}	$\sum_{j=1}^n X_{1j}$	C_1	G_1	In_1		A_1	Чистий експорт
1	X_{11}	X_{12}	X_{1j}	X_{1i}	X_{1n}	$\sum_{j=1}^n X_{1j}$	X_{12}	X_{1j}	X_{1n}	$\sum_{j=1}^n X_{1j}$	C_1	G_1	In_1	A_1	GP_1	
2	X_{21}	X_{22}	X_{2j}	X_{2i}	X_{2n}	$\sum_{j=1}^n X_{2j}$	X_{22}	X_{2j}	X_{2n}	$\sum_{j=1}^n X_{2j}$	C_2	G_2	In_2	A_2	GP_2	
i	X_{i1}	X_{i2}	X_{ij}	X_{ii}	X_{in}	$\sum_{j=1}^n X_{ij}$	X_{i2}	X_{ij}	X_{in}	$\sum_{j=1}^n X_{ij}$	C_i	G_i	In_i	A_i	GP_i	
...	$X_{...1}$	$X_{...2}$	$X_{...j}$	$X_{...i}$	$X_{...n}$	$\sum_{j=1}^n X_{...j}$	$X_{...2}$	$X_{...j}$	$X_{...n}$	$\sum_{j=1}^n X_{...j}$	C_n	G_n	In_n	A_n	GP_n	
n	X_{n1}	X_{n2}	X_{nj}	X_{ni}	X_{nn}	$\sum_{j=1}^n X_{nj}$	X_{n2}	X_{nj}	X_{nn}	$\sum_{j=1}^n X_{nj}$	C_n	G_n	In_n	A_n	GP_n	
Всього	$\sum_{j=1}^n X_{1j}$	$\sum_{j=1}^n X_{2j}$	$\sum_{j=1}^n X_{ij}$	$\sum_{j=1}^n X_{ij}$	$\sum_{j=1}^n X_{nj}$	$\sum_{j=1}^n \sum_{i=1}^n X_{ij}$	$\sum_{j=1}^n X_{2j}$	$\sum_{j=1}^n X_{ij}$	$\sum_{j=1}^n X_{nj}$	$\sum_{j=1}^n \sum_{i=1}^n X_{ij}$	C	G	In	A	GP	
Валова додана вартість (ВДВ)	Заробітна плата	W_1	W_2	W_j	W_n	$W = \sum_{i=1}^n W_i$										
	Валовий прибуток підприємств: у т.ч.:	A_1	A_2	A_j	A_n	A										
	• амортизація;	Dc_1	Dc_2	Dc_j	Dc_n	Dc										
	• прибуток корпорацій;	Dp_1	Dp_2	Dp_j	Dp_n	Dp										
	• змішаний дохід (некорпоративний)	T_1	T_2	T_j	T_n	T										
	Податки (непрямо) за виключенням субсидій на виробництво та імпорту	GP_1	GP_2	GP_j	GP_n	GP										

Валовий внутрішній продукт (GDP) обчислюється за формулою:

$$GDP = GP - \sum_{j=1}^n \sum_{i=1}^n X_{ij} \quad (1.1)$$

і відповідає тотожності

$$GDP = C + G + In + A + NX = W + A + Dc + Dp + T \quad (1.2)$$

- I квадрант
- II квадрант
- III квадрант

* Значення вартісних показників наводяться у фактично лінійних цінах звітного року.

Зрозуміло, що продукція більшості галузей використовується і як проміжна, і як кінцева. Тому для аналізу важливими є частки, які припадають на проміжну і кінцеву продукцію у валовому випуску галузі. Так, якщо переважає частка проміжної продукції, то для такого виду економічної діяльності або конкретної галузі властива зацікавленість у розвитку інших галузей, їх економічному зростанні. Якщо ж частка кінцевої продукції переважає, то для ефективного функціонування цієї галузі більш важливим є зростання особистих доходів та сукупного попиту на її продукцію.

У першому випадку

$$\frac{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n X_{ij}}{GP} > \frac{GDP}{GP}, \quad (1.3)$$

де X_{ij} — проміжне споживання підприємствами i -го виду економічної діяльності продукції, створеної підприємствами j -го виду економічної діяльності.

У другому — навпаки:

$$\frac{GDP}{GP} > \frac{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n X_{ij}}{GP} \quad (1.4)$$

Крім того, слід відзначити, що економічне зростання, яке вимірюється динамікою ВВП, має місце лише тоді, коли темпи зростання валового випуску перевищують темпи зростання проміжного споживання:

$$\frac{GDP_t}{GDP_{t-1}} > 1,$$

якщо

$$\frac{GP_t}{GP_{t-1}} > \frac{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n X_{ij(t)}}{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n X_{ij(t-1)}}. \quad (1.5)$$

Після розрахунку всі вищезазначені фактичні пропорції і співвідношення підлягають подальшому аналізу і розглядаються:

- в динаміці за допомогою індексних і темпових показників, а також часткових і комплексних показників внутрішніх структурних зрушень;

- у співставленні з провідними *прогресивними тенденціями* у динаміці відтворювальної структури та, якщо це можливо, з оптимальними та граничними значеннями;
- з точки зору виявлення *внутрішніх та зовнішніх факторів формування відтворювальних пропорцій і визначення ступеня та характеру впливу цих факторів на структурну мінливість* (факторний кореляційно-регресивний аналіз);
- як фактор впливу на *соціально-економічну та екологічну ефективність національного відтворення*¹¹, а також *продуктивність його окремих структурних компонентів*.

Отримана інформація стає вихідною для макроекономічного прогнозування, програмування та індикативного планування, а також розробки стратегії й тактики соціально-економічної політики держави.

Окрім кількісних та структурних показників, національному відтворенню як складному комплексному феномену притаманний певний унікальний якісний набір властивостей (табл. 6.2), який виникає і розвивається на основі *діалектичних взаємозв'язків загального, особливого та одного*.

Загальні характеристики національного відтворення на початку ХХІ сторіччя притаманні всім без винятку макроекономічним системам. Насамперед, на увазі маються:

- ***еволюційність (саморозвиток)*** — якісна мінливість у відповідь на зміни зовнішнього середовища і внутрішні трансформаційні стимули заради збереження своєї цілісності та якісної визначеності;
- ***самоорганізація*** — спроможність до спонтанного або цілеспрямованого упорядкування макросистеми за рахунок внутрішніх факторів, під час якого ускладнюється її структура та/або вдосконалюються механізми функціонування, регулювання і розвитку;
- ***циклічність*** — хвилеподібні періодичні коливання ділової активності та макроекономічних показників;

¹¹ Докладно див.: Эффективность общественного производства: сущность и механизм роста / В. Н. Тарасевич. — К.: Вища школа, 1991. — С. 103–122.

Таблиця 6.2

Характеристики національного відтворення України

Група рис	Характеристики національного відтворення	
Загальні	<ul style="list-style-type: none"> ▪ еволюційність; ▪ самоорганізація; ▪ циклічність; ▪ глобалізація; ▪ полісистемність (комплексність); ▪ багатокладність 	
Особливі	Для розвинутих економік	<ul style="list-style-type: none"> ▪ гуманізація та соціалізація; ▪ креативність; ▪ екологізація; ▪ інформатизація; ▪ інтелектуалізація; ▪ віртуалізація; ▪ диференційованість (гетерогенність) виробництва та споживання; ▪ змішана система макрорегулювання
	Для перехідних економік	<ul style="list-style-type: none"> ▪ рухливість; ▪ якісна структурна мінливість; ▪ біфуркаційність; ▪ еkleктичність; ▪ підвищена ризиковість і невизначеність; ▪ уніфікаційність (гомогенність) виробництва та споживання; ▪ суперечливе поєднання світового еволюційного розвитку і національних особливостей трансформаційних перетворень
Одиничні	Успадковані від централізовано-планової економіки СРСР	<ul style="list-style-type: none"> ▪ фрагментарність; ▪ технологічна неоднорідність; ▪ еkleктичність; ▪ асоціальність; ▪ інерційність; ▪ диспропорційність; ▪ нестійкість до зовнішніх шоків
	Набуті у процесі ринково орієнтованої трансформації	<ul style="list-style-type: none"> ▪ нестабільна економічна динаміка; ▪ регресивність; ▪ системна макроекономічна нерівновага

- **глобалізація** — інтенсифікація міжнародних економічних зв'язків і підвищення залежності національних економік від глобальних відтворювальних процесів, що, зокрема, проявляється в синхронізації економічних циклів у різних країнах та регіонах світу;
- **полісистемність (комплексність)** — багатовимірність суспільного відтворення, приналежність його суб'єктів різним підсистемам (економічній, екологічній, соціальній, політичній, духовній, інституціональній), що зумовлюють складну взаємозалежність, взаємомінливість та взаєморухливість останніх;
- **багатоукладність** — одночасне співіснування у межах макросистеми різноманітних форм власності і господарювання як відносно окремих підсистем, які беруть участь у суспільному відтворенні. Між ними складаються як відносини взаємозалежності, кооперації і співробітництва, так і взаємозамінності, суперництва за ресурси, конкуренції за найбільш прибуткові варіанти вкладення капіталу тощо.

Друга група властивостей є **особливою** і відображає визначальні характеристики (атрибути) окремих груп країн, об'єднаних за певним критерієм. Із наявних структуризацій доцільно обрати ту, що узагальнює особливості розвитку країн-лідерів. Саме механізми їхньої соціально-економічної динаміки здійснюють найбільший вплив на функціонування і розвиток глобальної економічної системи, дають для інших країн приклад для критичного порівняння і розумного наслідування. Серед особливостей суспільного відтворення *країн розвинутого центру* на найбільшу увагу залюговують такі його характеристики:

- **гуманізація і соціалізація** — зміна цільових пріоритетів суспільного відтворення в напрямі хомоцентризму. Виведення у центр системи економічних координат людини в усьому різноманітті її внутрішніх резервів та активних проявів (як творця, підприємця, власника, виробника, споживача, заощаджувача, інвестора тощо);
- **креативність** — часткове витіснення творчістю традиційних форм праці, підвищення ролі і значення безперервності креативного мислення в економічному житті суспільства¹²;

¹² За результатами досліджень відомого теоретика менеджменту Р. Фостера питома вага професій творчої праці в останньому десятиріччі ХХ ст. становила: у США — 73%, Німеччині — 70%, Великобританії — 72%, Японії — 70%. (Див.: Р. Фостер, С. Каплан. Созидательное разрушение. — М.: Альпина, Бизнес Букс, 2005. — С. 236-240).

- **інноваційність** — систематичне впровадження нововведень як імператив поведінки будь-якого економічного суб'єкта, спрямованої на самозбереження (виживання) і саморозвиток у мінливому зовнішньому середовищі;
- **екологізація (сталій розвиток)** — досягнення певної гармонії у взаємовідносинах між людиною і природою, що передбачає: а) задоволення потреб сучасних поколінь без створення загрози для задоволення потреб майбутніх поколінь; б) дбайливе ставлення до наявних глобальних ресурсів і екологічного потенціалу; в) справедливий розподіл витрат на охорону навколишнього середовища, а також вигод економічного розвитку між країнами і усередині країн, між нинішнім і майбутнім поколіннями¹³;
- **інтелектуалізація** — ротація інтенсивних факторів економічного зростання і визнання інтелектуального ресурсу, нематеріальних активів, як продуктів його використання, та наукомістких технологій провідним каталізатором соціально-економічної динаміки;
- **інформатизація** — посилення ролі інформації і знань в усіх сферах людської життєдіяльності, зростання питомої ваги інформаційних товарів (продуктів) у сфері ринкового і позаринкового обміну та збільшення значення інформаційного ресурсу як складової національного багатства, підвищення кількості зайнятих в інформаційному бізнесі тощо;
- **віртуалізація** — прискорена втрата зв'язку між зростанням провідних індикаторів макроекономічної кон'юнктури (агрегованих фондових індексів) з реальною динамікою виробництва благ та послуг внаслідок невідповідності між балансовою і ринковою вартістю провідних корпорацій, що поглиблюється із збільшенням нематеріальних «невидимих» активів, якими вони володіють¹⁴;

¹³ Ці пункти складають основу Стратегії сталого розвитку, яка схвалена Генеральною Асамблеєю ООН (Див.: Наше общее будущее. Доклад международной комиссии по окружающей среде и развитию. — М., 1989. — 25 с.)

¹⁴ Наприклад, фірма Netscape — розробник програми для перегляду Інтернет-сайтів та пошуку інформації в мережі Інтернет — має ринкову вартість, що перевищує 3 млрд. дол. при вартості основних і обігових фондів 17 млн. дол. У компанії Hewlett-Packard співвідношення між віртуальними та реальними активами дорівнює 1,35:1, у Intel — 2,8:1, у Microsoft — 9,5:1, у OracI — 13:1 (Див.: Антитина О. Н., Інгоземцев В. Л. Постэкономическая революция и глобальные проблемы человечества. - <http://www.coren.ru/books/8.php>)

- **диференціація (гетерогенність) виробництва і споживання** — переважна орієнтація виробництва на задоволення індивідуалізованих потреб споживача, пов'язана з якісною трансформацією номенклатури випуску в напрямі його постійного оновлення і розширення спектра споживчих властивостей. За таких умов підвищення реального добробуту економічних суб'єктів відбувається за рахунок позацінових та позадоходних факторів¹⁵. А суттєве розширення практики персоналізації продуктів та послуг, у свою чергу, породжує нові ринки і створює нові альтернативні можливості для отримання прибутку і надприбутку;
- **змішана система макрорегулювання** — ефективна співпраця та відносна оптимізація взаємодії між державою, ринком та інститутами громадянського суспільства, при якій цілеспрямована складова «відповідає» за стратегію розвитку (стимулювання НТП, прискорення структурних трансформацій, позиціонування у глобальному відтворювальному процесі тощо) та розв'язання проблем, які виходять за межі приватних інтересів (інфляція, безробіття, недо- чи перевиробництво товарів із зовнішніми ефектами).

Власні особливості мають й економіки, що перебувають в процесі якісної еволюційної трансформації, у тому числі економіка України. Серед таких особливостей:

- **підвищена рухливість** — суттєві якісні та кількісні зміни у короткострокових періодах;
- **якісна структурна мінливість** — домінування процесів відмирання старих і становлення принципово нових зв'язків та елементів над процесами їх функціонування;
- **біфуркаційність** (від лат. *bifurcus* — роздвоєння) — альтернативність та багатоваріантність подальшого розвитку, підвищена чутливість і еластичність реакцій на дію дестабілізуючих факторів;
- **еклектичність** (від лат. *eclectic* — поєднання різнорідних, частіше за все протилежних принципів, стилів чи поглядів) — співіс-

¹⁵Див.: Білоцерківець В. В., Лященко А. В. Нова економіка: сутність і генеза. — Дніпропетровськ: Січ, 2007. — С. 136–155.

нування та взаємодія достатньо масивних і впливових, хоча й депресивних складових старого типу відтворення й новонароджених, мінливих, а тому відносно слабких складових нового типу; наявність в соціально-економічному середовищі зон, різних за обсягом, значущістю та реформаційною пластичністю;

- **переважна однорідність (гомогенність) виробництва та споживання** — орієнтація на екстенсивність та прискорені темпи економічного зростання, в основі якого масове конвеєрне виробництво, зниження собівартості внаслідок дії ефекту масштабу й прискорення виробничо-реалізаційного циклу за рахунок *повної типізації (стандартизації)* відносно дешевої продукції. Остання сприймається невибагливим та нерозбещеним високими доходами і стандартами якості життя споживачем як нормальне якісне, благо;
- **суперечливе поєднання тенденцій світового еволюційного розвитку і національних особливостей трансформаційних перетворень**;
- **висока ризиковість та невизначеність**¹⁶ тощо.

Одиничні (унікальні) характеристики національного відтворення конкретної країни у своєму поєднанні визначають її унікальність і неповторність. Щодо України, то у складі таких її унікальних ознак умовно можна виділити дві підгрупи. Так, **з одного боку**, певна спадковість по відношенню до минулого зумовлює наявність в національній моделі суспільного відтворення **рис залишкового характеру**, витoki яких **успадковані від економіки України як структурного компонента народного господарства СРСР**. Серед них:

- **фрагментарність**, які відображаються як у нецілісності технологічного та соціально-економічного полотна національної економіки, так і незавершеності відтворювальних контурів — відсутності певних ланок у виробничо-реалізаційному ланцюзі;
- **технологічна неоднорідність**, проявами якої є: а) поєднання доіндустріальних, індустріальних та постіндустріальних технологій

¹⁶ Докладно див.: Економічна теорія: Політекономія: Підручник/ За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2006. — С. 94–111.

та відповідне взаємопереплетіння різноманітних технологічних способів виробництва (ручного, механізованого та автоматизованого) з домінуванням часткової механізації в промисловості і перевагою ручної праці у сільському господарстві; б) нерівномірність у техніко-технологічному оснащенні на рівні окремих підприємств, галузей, секторів та підрозділів економіки;

- **диспропорційність** — нерівномірне зростання (занепад) секторів та галузей економіки, надлишок виробництва одних товарів при дефіциті інших;
- **висока інерційність** наявної моделі національного відтворення, в основі якої: а) надмірно консервативні схеми розподілу ресурсів і доходів, що перешкоджають доступу до ресурсів розвитку з боку трансформаційно орієнтованих економічних суб'єктів; б) традиції та стійкі архетипи у свідомості людини, що зумовлюють небажання та страх щодо більш-менш глибинних соціально-економічних перетворень; в) страх щодо наслідків «антизрушень» — руйнації застарілих неконкурентоспроможних складових економічної системи, інституцій і механізмів з відповідним підвищенням рівня структурного безробіття, непевності, негативних економічних очікувань щодо майбутнього тощо.
- **нестійкість до зовнішніх шоків** — висока чутливість внутрішньої економічної кон'юнктури до зовнішніх впливів. Успадкована фрагментарність та суттєва зовнішня енергозалежність визначає суттєву залежність вітчизняного товаровиробництва від торговельних експортно-імпортних відносин, а недосконалість української економіки та надмірна лібералізація зовнішньоекономічної політики відповідно до вимог ЄС, СОТ, МВФ тощо — його неспроможність швидко та ефективно протидіяти зовнішнім викликам;
- **асоціальність** — вирішення *соціальних* проблем здійснюється за «залишковим принципом» або заради забезпечення стабільності соціально-економічної системи й досягнення певних політичних цілей, а не підпорядковуються завданням стратегічного розвитку макросистеми та саморозвитку особистості.

З іншого боку, деякі унікальні характеристики є особистим здобутком України за підсумками процесу ринковоорієнтованої трансформації. На найбільшу увагу заслуговують:

- **нестабільна економічна динаміка**, при домінуванні звуженого відтворення¹⁷ у 1990–1999 рр., та розширеного — починаючи з 2000 р. (див. рис. 6.1, 6.2, 6.3). Водночас порівняння обсягів реального ВВП зі стартовими умовами перебудови переконує, що суто економічні втрати складають близько 29% початкового «національного пирога». А ще існують погіршення якості життя й демографічної ситуації, загострення екологічних проблем, витік капіталів та умов — стратегічного ресурсу розвитку, посилення соціальної нерівності і напруженості тощо. Це дозволяє, незважаючи на окремі позитивні моменти, визначити **звуженість** як поки що провідну довгострокову тенденцію національного відтворення;

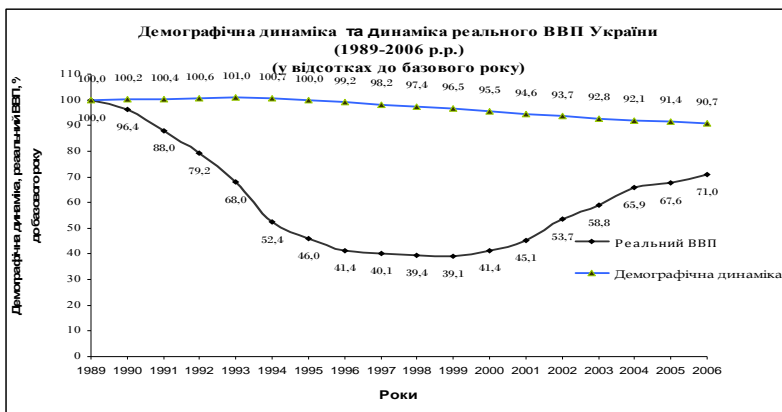
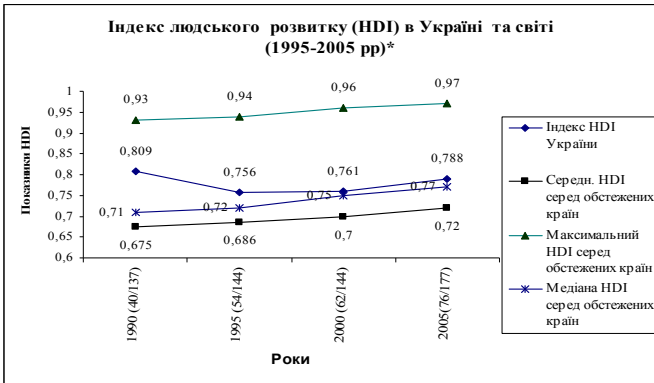

Рис. 6.1. Демографічна динаміка та динаміка реального ВВП України (1989–2006 рр.)¹⁸

¹⁷ **Звужене відтворення** — відновлення виробництва у зменшених масштабах порівняно з попереднім періодом.

¹⁸ Розраховано за <http://ukrstat.gov.ua>.

* Поряд із роком у дужках наведені рейтинг України і загальна кількість країн, які підпали під відповідне дослідження ООН.

Рис. 6.2. Динаміка індексу людського розвитку в Україні та світі (1995-2005 рр.)¹⁹

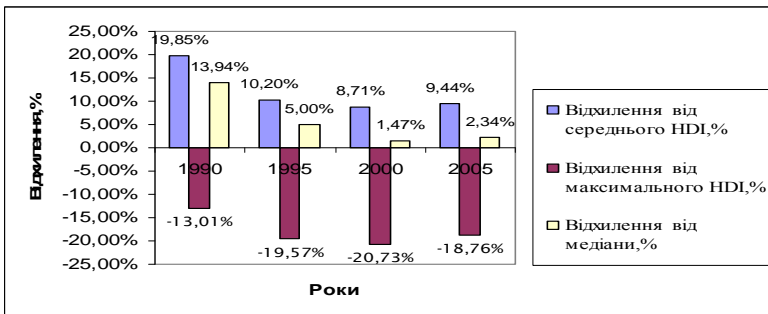

Рис. 6.3. Індекс людського розвитку України: порівняльна динаміка²⁰

¹⁹ Розраховано за http://hdrstats.undp.org/countries/data_sheets/cty_ds_UKR.html; <http://hdrstats.undp.org/indicators/11.html>

²⁰ Слід підкреслити, що певні позитивні зміни у 2005 р. в порівняльній динаміці HDI пов'язані не з особистими досягненнями української економіки, а зумовлені розширенням переліку країн, які почали використовувати методіку ООН і представляти відповідні статистичні дані (з 142 у 2000 р. до 177 у 2005 р.). Йдеться про так звані країни «третього світу» з низьким рівнем подушного доходу, додавання яких сповільнило рух середнього HDI та його медіани і дозволило Україні поліпшити результати.

- **регресивність** — домінування процесів і тенденцій, що суперечать стрижневій меті реформ та перешкоджають виведенню національної економіки України на траєкторію стабільного постіндустріального розвитку. Мається на увазі, насамперед, «**витискування**» індустріальних та постіндустріальних технологій, поглиблення макроекономічних та структурних диспропорцій; стрімке погіршення якісних характеристик людського капіталу тощо.

3. Макроекономічна нерівноважність — стан еколого-соціально-економічної системи, в якому у довгостроковому періоді *не досягається* оптимізація функціонування та взаємодії усіх її складових.

Макроекономічна нерівновага відбиває на поверхні «економічного айсберга» усі протиріччя та диспропорційності, що мають місце у фундаментальних відтворювальних процесах (виробництві, розподілі, обміні, споживанні суспільного продукту та нагромадженні) (табл. 6.3).

Як відомо, макроекономічною наукою розроблені три базові моделі визначення макроекономічної рівноваги («сукупний попит — сукупна пропозиція», «сукупні витрати — сукупний обсяг виробництва», модель загальної рівноваги товарного та грошового ринків «IS-LM») й відповідні підходи до аналізу основних причин та наслідків її порушення.

Таблиця 6.3

Основні тенденції відтворювальних процесів в економіці України

Фаза відтворення	Основні тенденції
Виробництво	* домінування екстенсивних факторів розширеного відтворення;
	* збільшення обсягів проміжного споживання;
	* підвищення ресурсомісткості виробництва, насамперед за рахунок природних та енергетичних ресурсів;
	* зростання органічної будови промислового капіталу ($c/v \uparrow$) внаслідок збільшення матеріаломісткості виробничого процесу й здешевлення робочої сили;
	* зниження ефективності суспільної праці;
	* спрощення технологічної структури економіки;
	* підвищення ступеня експлуатації найманого робітника внаслідок відносного зростання частки абсолютної доданої вартості і монопольної ренти в новоствореній вартості

Продовження табл. 6.3

Розподіл і перерозподіл	* розподіл ресурсів не підпорядковується стратегічним потребам розвитку;
	* загальне зростання доходів супроводжується посиленням диференціації як регіонів і областей, так і видів економічної діяльності за рівнем середніх доходів та середньою нормою рентабельності;
	* неефективний розподіл інвестиційних ресурсів за видами економічної діяльності внаслідок деформації структурних пріоритетів нерівномірним податковим навантаженням;
	* наявність нелегальних, "тіньових" та кримінальних форм розподілу доходів;
	* недосконалість механізму розподілу первинних доходів призводить до того, що доходи одних власників факторів виробництва ними особисто недоотримуються, а перерозподіляються на користь інших. Йдеться про ренту як дохід держави — власника надр і землі, доходи від інтелектуальної власності;
	* значна частка доходів фізичних та юридичних осіб перерозподіляється через податково-трансфертні механізми державного бюджету, при позитивному сальдо даних бюджетних операцій з населенням, та від'ємному — із промисловими підприємствами
Обмін	* нееквівалентність у певних зовнішньоекономічних експортно-імпорتنних операціях;
	* перехід більшості внутрішніх ринків природних та енергетичних ресурсів на світові ціни;
	* часткове зберігання успадкованих від радянської економіки "ножиць цін" між сільським господарством і промисловістю;
	* значна кількість посередників, які перешкоджають безпосередньому зв'язку між виробником та споживачем на ринках стратегічно та соціально важливої продукції;
	* надмірна монополізація, що блокує еквівалентний обмін на більшості внутрішніх товарних і ресурсних ринків;
Споживання	* посилення впливу зовнішньоторговельних відносин на проміжне та кінцеве споживання;
	* поступове розширення географії експорту та імпорту при сталій орієнтації на експорт ресурсів і продукції первинної переробки (металопрокат) та імпорт побутової техніки, продукції машинобудування, виробничих технологій;
	* збільшення у витратах на поточне споживання питомої ваги видатків уряду й відповідне зменшення фонду споживання домогосподарств;
	* маргіналізація значних верств населення, скорочення їхньої купівельної спроможності;
	* песимістичні очікування щодо економічного майбутнього, певною мірою підірвана довіра до фінансово-кредитних інститутів деформують співвідношення між поточним та майбутнім споживанням (заощадженнями);
	* штучна деформація у середньо- та низькодохідних групах населення стандартів якості споживання, як-то: популяризація мережі «fast food», генномодифікованих продуктів харчування, дорогих оздоровчих медпрепаратів та інтенсифікація у них схильності до споживання

Продовження табл. 6.3.

Нагромадження	* незважаючи на збільшення абсолютних та відносних показників нагромадження, річні інноваційно-інвестиційні потреби національного розширеного відтворення в повному обсязі не задовольняються;
	* підвищення ролі і значення процесів міграції капіталів у валовому нагромадженні, інтенсифікація якого супроводжується досить високими темпами зростання капітального зовнішнього боргу;
	* суттєва диференціація видів економічної діяльності та верств населення за нормою і темпами валового та чистого нагромадження;
	* нецільове використання фонду відшкодування та його інфляційне «роз'їдання», що ускладнює в деяких галузях проблематичним навіть просте відтворення і зумовлює від'ємне нагромадження;
	* нагромадження фінансового капіталу випереджає за темпами зростання нагромадження реального капіталу у промисловості і сфері послуг

Наведені підходи представлені в табл. 6.4.

Таблиця 6.4

Основні прояви та чинники макроекономічної нерівноваги в Україні

Прояви	Основні чинники
Невідповідність сукупного попиту сукупній пропозиції (модель "AD-AS")	➤ невідповідність матеріально-речової структури та якісних характеристик суспільного продукту (сукупної пропозиції) структурі платоспроможних суспільних потреб (сукупного попиту);
	➤ порівняно низький рівень життя населення та, відповідно, низька купівельна спроможність (платоспроможний попит);
	➤ високі ціни, як форма прояву надмонополізованості економіки та наслідок значної матеріально- й енергомісткості суспільного продукту ²¹ (висока собівартість) і надмірного податкового навантаження;
	➤ непередбачувана міграція певних компонентів сукупного попиту та сукупної пропозиції з нелегального сектора економіки в легальний, і навпаки;
	➤ інфляція при неповній зайнятості суспільних ресурсів;

²¹ Енергомісткість одиниці ВВП України перевищує критичні параметри, дорівнюючі 1,91 кг умов. палива на 1 дол. ВВП, між тим як аналогічний показник у країнах ЄС — 0,2 кг.

Продовження табл. 6.4

<p style="text-align: center;">Невідповідність сучасних витрат сучасним дохо- дам (модель «AE-Y»)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ невідповідність між приватними заощадженнями та інвестиціями внаслідок: відтоку капіталів за кордон, а також до тіньового сектора, їх криміналізації; доларизації та евризації заощаджень (внутрішнього ви-току капіталів); високих ставок банківських відсотків, що перешкоджають довгостроковому інвестуванню в умовах підвищеного ризику і невизначеності; ➤ дефіцитність державного бюджету, в якому поточні видатки пере-важають над видатками розвитку; ➤ недотримання в бюджетно-податковій політиці держави принципу відповідності державних вилучень та ін'єкцій: будь-які державні вилу-чення повинні компенсуватися безпосередніми або опосередкованими державними ін'єкціями, адекватними вилученням не тільки за розміра-ми, але й за місцем і роллю у відтворювальному процесі
<p style="text-align: center;">Неспівпадіння рівноважних станів то- варного та грошово-кредитного ринків (модель «IS-LM»)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ дезінтеграція реального та фінансового секторів економіки, в основі якої: <ul style="list-style-type: none"> – відсутність <i>єдиної</i> стратегії розвитку і механізмів її реалізації, вну-трішні суперечності промислової та фінансово-кредитної політики дер-жави; – вибірковий доступ економічних суб'єктів на первинний ринок цін-них паперів і недорозвиненість вторинного; – складність отримання банківського кредиту для фінансування ін-вестиційного проекту з тривалим періодом окупності; – поширена практика нецільового використання кредитів, несумлін-ність позичальників щодо їх повернення; ➤ надмірна політизація монетарної сфери; ➤ орієнтація монетарної політики не на підтримання оптимального співвідношення між товарною та грошовою масою і реальної плато-спроможності національної валюти, а на стабілізацію курсу іноземних валют, насамперед долара

6.2. Критерії та пріоритети економічного зростання.

Основні складові стратегії розвитку

Ще донедавна в більшості країн світу головною передумовою підвищення суспільного добробуту вважалося економічне зростання. Нині акценти змістилися, і об'єктом пильної уваги фахівців став економічний розви-ток. Причиною такої «роківки» є останні здобутки в гуманітарних (суспільних) та природничих науках, насамперед у філософії та методології пі-знання. Вони значно розширюють уявлення людини не тільки про саму се-

бе і навколишнє середовище, а й поглиблюють розуміння соціально-економічної динаміки і діалектичного взаємозв'язку між якістю та кількістю.

У найбільш загальному сенсі під *розвитком* розуміється *незворотна, спрямована, закономірна якісна зміна* об'єктів матеріального і нематеріального світу, яка торкається їхньої внутрішньої будови, поведінкових (адаптаційних) реакцій на трансформацію зовнішнього середовища, механізмів функціонування, цілей і критеріїв прийняття рішень (за наявності складової свідомого цілеполягання). За напрямом розвитку передбачає дві протилежні альтернативи: *прогрес* (виникнення нового, вдосконалення наявного, підвищення рівня організації системи, ускладнення, диференціація тощо) і *регрес* (занепад, спрощення, зниження рівня організації і т.п.). У свою чергу, *кількісні зміни* можуть бути як позитивними (*зростання*, збільшення, розширення), так і від'ємними (*зменшення*, скорочення, падіння).

Науковцями доведено, що супутником прогресу може бути скорочення економічних показників («творче руйнування» під час класичної циклічної кризи), а занепад може супроводжуватися збільшенням останніх (розорююче зростання при вичерпанні ресурсів і потенціалу «ефекту масштабу»). У цьому контексті, на жаль, показовим є приклад України. Її економічне зростання має в своїй основі збільшення експорту, отриманого внаслідок розширеного відтворення застарілих технологій і виробництв, небезпечних для життя людини — найвищої цінності — та природного середовища — найголовнішого спадка нащадкам.

Суттєвий науковий прорив збігається з певною переоцінкою цінностей у розвинутих країнах світу, яка відбувається під впливом щонайменше двох обставин. У першу чергу це загострення еколого-економічних і соціально-економічних протиріч у міру експансії індустріально-техногенної цивілізації. А по-друге — досягнення порівняно високого рівня життя, при якому відносно задоволені матеріальні потреби відходять на другий план, поступаючись, хоч і досить повільно, у людській свідомості так званим позаекономічним (постіндустріальним) цінностям: можливостям для самореалізації, саморозвитку та творчості; заміні егоїстичного і раціонального економічного «Я» на більш толерантне, колективне і солідарне «Ми»; від-

новленню почуття відповідальності за свої економічні дії, збагаченню їх принципами етичності, моральності, терпимості і співчуття; гармонізації взаємовідносин (коеволуції) людини, суспільства, природи; вмінню поважати в собі громадянина Світу, зберігаючи при цьому національну самосвідомість і систему цінностей.

Поняття «якість життя», що характеризує біолого-фізичну, соціально-економічну, політичну, культурно-духовну і екологічну комфортність існування людини, поступово наповнюється новим змістом, який вже не можна виміряти через суто вартісні чи натурально-речові показники. Відповідно змінюються критерії доцільності прийняття тих чи інших економічних рішень, зокрема, в них посилюється значення та вага позаприбуткових і позадоходних факторів²². Водночас більш привабливим видається навчитися керувати якістю життя, прогнозувати і регулювати саме процеси розвитку з огляду на їх різноманітні довгострокові наслідки, у тому числі кількісну динаміку макропоказників. Вислови «Якість заради кращого життя» і «Якість як категорія майбутнього», починаючи з 1993 р., стають девізом усіх міжнародних конференцій HUSITA (Human Services Information Technology Applications) з відповідних проблем.

Уявлення «якості життя», наслідків економічного розвитку і зростання як проєкції на тривимірну координатну площу «економіка — соціальність — екологія» дозволяє визначити їх за допомогою взаємозалежних показників (рис. 6.4).

Слід зазначити, що наведена система показників і методик їхнього розрахунку ще не набула сталості і вичерпності. Майже щорічно завдяки плідній праці фахівців та науковців вона доповнюється і вдосконалюється.

Що ж стосується вітчизняної національної економіки, то *імперативною метою її трансформації є економічний розвиток, спрямований на становлення ефективної соціально орієнтованої економіки постіндустріального типу і стабільне в довгостроковій перспективі зростання реального добробуту населення.*

²² Одним із проявів такого стану речей на рівні цілеполягання є концепція «нульових темпів росту», сформульована у межах Римського клубу, Кіотський протокол тощо.

Економічні	Соціальні ²³
<p align="center">Інтегральні соціально-еколого-економічні:</p> <ul style="list-style-type: none"> • чистий економічний добробут (<i>net economic welfare</i>)²⁴ (NEW = ВВП — валові інвестиції — державні видатки, які не збільшують добробут, + фонд споживчих товарів довгострокового користування + грошовий еквівалент вільного часу та праці домогосподарок — збитки від забруднення навколишнього середовища, урбанізації тощо); • індекс людського розвитку — середньарифметичне трьох індексів — очікуваної тривалості життя, рівня освіти та ВВП на душу населення (у дол., за паритетом купівельної спроможності); • індекс інтелектуального потенціалу суспільства — рівень освіти і стану науки в країні; • коефіцієнт життєспроможності населення — можливість збереження генофонду і певного рівня інтелектуального розвитку суспільства (за 5-бальною шкалою); • людський капітал на душу населення — рівень видатків держави, підприємств і громадян на соціальні послуги в розрахунку на душу населення; 	
<ul style="list-style-type: none"> • реальний ВВП і його динаміка; • реальний ВВП на душу населення і його динаміка; • динаміка частки ВВП країни у валовому глобальному продукті світу; • частка тіньової економіки у ВВП країни; • приріст національного багатства та його окремих складових; • рівень безробіття; • міграція населення та її економічні і позаекономічні наслідки тощо 	<ul style="list-style-type: none"> • індекс гендерного розвитку; • демографічна динаміка; • якість освіти і медичних послуг, їх доступність для населення; • захворюваність населення в розрізі вікових груп та її динаміка; • забезпеченість житлом в розрізі соціальних груп та її динаміка; • ступінь соціального розшарування; • рівень бідності і його динаміка; • рівень злочинності та самогубств тощо
<p align="center">Екологічні</p> <ul style="list-style-type: none"> • екологічний ризик — ймовірність появи неусувних екологічних загроз; • параметри природного середовища та їх відхилення від критичних; • ступінь антропогенного впливу і його динаміка в порівнянні з динамікою природно-відновлювальних процесів екосистем; • рейтинг екологічної якості природи за природно-екологічною та медико-соціальною шкалою і т.ін. 	

Рис. 6.4. Основні показники-індикатори «якості життя», економічного розвитку і економічного зростання

²³ Докладно див.: Політика доходів и заработной платы: Учебник / Под ред. П. В. Савченко. — М.: Юрист, 2005. — С. 40–64.

²⁴ Показник «чистий економічний добробут» і методика його розрахунку були запропоновані Дж. Тобіном і В. Нордгаузом у 1972 р.

Нагадаємо основні теоретичні положення, які мають принципове значення для аналізу поточного стану і перспектив прогресивного соціально-економічного розвитку та економічного зростання в Україні.

1. **Економічне зростання** — складне економічне явище, яке має свою структуру, чинники, джерела, наслідки. Немає розвитку або зростання взагалі.

Реально існують їх конкретні види, виділення яких можливе за різними класифікаційними ознаками. Наприклад, за темпами збільшення головних макроекономічних показників (ВВП в розрахунку на душу населення) розрізняють повільне, бурхливе та стаłe економічне зростання; за ступенем і характером використання економічних ресурсів — екстенсивне та інтенсивне; відносно чинного законодавства — легальне, тїньове та кримінальне; за характером взаємодії національної та світової економіки — експорторозширююче, імпортоване, імпортозаміщуюче, розорююче; за місцезнаходженням першопочтовху до змін — ендогенне та екзогенне тощо. Одночасна наявність і співіснування різноманїтних типів зростання зумовлює необхідність диференціації і відповідних механїзмів регулювання.

Зрозумїло, що змістовні характеристики та кількісні показники цих та інших видів зростання не можуть бути однаковими в різних соціально-економічних умовах, але у своєму конкретно-історичному поєднанні утворюють унікальну національну модель.

2. Стратегїчним джерелом сучасного економічного зростання є цілісний комплекс внутрішніх найактивніших складових технологїчних, економічних і соціальних укладів суспільства. Серед них:

а) п'ятий і шостий технологїчні уклади, основу яких складають електронна промисловість, інформаційні технологїї та комунїкації, виготовлення конструкційних матеріалів із заданими властивостями, використання природного газу в якості провідного енергоносія, перевезення повітряним і трубопровідним транспортом; біотехнологія, генна інженерія, штучний інтелект, космічна техніка;

б) гармонїйне співіснування приватних, асоційованих, державних форм власності та підприємництва;

в) високоінтелектуальний і кваліфікований людський капітал з домінуванням економічного активізму, патріотизму та суспільної відповідальності.

3. На основі взаємодії та взаємозв'язку цих елементів і формуються національні економічні відтворювальні контури, підгрунття яких складають комплекс ресурсно-факторних чинників та цілісна динамічна система поєднаних і підтримуючих галузей (*промислово-технологічні кластери*), об'єднаних відповідною інтегруючою *макротехнологією*, та взаємозв'язків між ними.

4. Роль каркасу цих контурів повинні виконувати потужні інтегровані корпоративні структури — фінансово-виробничі, науково-освітні, торгово-сервісні та інформаційні об'єднання ділових одиниць, що ведуть спільну діяльність на засадах консолідації активів та /або контрактних відносин для досягнення визначених цілей. Форми цих структур можуть бути різними — дивізіональні та холдингові компанії, промислово-фінансові групи, транснаціональні корпорації, але всі вони мають забезпечувати ефективний бізнес по всьому ланцюгу: «наука, освіта — виробництво — збут — споживання».

Такі економічні структури інтегративного типу, акумулюючи в собі організаційну силу та фінансово-економічний потенціал промислових підприємств, банківських структур, науково-дослідних організацій, торгових фірм, інвестиційних і трастових компаній, спроможні:

- протистояти планомірністю стихії «дикого» ринку;
- позитивно впливати на конкурентоспроможність національного товаровиробництва;
- зберегти науково-технічний потенціал країни та відповідні наукові школи;
- захистити вітчизняну промисловість від можливого поглинання іноземним капіталом;
- обійти певні обмеження та бар'єри на шляху експорту вітчизняної продукції або забезпечити безпосередній вихід на зовнішні ринки.

5. Сучасному національному економічному зростанню притаманний глобальний характер, суттєва залежність від конкурентоспроможності конкретних національних економік.

Країни — технологічні лідери реалізують свої конкурентні переваги, вилучаючи через механізми і канали міжнародних економічних відносин (торгівля, рух капіталу, «втеча умів», валютно-фінансові операції) значні додаткові доходи, в тому числі монопольну ренту, економічний прибуток тощо. Зрозуміло, що роль «донорів» виконують менш розвинуті країни. Отже, досягнення якісного економічного зростання передбачає створення нових і реалізацію наявних національних детермінант конкурентоспроможності в контексті глобального економічного розвитку.

Враховуючи важливість характеру взаємодії національної та міжнародної економіки, зосередимо увагу саме на цьому аспекті економічної динаміки.

Основною складовою національного варіанту економічного піднесення є *стійке експорторозширююче зростання*. Але, як свідчить досвід нових індустріальних країн, це можливо за наявності необхідних і достатніх умов. Головні з них:

- а) формування та існування, хоча й небагатьох, та в основному технологічно завершених вітчизняних конкурентоспроможних відтворувальних контурів з випуску кінцевої продукції високого ступеня обробки;
- б) наявність відповідного розвинутого внутрішнього платоспроможного попиту та його первісне насичення;
- в) завоювання відповідних ніш світового ринку має супроводжуватися експортом національного підприємницького капіталу.

Відсутність або нерозвиненість цих умов за умови переважно експортної орієнтації окремих галузей (наприклад, чорної металургії), навіть з метою виживання, призводить до небажаних наслідків. Ось чому в національній економіці експорторозширююче зростання набуває чітких рис *розорюючого*. Його ознаки добре відомі та відчутні матеріально: а) значні витрати внаслідок нееквівалентної зовнішньої торгівлі; б) значні обсяги валютної виручки, що не повертаються в країну; в) використання існуючих експортних каналів для практично безвідплатного вивезення національних ресурсів за кордон; д) інтенсивний перелив ресурсів із депресивних галузей в експортні з наступною «втечею» за цими та іншими схемами.

Спільний знаменник цих складових розорюючого зростання — знекровлення національної економіки.

Таким чином, серед головних уроків цього виду економічного зростання: а) необхідність добудови існуючих національних експортних відтворювальних контурів за світовими стандартами (з включенням споріднених та підтримуючих галузей); б) доцільність дієвих обмежень на вивіз непідприємницького капіталу за кордон, ввезення спекулятивного капіталу із-за кордону, на спекулятивні операції з капіталом, а також відповідних обґрунтованих заходів щодо послідовної «дедоларизації» економіки.

Для подолання кризи важливо задіяти потенціал *імпортованого економічного зростання* через активне залучення прямих іноземних інвестицій, в першу чергу капіталів провідних ТНК з включенням відповідних національних виробництв до їх глобальної системи бізнесу, розподілу і постачання²⁵.

Позитивні моменти імпортованого зростання добре відомі: залучення капіталу, прогресивних технологій; опанування досвіду бізнесу та менеджменту; створення нових робочих місць тощо. Разом з тим, слід мати на увазі, що імпортоване зростання нерідко супроводжується відмовою держави від активної промислової політики, загальним структурним спрощенням національної економіки, занепадом високотехнологічних галузей, посиленням сировинної спрямованості промислового виробництва. Також по каналах імпортованого зростання в країну можуть потрапляти непровідні технології, екологічно-шкідливі виробництва і продукція, неякісні вироби.

Отже, за будь-яких обставин абсолютне домінування імпортованого зростання недоцільна. Його розвиток в кінцевому підсумку повинен визначатися тими видами економічного зростання, які забезпечують

²⁵ Наприклад, в автомобільну промисловість Угорщини значні кошти інвестували такі ТНК, як «Audi» (Німеччина) (530 млн дол.), «General Motors» (США) (283 млн) і «Suzuki» (Японія) (280 млн). У Чеській республіці такий вид зростання характерний для виробництва скла, легкових автомобілів, для харчової та хімічної промисловості, сфери комунікацій. В Україні найбільш відомим проектом є «Авто ЗАЗ–Daewoo».

незалежність і конкурентоспроможність національної економіки. Серед них не тільки експортрозширюючий, але й *імпортозаміщуючий види зростання*.

Як це не парадоксально, але одним із позитивних наслідків фінансової кризи, різкого падіння курсу гривні, подорожчання імпортованих товарів і втечі спекулятивних капіталів (1998–1999 рр.) було формування сприятливих умов для імпортозаміщуючого зростання, яке пов'язане, з поверненням національного товаровиробника на вітчизняний ринок.

Використовуючи значний потенціал *імпортозаміщуючого зростання*, слід враховувати такі властиві йому обмеження: а) орієнтація переважно на внутрішній попит; б) ігнорування національних економічних порівняльних переваг; в) певні вади в рівні конкурентоспроможності національних ресурсів і продукції.

Зрозуміло, ці обмеження не вічні та не непохитні. Але ж і світовий досвід поки що не має прикладів успішної постіндустріалізації економіки тільки на основі імпортозаміщуючого зростання.

Здатність національної економіки вийти на рівень найбільш розвинутих економік визначається темпами *стратегічного постіндустріального економічного зростання*. Його джерелами покликані стати конкурентоспроможні цілісні відтворювальні контури, які органічно поєднують всі складові життєвого циклу продукції, дозволяють досягти максимального ефекту від опанування значних сегментів світового ринку, стають носіями глобального економічного зростання.

На відміну від багатьох країн Центральної та Східної Європи, Україна має серйозні передумови для постіндустріального зростання. В наявності — важливі складові відтворювальних контурів і макротехнологій з умовними назвами: «Космос», «Літак», «Турбіна», «Автономобіль», «Танк», «Судно», «Волоконна оптика». Але, на жаль, для більшості з них характерні незавершеність та фрагментарність. В сучасних умовах вони значною мірою економічно відрізані від джерел сировини і обладнання, кредитних ліній, ринків збуту. Це не тільки не сприяє їх розвитку, а наближає до межі виживання.

Підводячи підсумки, необхідно ще раз підкреслити, що кожний з розглянутих видів економічного зростання має певні передумови, механізми

і наслідки. Але слід виходити з того, що в системі видів зростання провідне місце має посісти постіндустріальне як стратегічно ефективне. В тактичному плані незаперечна доходотворча роль імпортозаміщуючого зростання.

Комплексний підхід щодо реалізації вказаного «сценарію» розвитку потребує відповідних взаємопогоджених зусиль двох «свідомо цілеспрямованих» елементів «триєдиного» механізму регулювання сучасної економіки (державного і громадянського регулювання) та творчого використання ними потужного стимулюючого потенціалу третього елементу — конкурентно-ринкового саморегулювання.

Усі заходи, які можуть бути задіяні для стимулювання і підтримання економічного розвитку і зростання, за сферою дії умовно поділяються на дві великі групи. До першої, *загальної групи* включаються заходи, що мають об'єктом свого втручання національну економіку в цілому, визначають загальні умови функціонування суб'єктів господарювання та сприятливість економічного середовища (рис. 6.5).

Друга, **селективна**, група утворюється з механізмів та інструментів, спрямованих на вирішення завдань в окремій відносно великій сфері економіки (екологічній, соціальній, інноваційно-інвестиційній, грошово-кредитній, бюджетно-фінансовій тощо). Детальніше про них йтиметься у подальших главах розділу «Національна економіка».

Рис. 6.5. Основні складові політики економічного зростання

Основні терміни та поняття

Національне відтворення, загальні, специфічні та одиничні риси національного відтворення, відтворювальна структура, економічний розвиток, прогресивний економічний розвиток, економічне зростання, «якість життя», чистий економічний добробут, експорторозширююче зростання, розорююче зростання, імпортоване зростання, імпортозаміщуюче зростання, постіндустріальне економічне зростання, промислово-технологічні кластери, макротехнології.

Контрольні та дискусійні запитання

- 1. Охарактеризуйте національне відтворення України з точки зору діалектики загального, особливого та одиничного.*
- 2. Використовуючи дані офіційної статистики України, розрахуйте основні відтворювальні пропорції вітчизняної економіки.*
- 3. Назвіть основні тенденції відтворювальних процесів в національній економіці України. Оцініть їх з точки зору прогресивності чи регресивності економічного розвитку.*
- 4. Наведіть приклади проявів макроекономічної нерівноважності в економіці України.*
- 5. Проаналізуйте систему показників соціально-економічного розвитку і якості життя. Якими показниками Ви б могли її доповнити?*
- 6. Обґрунтуйте взаємозалежність макроекономічних, соціальних та екологічних індикаторів економічного розвитку.*
- 7. Назвіть основні протиріччя між економічним розвитком і економічним зростанням в Україні.*
- 8. Назвіть фактори, які, на Вашу думку, перешкоджають постіндустріальному соціальноорієнтованому розвитку української економіки.*
- 9. Запропонуйте власний варіант національної стратегії економічного зростання.*

Глава 7. РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

План

- 7.1. Теоретичні аспекти регулювання національних економічних систем.
- 7.2. Фактори оптимізації економічного регулювання.
- 7.3. Системні функції держави і особливості економічного регулювання в Україні.
- 7.4. Політико-правові аспекти регулювання національної економіки.

Література

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К., 1996.
2. Бьюкенен Дж. Избранные труды. Серия: Нобелевские лауреаты по экономике. — М.: Таурус-Альфа, 1997. — 593 с.
3. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. акад. НАН України В. М. Гесця. — К.: Ін-т екон. прогнозув.; Фенікс, 2003. — 1008 с.
4. Маркс К. Письмо к П. В. Анненкову в Париж. Брюссель, 28 декабря 1846 г. / Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2 изд. — Т. 27. — М: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1960. — 907 с.
5. Ойкен В. Основы национальной экономии. — М.: Экономика, 1996. — 348 с.
6. Сміт А. Дослідження про природу та причини добробуту націй / Пер. О. Васильєвої, М. Межевікіної, А. Малівського. — К.: Port-Royal, 2001. — 594 с.
7. Сміт А. Теория нравственных чувств. — М.: Таурус-Альфа, 1997. — 287 с.
8. Сучасна економічна теорія та проблеми її застосування: Конспект лекцій / В. М. Тарасевич, В. В. Білоцерківець, І. Л. Леонідов та ін.; За заг. ред. В. М. Тарасевича. — Д.: ДРІДУ НАДУ, 2006. — С. 34-35.

9. *Хайек Ф.* Право, законодавство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики. — М.: ИРИСЭН, 2006. — 644 с.
10. *Шамхалов Ф.* Государство и экономика. Власть и бизнес. — М.: Экономика, 2005. — 714 с.
11. *Шумпетер Й.* Теория экономического развития. — М.: Прогресс, 1983. — 456 с.

7.1. Теоретичні аспекти регулювання національних економічних систем

Соціально-економічні перетворення в Україні закономірно висунули на передній план проблему формування *національної моделі регулювання економіки*. Загальновизнаним є те, що в сучасних умовах ринковий механізм вже не здатний належним чином регулювати економіку. Розвиток процесів усунування виробництва і праці, ускладнення відносин власності, посилення інтернаціоналізації економіки, зростання монополістичних тенденцій, загострення соціально-економічних і глобальних проблем привели до формування моделі, в якій ринкові регулятори поєднуються з елементами державного і громадянського впливу на економіку.

Теорія і практика становлення таких моделей у більшості розвинених країн представляє собою багатий матеріал, який характеризує як основні принципи побудови механізмів регулювання, так і використання конкретних форм і методів державного втручання в економіку. Тому цілком логічним є те, що більшість вітчизняних економічних досліджень спрямована на вивчення світового досвіду і можливостей застосування тієї чи іншої моделі в національній економіці.

Однак спроби використання окремих елементів моделей, які пройшли апробацію на Заході, у практиці вітчизняних реформ не забезпечили очікуваних результатів. Закономірно виникає запитання: чим же зумовлене успішне використання моделей регулювання економіки у більшості розвину-

тих держав і їх явна «неспрацьованість» в умовах України? Відповідь слід шукати у дефіциті поглибленого вивчення факторів, які визначають основні параметри тієї чи іншої моделі національної економіки, а також у домінуючих уявленнях науковців про механізм взаємовідносин держави, економіки і громадянського суспільства.

Дослідження процесів, які відбуваються в економічному житті суспільства, так як і оцінка стану та перспектив розвитку національної економіки, будуть мало конструктивними до тих пір, доки поза увагою дослідників залишатимуть проблеми системних функцій суспільства. Саме тому для найбільш повного розуміння механізму регулювання національної економіки слід звернутися до теоретичних концепцій розвитку економічних систем і визнати, що економіка, як і суспільство в цілому, є складною відкритою системою з нелінійною динамікою, періодичною нестійкістю розвитку, що й стало основою для виникнення у процесі еволюції особливих інститутів координації, головним із яких є держава.

Серед концептуальних основ дослідження економічних систем виділяють теорії класичного напрямку, марксизму, історичної школи, неокласицизму та інституціоналізму.

Першим систематизованим теоретичним обґрунтуванням механізму саморегулювання економіки є концепція *класичної школи*, яка базується на передумові про раціональну поведінку незалежно діючих економічних суб'єктів в умовах повної економічної свободи. Спочатку в «Теорії моральних почуттів» (1758 р.) А. Сміт виділяє два види індивідуальної поведінки: альтруїзм і егоїзм, наголошуючи, що «соціальні відносини можуть існувати без любові і прихильності, засновуючись виключно на корисності і справедливості»²⁶. Відхиляючи визначальну роль моральних імпульсів у економічній діяльності, хоча й не заперечуючи їхнього впливу на соціалізацію людських дій взагалі, вже у «Багатстві народів» (1776 р.) вчений зосереджує увагу на дії виключно егоїстичних стимулів, які за допомогою «невидимої руки» можуть змусити індивідів вести себе так, щоб отримати бажаний соціальний ефект. «Переслідуючи свої власні інтереси, індивід часто більш дієво слугує

²⁶ Смит А. Теория нравственных чувств. — М.: Таурис-Альфа, 1997. — С. 87.

інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо намагається цього досягати», — стверджує А. Сміт²⁷.

Державі за таких умов відводиться роль забезпечення безпеки і правопорядку, включаючи захист приватної власності. «Для того, щоб підняти країну із самого низького ступеня варварства до найвищого ступеня добробуту, потрібні лише мир, легкі податки і терпимість в управлінні — все інше забезпечить природний рух речей»²⁸.

Знайшовши рушійну силу розвитку економіки в самій економіці, Сміт тим самими зробив рішучий крок до розуміння економіки як самостійної і самодостатньої сфери суспільства, яка діє за своїми законами і володіє власними організуючими елементами, основним з яких є ринок. За таких умов у системі ринкової конкуренції відпадає необхідність апелювання до етики, політики і права. Механізм конкуренції виконує функцію погодження економічних інтересів, і саме цей механізм спонтанного розвитку є «невидимою рукою» ринкового регулювання.

Згідно із *марксистськими теоріями*, визначальна роль у процесі розвитку суспільства належить продуктивним силам і виробничим відносинам, які формують його економічний базис. Сукупність політичних, правових, релігійних, морально-етичних відносин, а також установ і організацій, через посередництво яких вони реалізуються, складають надбудову. Вона може стимулювати або гальмувати розвиток, однак головною його рушійною силою є економічний базис, спосіб виробництва. Причому в самому способі виробництва основною рушійною силою є класи, класова боротьба, яка перетворює внутрішні суперечності у реальне джерело суспільних змін.

«Що таке суспільство, якою б не була його форма? Продукт взаємодії людей. Чи вільні люди обирати ту чи іншу суспільну форму? Зовсім ні, — стверджував К. Маркс. — Візьміть певну ступінь розвитку продуктивних сил людей і ви отримаєте певну форму обміну та споживання. Візьміть певну ступінь розвитку виробництва, обміну і споживання і ви отримаєте певний суспільний лад, певну організацію сім'ї, станів і класів, — словом, пев-

²⁷ Сміт А. Дослідження про природу та причини добробуту націй / Пер. О. Васильової, М. Межев'якіної, А. Малівського. — К.: Port-Royal, 2001. — С. 333.

²⁸ Там же. — С. 332.

не громадянське суспільство. Візьміть певне громадянське суспільство і ви отримаєте певний політичний лад, який є тільки офіційним виразом громадянського суспільства»²⁹.

Використовуючи принцип невтручання держави в економіку, *неокласики* досліджували виключно ринковий механізм встановлення рівноваги між виробництвом і споживанням. Але такий підхід виявився нереалістичним.

Разом із розвитком усупільнення виробництва, концентрації і централізації капіталу, посиленням монополістичних тенденцій і загально-економічної нестабільності відбулися принципові зміни у механізмі функціонування економіки, які відображалися у посиленні свідомого регулювання з боку держави. Весь посткласичний період розвитку економічної теорії характеризується відмовою від абстрактних схем ринкової рівноваги і переходом до дослідження реальної економіки, в якій ринок функціонує в умовах впливу на нього екзогенних факторів.

Різні школи і напрями вже не могли залишити без уваги сферу свідомого впливу на ринкові процеси, наділяючи, однак, регулюючі структури різним ступенем втручання у спонтанний порядок. Так з'явилося велике різноманіття теорій — від ідей крайнього лібералізму про невтручання держави у ринковий механізм до концепцій створення централізовано-планових економік.

Першу спробу переосмислення поглядів на регулюючі сили ринку ми знаходимо у роботах представників *історичної школи*. Так, у доповіді про долю капіталізму на конгресі Союзу соціальної політики, який відбувся в Цюриху у 1928 році, видатний німецький економіст В. Зомбарт стверджував: «Помилкове уявлення виникло в першу чергу тому, що із теорії концентрації Маркса було зроблено занадто далекоглядні неправильні висновки. Ця теорія проповідує особливого виду соціальний монізм. Вона стверджує, що одна господарська система змінюється іншою; капіталізм змінюється соціалізмом, і особливо шляхом концентрації виробництва. Цьому соціальному монізму необхідно протиставити соціальний плюралізм, тобто

²⁹ Маркс К. Письмо к П. В. Анненкову в Париж. Брюссель, 28 декабря 1846 г. / Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2 изд. — Т. 27. — М: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1960. — С. 402.

теорію, згідно з якою розвиток не йде таким шляхом, що одна господарська система витісняє іншу, а навпаки — одна система народжується поряд з іншою, приєднується до вже існуючих систем»³⁰.

Саме такий підхід є домінуючим і в інших представників історичної школи, які заперечували діалектичний характер суспільного розвитку і визнавали лише його еволюційну форму, акцентуючи на ролі духовності, культури, традицій у формуванні національної моделі регулювання.

Тут варто згадати «контр-теорію» продуктивних сил Ф. Ліста, який зараховував до даної категорії такі суспільні інститути, як уряд, моральний дух нації, мистецтво, суд, і вважав що перш за все необхідно продукувати духовні знання, оскільки вони виробляють продуктивні сили, за допомогою яких можна створювати матеріальні блага. «Нація, таким чином, проходить у своєму розвитку п'ять стадій: дикунства, скотарську, землеробську, землеробсько-мануфактурну і землеробсько-мануфактурно-комерційну», — стверджував учений.

Своєрідним поворотом німецької економічної науки від історичної школи до нового методологічного підходу в аналізі розвитку регулюючих сил суспільства стали роботи представника фрайбургської школи В. Ойкена, в яких було сформовано *теорію господарського порядку*. Остання повинна була виявляти, аналізувати і обґрунтовувати інституціональні форми, правила і механізми їх реалізації.

Вихідним пунктом даної теорії є положення про те, що не ідеологія і виробничі відносини, а принципи і правила господарювання та економічного управління відрізняють одну економічну систему від іншої. В. Ойкен вводить поняття господарського порядку, розуміючи під ним «сукупність форм, у якій відбувалося і відбувається регулювання повсякденного господарського процесу *in concreto* — в конкретному місці і часі»³¹. Основним висновком вченого стала теза про те, що найбільш сприятливі умови підприємництва і господарської діяльності не з'являються спонтанно, хоча окремі елементи і зароджуються у ході вільного ринкового обміну. Для то-

³⁰ Шамхалов Ф. Государство и экономика. Власть и бизнес. — М.: Экономика, 2005. — С. 145.

³¹ Ойкен В. Основы национальной экономики. — М.: Экономика, 1996. — С. 214.

го, щоб ці елементи склалися у систему, необхідним є механізм впорядкування, сила, яка здатна зафіксувати і підтримати виконання правил гри. Такою силою є держава та інші інститути. Отже, господарський порядок є породженням свідомої діяльності людей. А господарська поведінка зумовлена не тільки менталітетом, традиціями, але й заданими рамковими умовами. Сам же господарський порядок розглядається В. Ойкеном лише як елемент суспільної системи, взаємопов'язаний з іншими — державним устроєм, правовим порядком тощо.

Таким чином, німецька економічна думка започаткувала підхід до аналізу закономірностей розвитку суспільства, згідно з яким вирішальними факторами переходу суспільства у нову якість є особливий тип національних політико-правових і соціокультурних інститутів. Ці ідеї були сприйняті інституціональною теорією, яка зосередилася на вивченні ролі суспільних інститутів в економічному житті та на мегатенденціях розвитку людства.

Для сучасного *інституціоналізму* характерним є дослідження економічної поведінки суб'єктів суспільного розвитку в умовах не ресурсних, а інституціональних обмежень. Інституціональна теорія наголошує, що інститути виникають на основі людських інстинктів і найбільш простих потреб; сприяючи їх задоволенню, вони отримують самопідтримуючий характер і формують стереотипи мислення. Найбільш стійкі і соціально доцільні інститути фіксуються у традиціях, неформальних нормах, а потім і в писаному праві. На цій основі виникають суспільні організації. Юридичні і неформальні норми створюють рамки, обмеження для діяльності людини.

У процесі еволюції суспільства відбувається заміна старих інститутів новими за рахунок відтворення соціокультурних інститутів минулого і поступового внесення до них певних змін. Із всього комплексу інститутів, що формують систему, змінам піддаються швидше всього ті, які відносяться до зовнішнього, поверхневого шару, тоді як глибинні, сутнісні інститути проявляють найбільшу стійкість. Держава, за думкою інституціоналістів, повинна активно впливати на інституційне середовище в економіці, оскільки спонтанна селекція інститутів далеко не завжди відбирає кращі варіанти. Навпаки, вона може закріпити такі інститути, які суперечать інтересам суспільства.

Паралельно у надрах інституціоналізму розвивався й інший напрям, прибічники якого з позицій переваг техніко-технологічних факторів виділяють певні стадії у розвитку суспільства. Витоки такого підходу знаходяться у працях основоположника інституціональної теорії Т. Веблена, який на основі глибокого аналізу промислової системи визначив взаємодію технічних, економічних, психологічних, біологічних та інших чинників, наголошуючи на визначальному впливі технічних перетворень на еволюцію суспільства.

Прикладами теорій системної трансформації є загальновідомі концепції стадій економічного зростання У. Ростоу, індустріального і постіндустріального суспільства (Д. Белл, Е. Тоффлер), техноструктури (Дж. К. Гелбрейт), інформаційного суспільства (Р. Арон, А. Туроу, Ж. Фурастьє, М. Кастельс). Ці теорії базуються на технологічному детермінізмі, не заперечуючи водночас певний вплив на економічне зростання соціокультурних факторів.

Завдяки розвитку інституціональної теорії в сучасній свідомості утвердилося розуміння того, що соціальна система не може бути зведена до економічної системи, так само, як до політики, культури чи моралі. Визнання взаємозалежності різних сторін життєдіяльності суспільства веде до розуміння його системної природи. Виходячи з цього, слід розглядати механізм регулювання національної економіки як такий, що формується під впливом цілої системи інституціональних чинників.

Історія свідчить, що коли суспільство зустрічається з економічними труднощами, економічні проблеми не можуть вирішуватися тільки засобами самої економіки, тобто виключно саморегулюванням. Більше того, витоки цих проблем часто знаходяться поза суто економічною сферою. Вже тільки ця обставина свідчить про необхідність впливу на діяльність суб'єктів інших підсистем суспільства. Причому подолання економічних труднощів багато в чому залежатиме від того, як добре налаштовані канали взаємодії між цими підсистемами, наскільки розвинуто розуміння того, що економіка не має чітко визначених меж, які відокремлюють її від інших сфер життєдіяльності суспільства.

Таким чином, кожне суспільство вирішує проблему не тільки системної функції економіки, але й ролі в її функціонуванні інших суспільних інститутів і перш за все держави.

7.2. Фактори оптимізації економічного регулювання

Теорія і практика свідчать, що не може існувати ефективної, заснованої на сучасних науково-технічних досягненнях соціально орієнтованої ринкової економіки без активної регулюючої ролі держави. Однак масштаби державного регулювання, його конкретні форми і методи суттєво відрізняються у різних країнах. Вони відображають історію, традиції, тип національної культури, масштаби країни та її геополітичне становище тощо. Саме тому неможливо знайти у світовій практиці готову схему побудови механізму регулювання національної економіки. Це складне завдання можна вирішити у площині пошуку *факторів*, які впливають на встановлення *співвідношення механізмів саморегулювання, державного і громадянського регулювання у національній економіці*.

Традиційно в теорії взаємодія держави і ринку розглядається з позиції недосконалості механізму саморегулювання економіки (так звані «фіаско» ринку), які держава має компенсувати. За такого підходу в якості загальних принципів функціонування держави в економіці висуваються виключно принципи, детерміновані ринковою формою господарювання.

«Наші принципи не дають жорстких рецептів щодо того, в яких межах доцільно використовувати уряд для спільного виконання завдань, які важко або неможливо виконати шляхом суворого добровільного обміну, тобто за допомогою ринку. У кожному випадку, коли пропонують вдатися до урядового втручання, слід скласти балансову відомість із записами переваг і недоліків такого кроку. До недоліків слід віднести те, що втручання уряду становить загрозу свободі», — проголошує у своїй фундаментальній праці «Капіталізм і свобода» активний поборник лібералізму М. Фрідмен.

На цьому базуються підходи до визначення функцій держави в економіці майже всіх авторів найбільш популярних підручників з «економікс». «Конкурентні ринки бувають недосконалими, виходячи з чотирьох основних причин: ринкова влада, неповна інформація, суспільні блага і зовнішні ефекти», — пишуть Р. Піндайк і Д. Рубінфельд. К. Макконнел і С. Брю з цього приводу стверджують, що «деякі економічні завдання уряду мають

на меті підтримувати і полегшувати функціонування ринкової системи. Забезпечення правової бази і суспільної атмосфери, що сприяють ефективному функціонуванню ринкової системи, а також захист конкуренції — це два найбільш важливих види діяльності уряду. Виконуючи функції перерозподілу доходу і багатства, коригуючи розподіл ресурсів з метою зміни структури національного продукту і здійснюючи стабілізацію економіки, уряд модифікує функціонування ринкової системи». Таким чином, держава виконує те, що не може ринок.

Оскільки в основі механізму ринкового саморегулювання знаходяться дії раціональних індивідів, спрямовані на максимізацію корисності або прибутку, то даний механізм спрацьовує у напрямі реалізації тільки вигідних «проектів». Невигідні у плані доходності сфери діяльності залишаються поза дією ринку. І якщо вони породжують соціально-економічні проблеми для суспільства, то виникає потреба у їх свідомому коригуванні. Отже, в міру виявлення проблем, з якими не справляється ринок, розширюються і функції держави.

Такий підхід до визначення функцій держави в економіці не може вважатися конструктивним. Перш за все, слід наголосити, що «невидима рука ринку» і «регулююча рука держави» у дійсності не є антиподами. Сучасне суспільство є складною системою, в якій окремі елементи формуються і функціонують як за рахунок самоорганізації, так і свідомої організації. Якщо ми будемо розглядати ринок як підсистему суспільства, якій властиве саморегулювання, то зустрінемо в ній елементи, свідомо контролювані і регульовані. Прикладом може слугувати жорстка організація і планування на окремих підприємствах, які діють в умовах конкурентного середовища і економічної свободи.

Щодо держави, то як регулюючий механізм по відношенню до ринку вона виступає свідомо управляючою підсистемою, для якої одночасно характерними є спонтанні процеси. Останні проявляються у прагненні економічних суб'єктів реалізувати в першу чергу приватні інтереси. Добре відомим є факт існування досить жорсткої конкуренції між державними службовцями за кар'єрне просування з метою доступу до більшого обсягу економічних благ.

Іншим прикладом може бути прагнення власної вигоди у виборчому процесі та сфері формування економічної політики. Ще Й. Шумпетер відзначав, що під час виборчого процесу численні кандидати намагаються продавати виборцям свої програми, так само, як, наприклад, виробник автомобіля намагається продавати свою продукцію споживачам на ринку³².

Відомий дослідник поведінки інституціональних структур у сфері політики Дж. Бьюкенен стверджував, що «людина, яка здійснює вибір, отождоює свої економічні інтереси з благами, які мають для неї суб'єктивну цінність. Така поведінка характерна не тільки для ринку, а й політики... Застосування концепції обміну до аналізу політики спростовує відому філософську оману, що люди беруть участь у політичній діяльності, мотивуючись загальним прагненням до пошуку добра, справедливості і краси»³³.

Отже, регулювання і саморегулювання в жодному разі не можна протиставляти, оскільки в сучасних умовах розвитку економіки вони не виключають, а доповнюють одне одного. Система державного регулювання економіки не витісняє ринок, а розвивається разом з ним, приєднується до нього, видозмінюючи тим самим механізм суспільної координації економічних інтересів.

З іншого боку, закономірності еволюції сучасних економічних систем визначають роль держави не просто як компенсатора недосконалості ринку, а як суспільного інституту, який відображає і забезпечує реалізацію загальнонаціональних інтересів, не обмежуючись при цьому тільки сферою економіки.

Західна цивілізація, яка йшла шляхом розмивання общинної організації життя, поступово розробила нову форму інтеграції і саморегуляції. При переході до індустріального типу розвитку створювалися нові інтегруючі механізми, засновані на особистій політичній і економічній свободі індивідів, які у процесі життєдіяльності формують загальні інтереси. Це різні угоди, концесії, асоціації — союзи промисловців і підприємців, асоціації банкірів та торгово-промислові палати, релігійні організації, які не є еле-

³² Й. Шумпетер. Теория экономического развития. — М.: Прогресс, 1983. — С. 223.

³³ Бьюкенен Дж. Избранные труды. Серия: Нобелевские лауреаты по экономике. — М.: Таурис-Альфа, 1997. — С. 327.

ментами держави, але й не виступають в якості суто ринкових структур. Тут слід назвати і такі утворення, як профспілки, численні інститути соціального партнерства, спілки споживачів, екологічний рух, які є реальними учасниками і суб'єктами регулювання економічних і соціальних процесів.

Суспільство, яке функціонує завдяки таким механізмам, називається громадянським суспільством. В якості його основних складових виступають практично всі елементи соціальної, професійної, демографічної, національної, конфесійної, культурної, духовної та іншої самоорганізації суспільства.

Основою громадянського суспільства є механізм саморегулювання, який дозволяє людині реалізувати свою подвійну природу як індивідуального і суспільного організму. Відбувається поступове усвідомлення не тільки своїх егоїстичних інтересів, але й інтересів різних груп. Такі інтереси неможливо реалізувати безпосередньо, тому вони знаходять своє опосередковане втілення у формуванні суспільних організацій, а держава виступає офіційним виразником загальних інтересів.

Отже, завдання держави пов'язуються не тільки з коригуванням недоліків ринку. Вони передбачають визнання його ролі у забезпеченні балансу суспільних інтересів, соціальної стабільності і захисту національних інтересів при проведенні як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Йдеться, зокрема, про передачу регулюючих функцій не ринку, а інститутам громадянського суспільства. В сучасних умовах третьою регулюючою силою суспільства є громадянське регулювання, під яким розуміється діяльність різних суспільних інститутів і утворень, спрямована на вирішення їхніх завдань та здійснює певний вплив на економічні процеси.

Виходячи з вищевикладеного, досліджувати функції держави, а тим самим встановлювати певне співвідношення між саморегулюванням, державним і громадянським регулюванням у конкретній економіці слід на основі пізнання конкретно-історичних умов розвитку країни і цілої низки інституційних чинників, що здійснюють вплив на нього і, між іншим, більшість з яких є складовою інфраструктури громадянського суспільства.

Одним із визначальних факторів, що впливають на встановлення того чи іншого поєднання механізмів саморегулювання, державного і грома-

дянського регулювання у кожній конкретній економіці, є економічні умови розвитку країни в певний історичний період. Тут мають бути враховані: рівень продуктивних сил, структура економіки, ступінь розвиненості ринкових відносин (адекватність відносин власності ринковій формі зв'язку, інфраструктура, існуючий тип конкуренції тощо).

Економічні фактори визначають і пріоритетне використання тих чи інших форм економічної політики. Так, акцент на переважне застосування бюджетних важелів впливу на економіку в кейнсіанській моделі обумовили дві обставини. По-перше, різке збільшення з часу «Великої депресії» федерального бюджету США абсолютно й щодо ВВП країни. По-друге, крах виключно грошового регулювання кон'юнктури у даний період. Відмова від бюджетних важелів в консервативній моделі, навпаки, була викликана їх неефективністю в умовах посилення інфляції і стрімкого зростання бюджетних дефіцитів, які зберігалися навіть у період переходу економіки у фазу підйому.

Економічні фактори, що спричинюють наявність тих або інших форм впливу на економіку, у реальній дійсності поєднуються з дією соціальних факторів. Іншими словами, економічний вплив повинен мати певну соціальну базу як для сприйняття, так і впровадження у суспільну свідомість ідей регулювання.

Оскільки економічна політика держави формується в результаті взаємодії та боротьби різних економічних інтересів і є їх рівнодіючою, то завжди існує можливість тиску на державні інститути різних політичних сил. Досить сильний вплив структур, певною мірою зацікавлених у збереженні соціально-економічного устрою, може звести нанівець можливість функціонування обраної моделі поєднання ринкових і свідомо регулюючих засад. Тому необхідною умовою функціонування обраної моделі регулювання є наявність соціальних верств, які мають досить сильні економічні інтереси і стимули, щоб забезпечити виконання поставлених цілей, достатній рівень розвитку інститутів громадянського суспільства і їх здатності здійснювати громадянське регулювання економіки.

Крім розглянутих *соціально-економічних факторів*, що визначають модель регулювання національної економіки, значну роль у її формуванні

відіграють і такі вироблені протягом багатьох поколінь елементи, як стан суспільної свідомості, культура, релігія, пануючі морально-етичні норми та цінності тощо. Вони здійснюють значний вплив на характер економічного розвитку і, у підсумку, визначають національну специфіку моделі ринкової економіки.

Так, успішне функціонування японської моделі, що припускає всеосяжне втручання держави майже в усі сторони громадського життя, стало можливим тільки завдяки особливим національним рисам японців, таким як схильність до погоджених дій на всіх рівнях — від індивідуального до суспільного, притаманний нації колективізм і патерналізм. Ці риси виражаються у почутті причетності та лояльності до певної соціальної і виробничої спільноти; високому рівні національної самосвідомості, пріоритеті інтересів нації над інтересами конкретної людини, готовності йти на матеріальні жертви заради добробуту країни. Ці ж фактори визначають і неможливість посилення тоталітарних тенденцій та реалізації державних інтересів на шкоду суспільним.

З іншого боку, в моделі економіки США, яка сформувалася всім ходом історичного процесу становлення і розвитку підприємницьких структур у даній країні, психологія вільного підприємництва й індивідуалізму є визначальним фактором зведення до мінімуму державного втручання в економіку. Досить розвинена демократія, що гарантує волю кожному в плані захисту його інтересів за допомогою законів, є надійним гарантом проти можливого державного придушення приватних інтересів.

При конкретному сполученні факторів формування тієї чи іншої моделі регулювання, частка держави і ринку в цих моделях ніколи не була чітко визначеною. Навіть у досить ліберальних національних моделях, де регулюючий вплив держави був зведений до необхідного мінімуму, мали місце періоди посилення ролі держави. І, навпаки, жорстко централізовані економічні системи «допускали» у свій механізм регулювання ринкову стихію. І в першому, і в другому випадках економічна система тільки вигравала.

Звичайно, зміна співвідношення між механізмами регулювання зумовлюється необхідністю підвищення ефективності соціально-економічного розвитку країни, тими пріоритетами, які висувуються на відповідному іс-

торичному етапі розвитку суспільства. Їх можна умовно звести до соціальних (вирішення проблем зайнятості та соціальної справедливості) і економічних (стимулювання економічного зростання, подолання інфляційних тенденцій, підвищення конкурентоспроможності економіки) напрямів трансформації траєкторії руху національної економіки. Повнота і ступінь реалізації таких пріоритетів є критерієм досягнення оптимальності співвідношення цих механізмів, свідченням стабільності економічної системи. В якості узагальнюючого критерію оптимальності взаємодії механізмів регулювання національної економіки можна застосовувати показник максимізації суспільного добробуту. Він містить у собі як кількісні (темпи економічного зростання, обсяги ВВП на душу населення, обсяги споживання окремих товарів тощо), так і якісні (індекси розвитку людського потенціалу, індекс інтелектуального потенціалу, рівень медичного обслуговування, тривалість життя, стан навколишнього середовища і т.ін.) складові, що дозволяє системно аналізувати результативність розвитку суспільства.

7. 3. Системні функції держави та особливості економічного регулювання в Україні

Держава, як особлива підсистема суспільства, для підтримання його цілності повинна відображати інтереси всіх верств суспільства з метою недопущення порушення рівноваги, збурень на мікро- та макрорівнях економіки, які, розростаючись, могли б призвести до руйнації системи в цілому. З іншого боку, як самостійна підсистема, держава сама є певною цільністю, яка може розвиватися незалежно від суспільства. На основі цих особливостей розглянемо *функції держави* по відношенню до економіки.

В якості представника всіх громадян країни держава за допомогою законодавчої, виконавчої та судової влади структурує і погоджує інтереси всіх членів суспільства і соціальних груп. Це проявляється у підтриманні правопорядку і регламентації взаємовідносин з іншими державами від імені і в інтересах самих громадян, тобто у реалізації загальнонаціональних

інтересів. Держава формує правові межі функціонування економіки (розробляє правила гри) і гарантує їх виконання. Так, уряди забезпечують права власності, умови виконання угод, тобто створюють правовий простір для різних трансакцій в економіці.

Разом з тим, держава підтримує існуючі економічні відносини і ринок як основну форму зв'язку між господарюючими суб'єктами, а також головну умову існування ринку — конкуренцію. У цій функції держава забезпечує вільний доступ на ринки і правове обмеження руйнівних форм прояву монопольної влади, які знижують ефективність використання ресурсів і наносять збиток споживачам і виробникам певних видів продукції.

Підтримуючи ринкову форму зв'язку, держава має враховувати і компенсувати зовнішні ефекти ринку (екстерналії). Останні представляють собою пов'язані з економічними трансакціями витрати (вигоди), які несуть (отримують) не продавці або споживачі, а особи, які безпосередньо не беруть участі в укладених угодах. Самі учасники трансакцій не враховують екстерналії при вирішенні питання про свою діяльність. Прикладом таких зовнішніх ефектів може слугувати забруднення навколишнього середовища, яке супроводжує процеси виробництва і споживання продукції. Тому важливою функцією держави є управління такими втратами або вигодами з метою як підтримання ринкових стимулів у економічних агентів, так і забезпечення національних інтересів.

Оскільки для нормальної життєдіяльності суспільства необхідний стійкий і, за можливості, безконфліктний розвиток всіх його підсистем, то перед державою виникає завдання гармонізації різних сфер суспільства. На практиці виявляється, що ринкова форма організації окремих елементів соціальної інфраструктури не завжди забезпечує їхнє прибуткове функціонування, а значить і інтерес приватного сектора. Тому держава бере на себе організацію діяльності або стимулює приватний сектор до бізнесу у таких галузях, як охорона здоров'я, освіта, культура, наука. Тим самим створюються умови гармонійного розвитку всіх сфер суспільства.

Необхідність гармонізації вимагає від держави таких дій, які б запобігали конфліктам між поведінкою індивідів як суб'єктів ринкових відносин, а також їхньою поведінкою як суб'єктів інших соціальних відносин. Тому

держава за рахунок перерозподілу доходів підтримує умови нормальної життєдіяльності всіх членів суспільства.

Економічна ситуація в Україні виходить далеко за рамки ліберальних концепцій, які так наполегливо пропонували прихильники Вашингтонського консенсусу. Довготривалий і нерезультативний шлях реформування вітчизняної економіки у плані формування в ній моделі, спрямованої на розвиток, показав, що відсутність пізнання глибинних історичних особливостей країни призводить до впровадження таких реформ, які не сприймаються суспільною свідомістю.

Саме тому при побудові національної моделі регулювання нагальною потребою є пошук загальних закономірностей функціонування і взаємодії сфер ринку і держави, впливу на них громадянського регулювання, а також з'ясування того, як ці закономірності трансформуються у конкретних історичних умовах певної країни. Від розуміння характеру формування співвідношення регуляторів в економічній системі залежить і сама можливість вирішення конкретних питань про ефективність управління економічними процесами за допомогою заходів економічної політики.

За роки реформування в Україні виникли майже всі основні ринкові інститути. Старі інституціональні структури централізовано-планового управління зазнали серйозних модифікацій або зовсім були витіснені новими елементами. Ринок отримав можливість функціонувати на основі взаємодії попиту і пропозиції, які визначають відповідні економічні інтереси господарюючих суб'єктів. З іншого боку, сформувались важелі державного макроекономічного регулювання, які дозволяють у певних межах впливати на економічну поведінку. Однак становлення і розвиток формальних інститутів ще далеко не завершений. Сьогодні в Україні старий інституціональний каркас вже зруйновано, а новий ще недобудований. Все це вимагає відповідних змін ролі держави.

«Роль держави якісно відрізняється на етапах становлення, формування ринкової економіки і в умовах, коли функціонує добре злагоджена і відрегульована економіка ринкового типу. Самоорганізація, а ринок — класичний зразок самоорганізації, притаманна досить стійким системам і мало ефективна у період переходу від однієї системи до іншої», — стверджує

відомий російський вчений Л. Абалкін. Очевидно, що лібералізація економіки при слабкості або деградації державних інститутів здатна призвести до непередбачених наслідків. Тут визначальне значення має не просто радикалізм або ступінь лібералізації, не поступовість або швидкість темпів реформування, а сила або слабкість державних інститутів.

Отже, держава у перехідній економіці має бути сильною. Ця сила полягає в тому, що виступаючи ініціатором реформ і створюючи демократичні інститути, держава за рахунок жорсткого економічного регулювання могла б запроваджувати в життя нею ж самою прийняті закони. Якщо держава слабка, вона не може забезпечити регуляторних та інституціональних умов для функціонування ринку. Жодний інститут, окрім держави, не може сформувати ринкову систему господарювання з усіма її інститутами та забезпечити виконання ринкових правил. Таким чином, з одного боку, держава у своїй економічній політиці має слідувати ліберальним тенденціям, а з іншого — вводити ринкові відносини у прийнятні для суспільства межі.

Аргументи на користь посилення регулюючих функцій держави в українському суспільстві знаходяться в площині історичних і національних особливостей країни, для якої були притаманні традиції сильної державності. Цьому сприяли:

1. Історично тривалий час існування колективістських утворень. Так, протягом значного історичного періоду найважливішим соціальним інститутом була селянська територіальна община. У її межах утверджувались принципи зрівнялівки, колективізму і особливої політичної культури. Корпоративна ж структура суспільства потребує сильної централізованої держави, яка пов'язує общини, здійснює функції управління, розпорядження власністю, ідеологічного, духовного, політичного контролю тощо. Влада при цьому є необмеженою і не стиснута жодними рамками, повністю підпорядковує суспільство.

2. Християнська релігія і в подальшому, як не парадоксально, комуністична ідеологія. Християнство виникло як учення, що протистоїть класовій диференціації і соціальній нерівності, тому на ранніх етапах ідея соціалізму була виражена в ньому досить сильно. Православне християнство

виховувало і стверджувало колективізм (соборність) і підтримувало державну владу, наділяючи правителя значною владою і оточуючи його особу містичними можливостями прийняття єдино вірного рішення.

3. Інертність економічного мислення. Планова система командної економіки і довготривале обмеження можливостей використання права економічного вибору сформували особливий тип суспільної свідомості, для якого характерні пасивність, неспроможність до здійснення самостійної діяльності, сподівання на всемогутність державної влади.

Слід також визнати, що сучасне перехідне суспільство в нашій країні є неоднорідним за своєю соціальною структурою. До влади приходять представники різних соціальних верств і виражають в першу чергу власні інтереси. Вони не завжди співпадають із суспільними. Вивчаючи основні риси українського суспільства, дослідники відзначають нерозвиненість у ньому інститутів громадянського суспільства та його побудову на принципах олігархічної клановості. Приватні, корисливі групи олігархів всілякими способами деформують державну політику в інтересах власного збагачення. Це проявляється у тому, що економічна політика уникає тих напрямків, які не вигідні олігархам, і сприяє здійсненню тих цілей, які бажані для них. Так, олігархи всіляко гальмують розвиток прозорої конкуренції, дієвого і неупередженого судочинства, не допускають вільного виходу на ринок і виходу з нього.

За таких умов необхідно за допомогою суспільних механізмів протидіяти загрозам бюрократизації державного апарату, загостренню політичних суперечностей, які виникають між інтересами, програмами і діями різних партій і соціальних груп. А такі механізми можуть сформуватися тільки у громадянському суспільстві, яким, на жаль, наша країна ще не є. Тому принципово важливим для перехідного періоду є поєднання реформ в економічній і політичній сферах. Врешті-решт тільки демократія дозволить створити ефективну модель соціально-економічного розвитку.

7.4. Політико-правові аспекти регулювання національної економіки

Базовою складовою механізму регулювання національної економіки України є **ринкове саморегулювання**. Незважаючи на відомі вади ринкових перетворень в Україні, починають працювати класичні *передумови товарно-грошових відносин* — суспільний поділ праці, поступовий перехід від формального до реального відокремлення товаровиробників та поява в національній економіці сектора міжнародного товарного виробництва.

Ринкове саморегулювання розширює сферу впливу, до традиційного ринку товарів стали приєднуватися ринки капіталу, праці, послуг, інформації. Система приватних банків сформувала каркас фінансової складової ринкового саморегулювання. Потужний вплив на внутрішню конкуренцію справляє зовнішня торгівля та внутрішня конвертованість гривні, коли у населення (домогосподарств) є вибір не тільки на споживчому ринку, а й у сфері нагромадження — особисті заощадження здійснювати у доларах, євро або надати перевагу гривні. Врешті-решт, громадяни звикають не перекладати власні проблеми на державу, а шукати вихід самостійно. Ринковий тип поведінки пронизує не тільки економіку, а й усі сфери життя суспільства.

У процесі еволюції ринкового саморегулювання національної економіки все більше виявляються його *недоліки*. Насамперед, це неспроможність подолати тривалу економічну кризу. За роки економічної кризи в Україні (1991-1999 рр.) її ВВП скоротився на 59,2%, обсяги промислового виробництва — на 48,9%. Реальна заробітна плата зменшилася у 3,84 раза, а реальні виплати пенсій — у 4 рази. Зменшився індекс людського розвитку й законсервувався показник якості життя. Нагромаджено диспропорції у розвитку різних ринків. Поки що не сформований єдиний ринковий простір національної економіки, що призводить до економічної відособленості регіонів, зростання суперечностей між ними. Навіть у загальних рисах поки що не прослідковується новий відтворювальний процес, наявність якого свідчило б про створення національної бази для економічного зростання на сучасних ринкових засадах.

Входження України у світогосподарські процеси характеризується від'ємною результативністю: витік вітчизняного капіталу за кордон перевищує іноземні інвестиції у національну економіку. Така ситуація вигідна закордонним партнерам національного виробника, які отримують енергосировинні, трудові та інші ресурси, залишаючи за собою лідерство в галузях високої переробки та технологій.

Однією із ключових проблем ринкового саморегулювання національної економіки є диференціація доходів. Оптимальний ринковий розвиток не може відбуватися без гармонізації різноманітних інтересів. Саме завдяки цьому більшість населення західних країн підтримує ринкові принципи. Однак при цьому має місце демократичний контроль за використанням державних і загальнонаціональних ресурсів.

Оскільки вітчизняна національна економіка набула визнання як ринкова, формуються механізми її **державного регулювання**. Основним його суб'єктом є держава, наділена економічною й політичною владою. В Україні поділ повноважень між різними гілками влади визначається Конституцією України. У відповідності з нею главою держави є Президент України, законодавчу владу здійснює Верховна Рада, виконавчу — Кабінет Міністрів, міністерства й відомства, місцеві державні адміністрації. Судову владу здійснюють Конституційний Суд України, загальні та арбітражні суди. Коло суб'єктів державного регулювання розширюється інститутами, що мають міждержавний характер (наприклад, ЄС, СНД тощо). Національні органи влади на основі міждержавних угод делегують їм частину своїх управлінських повноважень.

Обґрунтування довгострокових заходів державного регулювання забезпечує прогнозування. Становлення *системи національних прогнозів* в Україні ще не завершено. Реальністю є розробка прогнозів економічного і соціального розвитку України на віддалені, довгострокові, середньострокові й короткострокові перспективи. Вони опрацьовуються, виходячи з аналізу демографічної ситуації, науково-технічного потенціалу, нагромадженого національного багатства, зовнішньоекономічного становища України, наявних природних ресурсів, соціальної структури суспільства, а також прийнятої стратегії економічного розвитку. Такі прогнози склада-

ються у кількох варіантах з урахуванням можливого впливу внутрішніх і зовнішніх політичних, економічних та інших факторів. Прогнози створюються у цілому по національній економіці України з виокремленням народногосподарських комплексів, галузей і регіонів, а також за окремими соціально значимими сферами економіки та кон'юнктури ринку.

Розробкою прогнозів економічного й соціального потенціалу України займаються Науково-дослідний економічний інститут Міністерства економіки України, НАН України та інші наукові центри. Результати прогнозів економічного й соціального розвитку України та прогнозів кон'юнктури ринку використовуються під час прийняття органами законодавчої й виконавчої влади рішень з економічної політики і під час розробки індикативних планів.

Серед різноманітних форм плановірності (директивної, індирективної, регулятивної, індикативної, стратегічної) індикативна форма є домінуючою в провідних країнах світу. Починаючи з 1995 року, в Україні застосовується індикативне планування, суть якого полягає в розробці *Державної програми економічного і соціального розвитку України* (ДПЕСР). Така щорічна програма містить: 1) характеристику соціально-економічного становища, що сформувалося на початок реалізації програми; 2) цільові макроекономічні показники на завершення кожного кварталу, завдання у сфері макроекономічної політики; 3) систему державних заходів з виділенням конкретних пропозицій щодо реформування базових галузей промисловості та визначення темпів і виконавців. Програма містить: 1) аналіз соціально-економічного розвитку; 2) вплив очікуваних змін; 3) цілі та пріоритети; 4) заходи реалізації, терміни, виконавці; 5) основні макроекономічні показники; 6) перелік державних цільових комплексних програм; 7) показники розвитку державного сектора.

Наприклад, ДПЕСР України на 2008 рік розроблена на виконання Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» від 23.03.2000 № 1602, Постанови Кабінету Міністрів України від 26.04.2003 р. № 621 «Про розроблення прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку та складання проекту Державного бюджету», Декларації цілей та за-

вдань бюджету на 2008 рік (Бюджетної декларації), схваленої Постановою Кабінету Міністрів України від 01.03.2007 № 316.

У Програмі на 2008 рік Кабінет Міністрів України визначив такі *цільі економічної політики*: підвищення якості життя громадян; забезпечення підвищення конкурентоспроможності національної економіки як основи економічного зростання; забезпечення національної (економічної, енергетичної, продовольчої, екологічної) безпеки країни.

Відповідно до визначених цілей сформовано *пріоритети* розвитку в різних сферах економіки. Державна політика передбачає такі пріоритети розбудови ефективного промислового сектора: формування інфраструктури з підтримки інновацій, реалізацію державних програм промислової модернізації; забезпечення підприємств висококваліфікованими кадрами, підвищення конкурентоспроможності продукції; стимулювання інвестицій в нові технології, зокрема енерго- і ресурсозберігаючі; підтримку кредитної політики, спрямованої на довгострокове інвестиційне кредитування за участю держави, підвищення якості робочої сили та продуктивності праці.

Держава має створювати умови для активізації національного науково-технічного потенціалу та інноваційної діяльності, впровадження нових технологій, подолання розриву між наукою і виробництвом, забезпечення реального трансферу технологій.

Політика Уряду у фінансово-бюджетній сфері має бути спрямована на забезпечення переходу від фіскальної до стимулюючої функції податкової системи; збалансованості та стійкості бюджетної системи, зокрема за допомогою законодавчого закріплення застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі; сприяння розвитку фінансових ринків шляхом удосконалення їх правової бази.

Грошово-кредитна політика покликана забезпечити підтримання такої динаміки монетарних агрегатів, яка б задовольняла попит економіки на гроші й водночас не створювала загрози цінній стабільності.

Потреба в інвестиціях має задовольнятися завдяки застосуванню механізмів державної підтримки інноваційної та інвестиційної діяльності, а також за рахунок зростання обсягів кредитування реального сектора економіки комерційними банками та подальшої розбудови інститутів небанківського сектора як джерела внутрішніх інвестиційних ресурсів.

Макроекономічна стабільність та покращання інвестиційного клімату сприятимуть зростанню обсягів залучення капіталу на внутрішніх і зовнішніх ринках. Підвищення довіри до України з боку іноземних інвесторів обумовлюватиме продовження процесу ввезення капіталу з метою технологічного оновлення та переозброєння національного виробництва.

У цілому, частка валового нагромадження основного капіталу у ВВП має складати близько 25%, що вище, ніж у розвинутих країнах ЄС-15 (в середньому 20%). Однак, на відміну від української економіки, на сучасному етапі розвинуті країни вже не потребують революційної структурної перебудови своїх економік.

Пріоритетами соціальної політики мають бути поступове приведення державних мінімальних соціальних гарантій (у т.ч. мінімальної заробітної плати) до прожиткового мінімуму, підвищення розміру пенсій, обсягів допомоги малозабезпеченим верствам населення, що має суттєво вплинути на зростання доходів та підвищення життєвого рівня населення. Продовжуватиметься робота з упорядкування умов оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери за Єдиною тарифною сіткою, працівників органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Як результат, прогнозується зростання реальної заробітної плати на 17%, зростання реальних наявних доходів населення — на 13-14%. Частка оплати праці найманих працівників у структурі ВВП збільшиться на один відсотковий пункт до 50,5% завдяки перерозподілу первинних доходів в економіці, в першу чергу на користь працюючих.

У розширенні кола надавачів та гнучкості соціальних послуг надзвичайно важливу роль відіграють стандарти. Вони повинні формуватися з точки зору споживача, з урахуванням принципів оптимізації та збалансування державного бюджету.

В системі соціальних послуг повинні створюватися сприятливі умови для успішних інвестиційних програм. І стосуватимуться вони не комерційних проєктів, що дбають лише про гарантований прибуток, а соціального ефекту, покращення якості життя людей, подолання бідності та соціальних дисбалансів.

Органи державної влади ставлять перед собою завдання вибудувати логічну та збалансовану модель, яка враховуватиме не лише економічні й

фінансові можливості економіки країни, а насамперед потребу в наданні громадянам гарантованих соціальних послуг.

У сфері соціального партнерства передбачено підвищення ролі організацій роботодавців, профспілкових об'єднань у формуванні державної політики, забезпечення постійного громадського контролю за виконанням державних програм розвитку окремих галузей національної економіки, використання коштів на виконання цих завдань.

Державна політика регіонального розвитку має сприяти активізації ресурсного потенціалу регіонів як основи зміцнення їх соціально-економічної сфери. З цією метою основними пріоритетами в роботі Уряду є запровадження механізмів координації політики центральних органів виконавчої влади щодо конкретного регіону; створення умов для динамічного, збалансованого розвитку територій, усунення основних регіональних диспропорцій; реформування місцевих бюджетів, зниження диспропорцій у ресурсній базі місцевих бюджетів та створення додаткових стимулів для динамічного розвитку регіонів; виконання програм подолання депресивності територій.

Незважаючи на те, що державне регулювання ґрунтується на державній власності й державному секторі, фінансово-економічна основа функціонування державних інститутів є незначною з точки зору проведення соціальної політики, вирішення загальнонародних проблем. Заходи з підвищення економічної ролі держави супроводжуються значною бюрократизацією влади й погіршенням умов господарювання.

Основою **громадянського регулювання** є громадянське суспільство. За даними Центру інновацій та розвитку, на 1 липня 2007 року в Україні зареєстровано 52 693 громадських організацій (ГрО) та їх осередків, 15 867 політичних партій та їх осередків, благодійних організацій — 10705, релігійних організацій — 20186, профспілок та їх об'єднань — 18 960, кредитних спілок — 982, споживчих товариств — 5480, спілок споживчих товариств — 473, об'єднань співвласників багатоквартирних будинків — 6003. Станом на 1 січня 2007 року Міністерством юстиції України зареєстровано 1791 Всеукраїнську ГрО, з них професійних спілок та їхніх об'єднань — 114; об'єднань організацій роботодавців — 9; національних та дружніх

зв'язків — 137; молодіжних організацій — 153; дитячих організацій — 13; жіночих організацій — 45; об'єднань ветеранів та інвалідів — 77; професійної спрямованості — 412; об'єднань охорони природи — 56; об'єднань охорони пам'яток історії та культури — 3; оздоровчих та фізкультурно-спортивних об'єднань — 332; із захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС — 36; науково-технічних товариств, творчих об'єднань — 153; освітніх, культурно-виховних об'єднань — 168.

Більшість громадських організацій розташована в Києві — 14% від усіх зареєстрованих, Дніпропетровську — 8,6%, Донецьку — 8,5%, Львівській області — 7,1% та Автономній Республіці Крим — 7,1%. У східному регіоні України багато громадських організацій працюють з дітьми та молоддю та у сфері громадянської освіти. Значно менше ГрО спрямовують власну діяльність на права людини, політику, законодавство, державу. Зовсім мало неурядових організацій Східного регіону залучено до вирішення соціальних питань. Переважна більшість організацій, що працюють у сфері політики, законодавства, держави, прав людини, зосереджена в центральній частині України. Причиною цього вважаються інтенсивна технічна допомога та кращі можливості вплинути на розвиток громадянського суспільства. І, нарешті, Західний регіон України представлений переважно тими ГрО, які вирішують соціальні питання на основі традиційних заходів. Найбільш поширеним видом їхньої діяльності є захист інтересів та їх лобювання (42%), тренінги й консультування (41%), поширення інформації (35%) та освітянська діяльність (34%).

У формуванні основ, інститутів і механізмів громадянського регулювання національної економіки України відчувається відставання від західних країн (на 46,5 млн. населення в Україні зареєстровано 52,7 тис. громадських організацій з осередками, тоді як, наприклад, в Естонії з її 1,3 млн. населення діє 25 тис. таких організацій). *Причинами* певної громадянської індіферентності є: 1) високий рівень недовіри громадян до будь-яких суспільних організацій, породжений ритуальною активністю радянських часів, підкріплений новим сумним досвідом політичного використання в посткомуністичних реаліях; 2) новий досвід та відчуття масового розчарування з приводу псевдodemократичних та квазіринкових реформ;

3) збереження та активне відтворення в нових умовах неформальних патерально-клієнтелістських відносин.

Найчисельнішими та структурованими об'єднаннями громадян України є **профспілки**, які, за даними Міністерства праці і соціальної політики, об'єднують близько 23,5 млн. осіб. Регулюючий вплив профспілкового руху в національній економіці України здатний охопити всі регіони, галузі економіки, форми власності та господарювання. Найвпливовішим в Україні профоб'єднанням є Федерація профспілок України (ФПУ), створена в 1990 р. як правонаступник Всесоюзної центральної ради професійних спілок (ВЦРПС). До складу ФПУ входять понад три чверті членів профспілок. Водночас активно розвиваються незалежні та, молодіжні профспілки (Перша студентська Українська профспілка — ПоСтУп, Студентська профспілка «Пряма дія» та ін.), жіночі профспілки (Всеукраїнська профспілка сільських жінок агропромислового комплексу України).

Регулюючий *вплив профспілок* здійснюється спільними організаціями одночасно роботодавців і найманих працівників (членські організації ФПУ та частина нових об'єднань, створених на державних підприємствах і в приватному секторі), а також окремими об'єднаннями виключно найманих працівників (Вільна профспілка працівників метрополітенів України).

Для інституціонального закріплення співпраці держави, підприємців та найманих працівників підписується Генеральна угода між урядом, всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців та підприємців і всеукраїнськими профспілками та профоб'єднаннями на поточний рік. У ній визначаються конкретні обов'язки Уряду, роботодавців та профспілок з метою консолідації зусиль влади і громадянського суспільства в процесі забезпечення сталості економічного зростання.

Молодіжні рухи характеризуються, насамперед, входженням молоді у «велику політику» як окремої соціально-демографічної групи з власними економічними, соціальними, політичними, екологічними, релігійними інтересами, оформленими у вигляді політичних структур.

Основними *етапами* еволюції молодіжного руху є: 1) започаткування сучасного молодіжного руху (середина 80-х — кінець 1989 р.) розпочалося з виникнення молодіжних неформальних груп та об'єднань, створених на

основі спільних зацікавлень («хіпі», «металісти», «панки» тощо), а також значної кількості політичних дискусійних клубів і громадсько-політичних об'єднань, діяльність яких була пов'язана з проблемами екології, відродження національної культури тощо; 2) масова політизація молодіжного руху (1989-1991 рр.), яка полягала у швидкому організаційному оформленні та значній опозиційності стосовно існуючого режиму; 3) розпад масових молодіжних громадсько-політичних рухів (1991-1992 рр.); 4) становлення організаційних форм роботи в молодіжному середовищі та налагодження механізмів діалогу між молоддю і державною владою (1993-1996 рр.), де поширюються молодіжні філії при політичних партіях, популяризується створення незалежних студентських профспілок; 5) виникнення загальноукраїнської організації молодіжного руху (1996-1999 рр.) як єдиного представника інтересів молоді перед державою та міжнародними організаціями, а також значна політизація молодіжного середовища; 6) створення молодіжних партій (з 1999 р.), наприклад, «Молода Україна», «Нова генерація», «Нова політика», «Молодіжна партія України», в орбіті яких перебувають різноманітні культурницькі, національні, спортивно-виховні, наукові, громадські та громадсько-політичні молодіжні організації.

З метою стабілізації економічного життя країни, зменшення соціального напруження в суспільстві, формування спільних консолідованих заходів у стратегічній перспективі з 2008 р. розробляється **Національна концепція розвитку громадянського суспільства в Україні** (до 2007 р. називалася «Доктрина громадянського суспільства»). *Головна мета Концепції* — сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні шляхом визначення стратегічних і тактичних завдань громадськості у цій галузі, напрямів, принципів, засобів, ресурсів, об'єктів, суб'єктів та механізмів їх реалізації. *Стратегічні цілі Концепції*: розвиток, поширення і утвердження високої громадянської культури на всіх рівнях суспільства, у всіх сферах його життєдіяльності; розробка, впровадження і постійне вдосконалення громадянської ідеології та позитивного іміджу громадянських чеснот тощо. *Суб'єктами* громадянського суспільства визначаються такі групи: громадські організації; політичні партії, рухи; засоби масової інформації; тру-

дові колективи; профспілки; церква; самоврядні територіальні громади. *Основні напрями Концепції*: суспільно-політичний, економічний, правовий, соціальний, науково-інноваційний, освітній, культурологічний, інформаційний, медико-екологічний, організаційний, релігійно-клерикальний, сімейний. З метою впровадження Концепції передбачено створення громадськими організаціями України Всеукраїнського координаційного центру, а також спільну з державними установами та діловими колами Всеукраїнську координаційну комісію. На базі цієї Концепції пропонується розробляти щорічні громадські, державні та громадсько-державні програми дій на національному рівні. На рівні міжнародного співтовариства ефективна імплементація Концепції забезпечить виконання Цілей Розвитку Тисячоліття ООН.

Таким чином, в сучасному механізмі регулювання національної економіки все більш суперечливо поєднуються три рівноцінні і самостійні сторони — громадянське і державне економічне регулювання та ринкове саморегулювання.

Основні терміни та поняття

Теоретичні концепції регулювання національної економіки; системна трансформація суспільства; фактори встановлення співвідношення регулюючих механізмів національної економіки; ринкове саморегулювання; зміст, передумови товарно-грошових відносин; суб'єкти, об'єкти, механізм, інструменти, структура національного ринку; недоліки ринкового саморегулювання; державне економічне регулювання: зміст, завдання, системні функції, суб'єкти, об'єкти, інструменти, стратегія, прогнозування, макроекономічне планування, недоліки державного регулювання; інститути громадянського суспільства, громадянське регулювання: зміст, об'єкти, типологія суб'єктів; триєдине регулювання національної економіки: зміст, об'єкти; національна модель регулювання економіки.

Контрольні та дискусійні запитання

- 1. У чому полягає сутність національної моделі регулювання економіки?*
- 2. Якими є погляди на механізми саморегулювання і регулювання в концепціях класичного, неокласичного, марксистського та інституціонального напрямів економічної думки?*
- 3. Якими є погляди на регулюючі механізми національної економіки у сучасних умовах?*
- 4. Завдяки яким факторам встановлюється оптимальне співвідношення між регулюючими механізмами національної економіки?*
- 5. Як Ви розумієте взаємодію ринкового саморегулювання, державного і громадянського регулювання?*
- 6. В чому полягають особливості регулювання економіки в умовах України?*
- 7. Дайте характеристику ринкового саморегулювання національної економіки.*
- 8. Поясніть відмінності між державним економічним регулюванням і громадянським регулюванням національної економіки.*
- 9. Охарактеризуйте поточний стан триєдиного регулювання національної економіки.*

Глава 8: ЕКОЛОГІЧНІ ІМПЕРАТИВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

План

- 8.1. *Еволюція концепцій національного природокористування.*
- 8.2. *Механізм регулювання еколого-економічних процесів у національній економіці України.*

Література

1. Закон України «Про охорону навколишнього середовища» // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 34. — С. 230.
2. Закон України «Про охорону атмосферного повітря» // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 48. — С. 252.
3. Закон України «Про затвердження загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського та Чорного морів» // Офіційний вісник України. — 2001. — № 17. — С. 1.
4. *Веклич О.* Економічний механізм екологічного регулювання в Україні. — К.: Прогрес, 2003. — С. 21–52.
5. *Веклич О.* Екологічний чинник формування конкурентоспроможності національної економіки // Економіка України. — 2005. — № 12. — С. 65–73.
6. *Вернадский В. И.* Химическое строение биосферы Земли и её окружения. — М.: Наука, 1965. — С. 78–129.
7. *Гесць В.* Деякі порівняльні ознаки трансформаційних моделей економіки України і Росії // Економіка України. — 2005. — № 5. — С. 4–18.
8. *Недодаева Н. Л.* Эколого-экономическая политика природопользования в условиях специфики горного производства: Монография / НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти.— Донецк, 2006. — С. 64–81.
9. *Пяткова Л.* До питань про якість економічного зростання України // Економіка України. — 2005. — № 6. — С. 45–50.

10. *Синякевич І.* Основні постулати екологічної економіки як теоретична основа екологічної політики // *Економіка України.* — 2006. — № 7. — С. 49–55.
11. *Скрипчук П.* Екологічна сертифікація як інструмент виробництва і споживання екологічно чистої продукції // *Економіка України.* — 2006. — №3. — С. 55–64.
12. *Чумаченко М. Г.* Екологія і економіка // *Проблеми сталого розвитку України.* — К.: БМТ, 2000. — С. 334–343.

8.1. Еволюція концепцій національного природокористування

Протягом усієї історії людства головними складовими динамічної суспільно-економічної системи були і залишаються матеріальне виробництво і природне довкілля, які мають взаємозалежний та взаємообумовлюючий характер. З одного боку, природне середовище, ресурсний потенціал прискорюють або уповільнюють темпи розвитку матеріального виробництва, а з іншого — суспільство впливає на середовище існування людини. Саме результати впливу людини на природу слід розглядати не тільки у контексті розвитку технічного прогресу, економічного зростання, а й залежно від соціальних умов, у яких вони здійснюються. Еколого-економічні відносини стають критеріями оцінки соціальних і технічних досягнень людства.

Активізація антропогенної діяльності призвела до виникнення загрози виживання людства внаслідок вичерпання багатьох природних ресурсів та деградації довкілля. Саме вирішення еколого-економічних проблем, збалансування природокористування у національній економіці стали предметом дослідження провідних українських учених.

В. Вернадський вперше розробив цілісне вчення про «*ноосферу*» (сферу розуму) як якісно новий еволюційний стан біосфери, що виникає у процесі взаємодії природи та суспільства під впливом перетворюючої світ творчої діяльності людини.

Біосфера ототожнюється Вернадським з живою істотою, що трансформується у ноосферу, в якій визначальним фактором розвитку є людський розум. Структурною одиницею ноосфери є «необіогеоценоз» — обмежена у просторі внутрішньо однорідна функціональна система взаємопов'язаних живих організмів та навколишнього середовища, що знаходиться під впливом виробництва. Складовими необіогеоценозу виступають екотоп (атмосфера, гідросфера та літосфера), біоценоз (рослинний та тваринний світи) та нооценоз (суспільство, засоби та результати праці). Якщо екотоп та біоценоз визначають виробничу діяльність людини, то нооценоз — екологічну систему національної економіки.

Подальший розвиток ця теорія отримала у концепції Л. Мельника про ієрархічну організацію біосфери та її властивості. Серед них виділяються: самоорганізація (самопідтримка процесів обміну між суспільством і довкіллям); гомеостаз (динамічна рівновага еколого-економічних процесів), саморегуляція (необхідні корективи механізмів еколого-економічного регулювання), саморозвиток (збагачення умов вдосконалення національної еколого-економічної системи).

В 70-х роках ХХ ст. особливий інтерес викликали футурологічні теорії (технократична, ліберальна та радикальна; оптимістична та песимістична), в яких у загальному вигляді представлені прогнози побудови «екологічно збалансованої» національної економіки, а взаємодія суспільства і природи розглядається в контексті розв'язання дилеми: або економічне зростання, або екологічна безпека.

У 80-х роках особлива увага приділялася розробці альтернативних моделей суспільного розвитку на засадах теорій якісно нового економічного зростання як засобу вирішення екологічних проблем. Для цих теорій характерне наукове усвідомлення та обґрунтування екологічних імперативів соціально-економічного розвитку, визначення умов, форм і методів еколого-економічного контролю, урахування екологічних параметрів у механізмах економічного регулювання.

Дев'яності роки — це розвиток теорії сталого, екологозбалансованого розвитку національної економіки. Поняття «сталий розвиток» характеризує процес гармонізації продуктивних сил, задоволення потреб усіх членів

суспільства за умов забезпечення й поетапного відтворення цілісності природного середовища, створення можливостей для рівноваги між його потенціалом та вимогами суб'єктів господарювання національної економіки.

Концепція сталого екологізбалансованого розвитку передбачає визначення екологоорієнтованих підходів у макроекономічному аналізі. Серед економічно скоригованих показників доцільне використання так званого «зеленого» **ВНД**, виробленого без порушень екологічних норм і вимог; суспільних екологічних витрат; обсягу екологічних витрат на душу населення.

ВНД, вироблений без порушень екологічних норм і вимог (**ВНД'**), визначають як різницю обсягів **ВНД** та його зміни внаслідок погіршення якісного стану довкілля (Δ **ВНДе**):

$$\mathbf{ВНД'} = \mathbf{ВНД} - \Delta \mathbf{ВНДе}. \quad (8.1)$$

До складу суспільних екологічних витрат (**Вс**) слід включати витрати на природокористування, необхідне для відтворення процесу життєдіяльності людини (**Вв**), використання природних ресурсів у складі основних і оборотних фондів (**Вп**), охорону та своєчасне відтворення якості довкілля (**Во**), проведення фундаментальних та прикладних науково-дослідних робіт в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів (**Вн**):

$$\mathbf{Вс} = \mathbf{Вв} + \mathbf{Вп} + \mathbf{Во} + \mathbf{Вн}. \quad (8.2)$$

В межах концепції сталого екологізбалансованого розвитку національної економіки фундаментальною складовою національного багатства вважають природний капітал, який розглядається не лише у формі нагромадження запасу природних ресурсів, а й фонду, що продукує природні товари і екологічні послуги, які можуть надавати тільки цілісні, не порушені, повноцінні, структурно різноманітні екосистеми. Серед видів природного капіталу виділяють:

- відновлюваний (біологічний);
- невідновлюваний (геологічний);
- гібридний (змінений у результаті цілеспрямованого втручання людини).

Виснаження відтворювального природного потенціалу та масштаби екологічної деградації розраховують за показниками «екосистемної кількості» та «екосистемної якості». Екосистемна кількість розраховується, як зміна площі поширення видів біорозмаїття територією України, а екосистемна якість — як зміна чисельності видового національного біорозмаїття у поточному та базовому роках. Індекс природного капіталу (**Іпк**) розраховується добутком агрегованих показників екосистемної кількості (**Іек**) та екосистемної якості (**Іея**):

$$\text{Іпк} = \text{Іек} \cdot \text{Іея}. \quad (8.3)$$

У 2006 році національний індекс природного капіталу України становив 35,4%, тобто збережено та відтворено у порівнянні з 1994 роком (періодом ратифікації ООН Конвенції про біорозмаїття) 35,4% середньорічної величини видів біорозмаїття країни, що свідчить про катастрофічні темпи й обсяги його виснаження.

У 1997 році Кабінет Міністрів України затвердив Концепцію сталого розвитку України, засадами якого є:

- перехід від ресурсовитратного екологоруйнівного до ресурсозаощадливого, екологобезпечного типу відтворення;
- пріоритет екології над економікою, екологічних критеріїв, показників і вимог над економічними;
- оптимальне поєднання галузевого і територіального управління природокористуванням і охороною навколишнього середовища, перенесення відповідальності за вирішення еколого-економічних проблем на місцеві органи влади та управління при збереженні за центром функцій контролю за дотриманням суб'єктами господарювання екологічних обмежень, нормативів, стандартів;
- жорсткий контроль за дотриманням вимог екологічного законодавства, котре має охоплювати всі форми і види життєдіяльності людини, ефективне застосування важелів державного, ринкового та громадянського регулювання еколого-економічних процесів;
- радикальна структурна перебудова економіки та реалізація приватизаційних програм з урахуванням екологічних факторів, дотриманням вимоги екологічної безпеки;

- екологічно орієнтована науково-технологічна, інвестиційна, інноваційна політика з чітким визначенням загальнодержавних пріоритетів відносно стабільного розвитку економіки і підвищення рівня екологічної безпеки держави.

Паралельно з еволюцією концепції сталого екологічно збалансованого розвитку національної економіки йде процес становлення екологічної економіки. Концепція екологічної національної економіки ґрунтується на визначенні ключової ролі людини в біосфері. Саме свідомо діяльність людини покликана забезпечити необхідне відновлення біоценозу, а також коеволюційний характер взаємодії суспільства і природи.

Подальша розробка концепцій сталого розвитку та екологізації національної економіки передбачає визначення пріоритетних напрямків гармонізації еколого-економічних відносин як на макро-, так і на мегарівнях господарювання, оскільки ефективна національна еколого-економічна політика може формуватися завдяки послідовним та цілеспрямованим діям по оздоровленню довкілля всім світовим співтовариством.

У табл. 8.1 дається коротка характеристика концепцій національного природокористування.

Концепції національного природокористування розглядаються як засоби проектування політики сталого розвитку, її методологічних та конкретно-теоретичних підвалин.

Для визначення засад ефективного механізму регулювання еколого-економічних процесів у національній економіці України слід враховувати специфіку протиріч вітчизняного природокористування, засобів та інструментів їх подолання.

Таблиця 8.1

Характеристика концепцій національного природокористування

Сфери наукових досліджень	Спрямованість теорії	Зміст теорії
Мега- та макросистеми і соціальні структури	Дослідження суттєвих змін у взаємодії суспільства і природи	<ul style="list-style-type: none"> - Еволюція біосфери у ноосферу; - інтегрована оцінка впливу на навколишнє середовище; - аналіз руху природних, матеріальних і енергетичних потоків
Промислова екологія	Підвищення екологічної ефективності виробництва суспільного продукту	<ul style="list-style-type: none"> - Оцінка ефективності виробництва і споживання екологічно чистої продукції; - аналіз впливу суспільних екологічних витрат на процес відтворення життєдіяльності людини
Установи, управлінські структури	Досягнення узгодженості між організацією управління конкретною фірмою, її ринковою поведінкою, перспективами розвитку, її соціально-економічним і екологічним оточенням	<ul style="list-style-type: none"> - Оптимізація галузевого і територіального управління природокористуванням і охороною навколишнього середовища
Сфера споживання	Визначення детермінант еколого-економічної поведінки споживачів	Еколого-економічні переваги споживача

8.2. Механізм регулювання екологічно-економічних процесів у національній економіці України

Національне природокористування — це система специфічних зв'язків продуктивних сил, виробничих відносин і відповідних організаційно-економічних форм, соціальних інституцій, що зумовлені привласненням та відтворенням об'єктів природного середовища в національному виробництві з метою задоволення суспільних еколого-економічних потреб.

Природне середовище є універсальним екологічним фактором суспільного відтворення, що виконує найважливіші функції життєзабезпечення. Природні ресурси виступають базовим структурним елементом продуктивних сил. У свою чергу, продуктивні сили розвиваються завдяки безперервному використанню ресурсів і умов природного середовища, властивості якого впливають на характер економічного розвитку. Привласнення природних ресурсів відбувається у системі певних виробничих відносин, що виникають у процесі перетворення природної речовини у споживчу вартість. В будь-якому випадку у взаємовідносинах з довіллям членів людського суспільства виникають специфічні економічні відносини — відносини національного природокористування.

Національне природокористування в Україні характеризується як екстенсивне, нераціональне, яке відбувається в умовах еколого-економічної кризи й загострення еколого-економічних протиріч. Домінує суттєвий розрив між цілями діяльності людей та наслідками їхнього втручання у природні процеси. Це призводить до того, що суспільство не лише не може отримати додаткові матеріальні блага з певного обсягу природних ресурсів, а й втрачає певні екологічні та соціальні блага.

У процесі предметно-духовного освоєння навколишнього середовища виникають динамічні еколого-економічні суперечності, зокрема:

- зумовлені розвитком продуктивних сил — між зростаючими суспільними потребами у природних елементах і обмеженнями природних можливостей їх задоволення;
- що визначаються специфікою функціонування і розвитку виробничих відносин — між суспільним характером природних благ і опосе-

редкованою формою їх індивідуального та колективного привласнення економічно відокремленими суб'єктами національної економіки;

- обумовлені впливом політичних, філософських, правових, естетичних поглядів та ідей суспільства і відповідних їм інституцій на процеси природокористування — між нерозвиненістю або низьким рівнем індивідуальної та суспільної екологічної свідомості та зростаючими масштабами, інтенсивністю залучення й використання природних багатств в господарській практиці;
- породжені невідповідністю законів розвитку суспільства і законів природи — між відносно короткими виробничими циклами і тривалими циклами відтворення екологічних систем; між виробничими цілями природокористувачів і станом навколишнього середовища, можливостями його самовідновлення.

Прикладом загострення цих суперечностей в Україні є небезпечні тенденції зростання кількості техногенних аварій і катастроф, порушень норм експлуатації мінерально-сировинних, земельних, водних і лісових ресурсів, послаблення екологічного контролю, прискорення нагромадження відходів при збільшенні частки особливо токсичних. Так, дослідження спеціалістів Українського науково-дослідного інституту водогосподарсько-екологічних проблем свідчать, що у ріки України щорічно скидається 21 млрд. м³ промислових стоків, до атмосфери надходить 17,5 млн т хімічних речовин, що складає близько 300 кг в рік на душу населення.

Причинами загострення екологічно-економічних суперечностей національної економіки України є:

- успадкування наслідків екологічно неефективного, екстенсивного розвитку продуктивних сил і виснажливої експлуатації обмежених природних ресурсів;
- енерго- та ресурсомістка структура економіки;
- відсутність ефективного механізму регулювання еколого-економічних процесів.

Інтегровану оцінку сучасного стану екологічної складової національної економіки України репрезентують результати міжнародного екологічного

рейтингу, започаткованого аналітиками Світового економічного форуму. Згідно з «індексом екологічної сталості», який агрегує 22 комплексних індикатори за 67-ма параметрами, що дають можливість оцінювати процес еволюції країни на шляху екологозабезпеченого сталого розвитку, Україна посідає 110-е місце серед 122 країн, а за «індексом екосистеми світу», що інтегрує 87 параметрів, 127-е місце в екологічному рейтингу 165 держав світу.

Отже, зазначені рейтинги екологічного стану національної економіки України та огляд сучасних теоретико-методологічних позицій з питань національного природокористування свідчать про необхідність формування ефективного механізму еколого-економічного регулювання.

Державне регулювання еколого-економічних процесів поєднує правові, адміністративні та економічні методи (рис. 8.1).

Головна роль у ньому належить державі, яка є економічним суб'єктом, що втілює суспільні екологічні інтереси. Вона покликана, *по-перше*, не тільки забезпечити адекватний правовий режим, але й адекватно впливати, як безпосередньо, так і опосередковано, на становлення цивілізованого ринкового механізму у екотовиробництві; *по-друге*, сформуванню ефективної системи державного регулювання національних еколого-економічних процесів; *по-третє*, виконувати важливу функцію координації та оптимізації ринкових механізмів та механізмів суспільного регулювання; пошуку адекватних форм руху об'єктивних протиріч між ними; по-четверте, створити необхідні передумови для розвитку ефективних форм громадянського еколого-економічного регулювання, суб'єктами якого виступають суспільні екологічні організації.

Загалом державне регулювання еколого-економічних процесів — це система державних заходів, спрямованих на забезпечення нормального процесу суспільного відтворення, сприятливих екологічних умов для функціонування національної економіки.

Правові методи є системою юридичних заходів впливу держави через законодавчі і виконавчі органи влади на підприємництво, інфраструктуру ринку, некомерційний сектор економіки з метою забезпечення сталого еколого-економічного розвитку національної економіки, імплантації екологічних завдань у економічні інтереси товаровиробників.

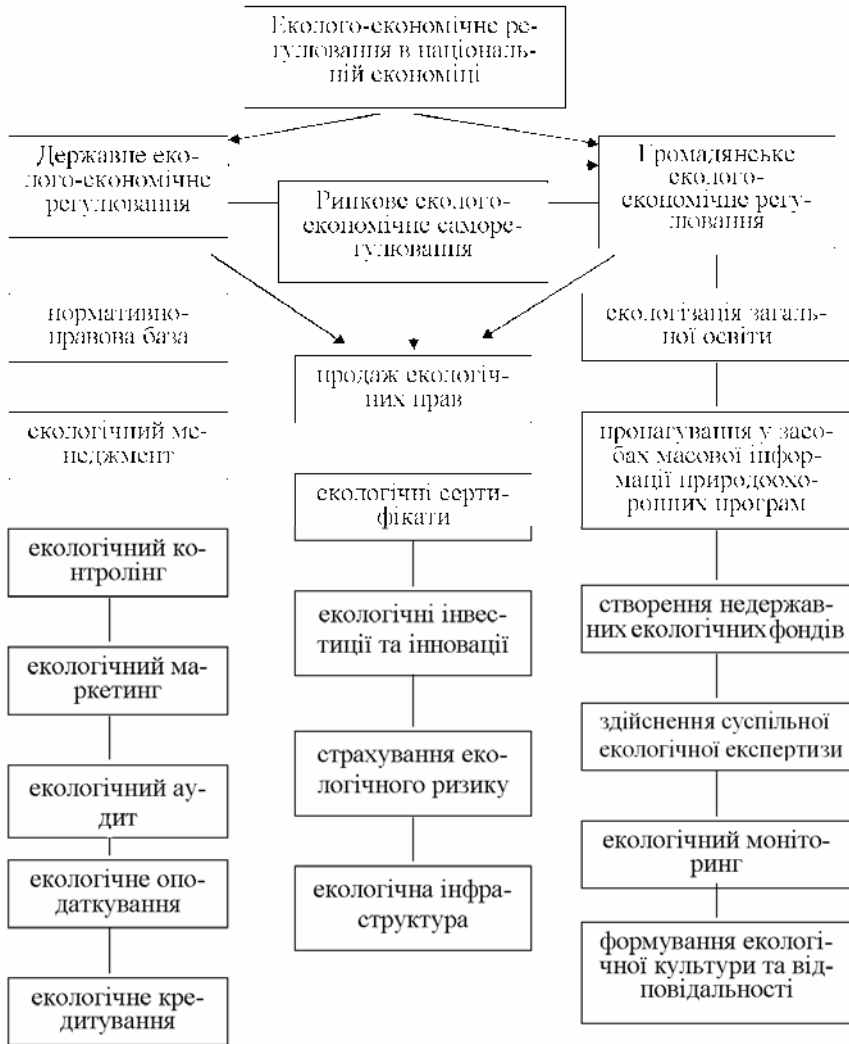

Рис. 8.1. Еколого-економічне регулювання в національній економіці

Адміністративні методи характеризуються прямим впливом на суб'єктів господарювання шляхом встановлення обов'язкових для виконання екологічних норм, стандартів, завдань і розпоряджень.

Економічні методи управління ековиробництвом — це комплекс науково обгрунтованих форм та прийомів, які адекватно виражають об'єктивний процес взаємодії економічних категорій і законів, що впливають на екологічні інтереси суб'єктів господарювання (екологічні податки, податкові пільги, фінансові санкції, субвенції, субсидії, прискорена амортизація природоохоронного обладнання, екологічні стандарти, платежі, ліцензування забруднень).

Ринкове еколого-економічне саморегулювання сприяє зростанню ресурсозабезпечення та ресурсовіддачі, конкурентоспроможності продукції, формуванню системи позабюджетних екологічних фондів.

Розвиток національної індустрії охорони та відтворення навколишнього середовища визначається умовами формування та функціонування екологічного ринку.

Екологічний ринок — це сфера обміну ресурсами, капіталом, працею, товарами, інформацією, ідеями (матеріалізованими у патентах і ліцензіях), що сприяють поліпшенню життєдіяльності людини, економії природного потенціалу національної економіки.

Головним атрибутом екологічного розвитку є впровадження сертифікації та ліцензування забруднення довкілля. Екологічні ліцензії, загальна кількість яких повинна відповідати стандартному рівню сукупних викидів, можуть необмежено продаватись та купуватись на певній території. Ціни на них визначаються співвідношенням відповідних попиту та пропозиції. Із збільшенням джерел забруднення зростає попит на екологічні ліцензії.

Впровадження *ринку прав на забруднення* в Україні має певні переваги. По-перше, потенційні забруднювачі отримують певний матеріальний стимул для охорони довкілля. По-друге, прихильники природоохорони, скуповуючи та отримуючи екологічні ліцензії, зменшують фактичне забруднення у порівнянні з нормами, визначеними владою. По-третє, із збільшенням попиту на екологічні ліцензії зростають і доходи від їх продаж.

По-четверте, зростання цін на екологічні ліцензії стимулює вдосконалення методів контролю за забрудненням довкілля.

Розвиток екологічного ринку в Україні сприятиме:

- активізації процесу накопичення капіталу. Причому не за рахунок забруднення довкілля чи підвищення експлуатації ресурсів, а шляхом вирішення екологічних проблем;
- прискоренню процесу ресурсозберігаючої технологічної модернізації, особливо у металургійному комплексі;
- створенню нових робочих місць та підвищенню загальної екологічної культури;
- становленню ринку екологічних товарів і послуг;
- підвищенню конкурентоспроможності національної економіки, активізації міжнародної торгівлі.

В національній економіці України спостерігається широка демократизація екологічних процесів, формування системи *громадянського екологічного регулювання*, оскільки використання ринкових механізмів хоча й стимулює позитивну динаміку ековиробництва, але не запобігає екодеградації.

Громадянське екологічне регулювання пов'язане з діяльністю громадських організацій, спрямованою на подолання еколого-економічних суперечностей. Суб'єктами громадянського екологічного регулювання в Україні є близько восьми тисяч неформальних суспільних об'єднань, які вважають своїми головними завданнями пропагування природоохоронних програм, здійснення суспільної екологічної експертизи та моніторингу, формування екологічної культури та удосконалення екологічної освіти.

Реалізація стратегії сталого еколого-економічного розвитку України потребує узгодження державного, ринкового та громадянського екологічно-економічного регулювання. Державне регулювання впливатиме на вектор національної еколого-економічної політики завдяки підсиленню нормативно-правової екологічної бази, ринкове саморегулювання сприятиме підвищенню суспільності ековиробництва, екологізації системи оподаткування; прогресу екологічного ринку, громадянське регулювання — створенню недержавних екологічних фондів, здійсненню контролю за станом

довкілля та підвищенню загальної екологічної культури і відповідальності. Цілеспрямована дія розглянутого триєдиного механізму сприятиме формуванню ефективних відносин національного природокористування на засадах довіри, партнерства, співпраці суб'єктів господарювання з метою підвищення якості життєвого середовища людини.

Разом з тим, необхідно усвідомити, що активізації екологізації національної економіки не можна досягти без істотних зрушень у духовній сфері суспільства. Тільки високодуховна людина завжди намагається оберігати навколишнє середовище. Екологізація духовної сфери виховуватиме патріотизм і національну свідомість щодо збереження якості довкілля та розвитку екологічної етики.

Основні терміни та поняття

Національне природокористування; екологічний ринок; відтворення еколого-економічних умов життєдіяльності суспільства; державне еколого-економічне регулювання; еколого-економічні суперечності; ринкове еколого-економічне регулювання; екологоруйнівне відтворення; громадянське еколого-економічне регулювання; ресурсозаощадливе відтворення.

Контрольні та дискусійні запитання

- 1. Дайте визначення сутності національного природокористування.*
- 2. Проаналізуйте особливості еколого-економічних суперечностей національної економіки України.*
- 3. Охарактеризуйте концепції національної економіки природокористування.*
- 4. Назвіть основні напрями та інструменти еколого-економічного регулювання у національній економіці України.*
- 5. Визначте загальні та особливі риси концепції сталого еколого-економічного розвитку і екологічної економіки України.*

Глава 9. СОЦІАЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Mensura omnium rerum homo
(Міра усіх речей — людина)
Латинський вислів

План

- 9.1. *Теоретичні джерела концепції соціальної ринкової економіки.*
- 9.2. *Пріоритети соціального розвитку національної економіки.*
- 9.3. *Показники соціального розвитку національної економіки та його інституціональне забезпечення.*
- 9.4. *Стан соціальної сфери, пріоритети та інструменти соціальної політики в Україні.*

Література

1. *Основи законодавства України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» // Бухгалтерія. — 2002. — № 34/1-2 (501). — С. 8–14.*
2. *Закон України «Про пенсійне забезпечення»: Прийнятий на четвертій сесії Верховної Ради України 12-го скликання, 5 листопада 1991 р. — К.: Україна, 1992.*
3. *Закон України «Про зайнятість населення» (із змінами і доповненнями, внесеними Верховною Радою України на 6-й сесії 17 листопада 1992 р.) // Інформаційно-рекламний вестник. — 1993. — № 5. — С. 2–16.*
4. *Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» (від 11.01.2001 р.) // Українська інвестиційна газета. — 2001. — 3 квітня. — С. 5–14.*

5. Закон України «Про основні принципи розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» //Голос України. — 2007. — 6 лютого. — С. 8–10.
6. Бузгалин А. В. «Постиндустриальное общество» — тупиковая ветвь социального развития //Вопросы экономики. — 2002. — № 8. — С. 31–43.
7. Булгаков С. Н. Философия хозяйства. — М.: 1990. — С. 231–232.
8. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — С. 320–334.
9. Зомбарт В. Буржуа. — М.: Наука, 1994. — С. 17–24.
10. Маркс К., Энгельс Ф. — Соч. — Т. 42. — С. 125–128.
11. Сапожников Е. И. Общество потребления в странах Запада // Вопросы философии. — 2007. — № 10. — С. 53–63.
12. Ходжсон Д. Социально-экономические последствия прогресса знаний и нарастания сложности. //Вопросы экономики. — 2001. — № 3. — С. 37–45.
13. Ядгаров Я. С. История экономических учений: Учебник. 3-е издание. — М.: ИНФРА — М, 2002. — С. 193–198.
14. Boulding K. Principles of Economic Policy. — Enqlerood Cliffz, 1958. — P. 11–12.
15. Hansen A. H. The American Economy. — New York, 1957. — P. 175–176.
16. Meinhohol H. Investivlohn und soziale Mark-tvirtschaft. — G. Zeber Veronoqensbildung in Arbeitnehmerhand. Dokumentation 3. — Frankfurt/Vain, 1965. — S. 62–63.
17. Muller — Armack A. Uirtschaftzordnung und Uirtschaftspolitik. — Freiburg, 1966. — S. 243–245.
18. Samuelson P. A. Economics, 7-fhed. — New-York, 1967. — P. 145–146.
19. Sturmeу S. G. Income and Economics Welfare. — London, 1959. — P. 142–144.
20. Jitmuz R. M. Welfare State and welfare Society. — London, 1967. — P. 15–17.

9.1. Теоретичні джерела концепції соціальної ринкової економіки

Концепція соціальної ринкової економіки бере свої витoki з різних шкіл та напрямів економічної думки. Так, *соціальна* школа Німеччини ще на рубежі XIX–XX століть займалась дослідженням соціальних суперечностей ринкової економіки і визначенням шляхів їх усунення засобами державно-монополістичного регулювання. В різних течіях інституціоналізму (соціально-психологічний, соціально-правовий, трансформаційний, технологічного детермінізму) також акцентувалося на різних соціальних аспектах ринкової економіки. **Т. Веблен** вважав доцільним встановлення такого «нового порядку», при якому керівництво промисловим виробництвом країни буде передано спеціальній «раді техніків», і *«індустріальна система» перестане служити інтересам монополістів, оскільки мотивом «технократії» буде не «грошова вигода», а служіння інтересам усього суспільства* [13, с. 195].

Дж. Коммонс — засновник соціально-правової течії інституціоналізму — був упевнений в необхідності створення уряду, який був би підконтрольним суспільній думці і здійснював демонополізацію економіки. Розрізняє комерційну і соціальну ефективність **Дж. М. Кларк**, розуміючи під першою показник результативності приватного підприємства у створенні прибутку, а під другою — ефективність економічної системи у створенні «соціальних цінностей».

Прихильники технологічного детермінізму також висловлювали окремі ідеї щодо соціальної спрямованості ринкової економіки. Так, **Дж. К. Гелбрейт** вважав за необхідне змінити цільове спрямування виробництва з максимізації прибутку до підтримання постійного економічного зростання. Висувались також ідеї гуманізму в розподілі праці і організації виробництва (**Л. Хейлбронер**), становлення безкласової спільноти людства на основі високих знань і кваліфікації (**Д. Белл**).

К. Маркс взагалі заперечував можливість соціально прогресивної трансформації капіталізму на власній основі. Він наголошував на історичній обмеженості капіталістичної ринкової економіки і заміні її соціалістич-

ним (комуністичним) способом виробництва. Але водночас він підкреслював можливість становлення в межах капіталізму певних перехідних форм (за такі він вважав, наприклад, кооперативи і акціонерні товариства, в яких частково заперечується приватна власність).

Однією із широко розповсюджених соціальних концепцій ринкової економіки є учення про «державу добробуту» (welfare state). *«Держава добробуту» розглядається як один із компонентів «змішаної державно-приватної економіки»* [15, с. 175]. На думку англійського професора **Р. Тіммуса**, *«державою добробуту» можна назвати державу, яка визнає за усіма громадянами право отримувати соціальні послуги, які не може надати приватний ринок. До таких соціальних послуг належать освіта, охорона здоров'я і соціальне забезпечення. Він вважає, що для «держави добробуту» характерні «два близьких поняття — соціальних прав і універсалізму»* [4, с. 153]. За словами **К. Баулдінга** *«держави добробуту» є така держава, яка служить органом захисту індивіда від життєвих мінливостей та нещастя, а цей захист проявляється у соціальному страхуванні, програмах підтримки доходів, поліцейській охороні і т.ін.»* [14, с. 11].

Позиція **П. Самуельсона** з даного питання в основному співпадає з позицією **Е. Хансена**. Він пов'язує поняття «держави добробуту», *перш за все, з поняттям «видатки добробуту» (welfare expenditures). За його визначенням, «урядові видатки на добробут» — це такі видатки, «які переносять купівельну силу до нужденного або гідного безвідносно до надання ним зустрічної послуги»* [18, р. 145–146]. **С. Стурмі** дає більш детальну характеристику: *«Держава добробуту є держава, в якій суспільство в цілому визнає колективну відповідальність по відношенню до слабких або менш успішних членів цього суспільства та вживає певних заходів, щоб допомогти їм... У межах держави добробуту соціальні послуги сприяють тому, щоб, по-перше, полегшити стан нужденних через пом'якшуючі дії; по-друге, у зростаючій мірі виявляє причини і добуває «ліки», щоб нужденний, будучи одного разу врятований, був здатний стояти на власних ногах, і, по-третє, запобігати нужді»* [19, р. 142].

Найбільш завершену форму ідеї соціальної підтримки та взаємодопомоги отримали у теорії «соціального ринкового господарства». Першим це

поняття ввів професор **А. Мюллер-Армак**, який дав йому таке визначення: *«Сенс соціального ринкового господарства полягає в тому, що принцип свободи ринку поєднується з принципом соціального вирівнювання»*. За його словами, мета *«соціального ринкового господарства полягає в тому, щоб «на базі конкурентного господарства пов'язати свободну ініціативу із соціальним прогресом, забезпеченим саме через ринково-господарські досягнення»* [17, с. 243]. Згідно з його концепцією, державна економічна та соціальна політика покликана вирішувати два головних завдання: по-перше, інституціональне гарантування конкуренції, контроль над монополіями, що дозволить конкуренції діяти в інтересах споживачів; по-друге, забезпечення такого розподілу національного доходу, який виключає надмірне збагачення на одному полюсі і злиденність на другому. Це підкреслював і **Л. Ерхард**.

На думку іншого німецького економіста **Г. Мейнгольда**, *«соціальне ринкове господарство» відрізняється у чотирьох головних пунктах від класичного принципу «вільного ринкового господарства»:*

- *ефективна конкуренція конституюється активною конкурентною політикою держави;*
- *встановлений ринком розподіл доходів корегується подальшим перерозподілом доходів;*
- *держава проводить активну кон'юнктурну політику з метою досягнення повної зайнятості, стабільності цін та рівноваги платіжного балансу;*
- *вплив на створення майна, до володіння яким мають бути залучені широкі верстви населення* [16, с. 623].

Теорія соціального ринкового господарства зберігає провідну роль в ринковому саморегулюванні, відводячи державі функцію засновника та контролера певних правил економічної діяльності. Так, В. Репке порівнює економічну роль держави з функціями органів регулювання вуличного руху, які не вказують водіям, куди вони повинні їхати, а встановлюють певні правила руху і вимагають їх дотримання.

Разом з тим, спеціалісти відзначають, що зростання добробуту не тожне задоволеності життям [19]. У суспільстві, де товар не просто задо-

вольняє потребу, а стає ознакою соціального статусу, акцентування людської свідомості на споживанні неминуче призводить до одержимості речами. Нереалізація закладених здібностей викликає у людини відчуття дискомфорту, незадоволеності, пригніченості та відчуження. Скорочення народжуваності у економічно розвинених країнах наводить навіть західних дослідників на думку, що «західна цивілізація, незважаючи на всю свою могутність та багатство, знаходиться у занепаді» [8, с. 243]. Аналіз показує, що виключно споживчий спосіб життя не здатний усунути духовну незадоволеність, причиною якої є нереалізованість закладеного пізнавального, креативного (творчого) і етично-імперативного (морального) потенціалу. З гіркотою визнає відомий західний економіст та соціолог П. Б'юкенен: «Статистика... розлучень, падіння народжуваності, неповних сімей, самогубств серед підлітків, криміналізації шкіл, наркоманія, насильства, важких злочинів, захворюваності та падіння освіченості показує, настільки глибока криза у суспільстві. Пусті дитячі кімнати і забиті приймальні психоаналітиків свідчать про те, що у нас далеко не все у порядку. І розповсюджуючись, ця зараза тягне в могилу всю нашу цивілізацію» [8, с. 334].

Запропоновані ідеї та інструменти теорії суспільного добробуту і соціального ринкового господарства широко використовуються у практиці державного регулювання в країнах із змішаною економікою. Певною мірою вони вичерпали себе, і тому при визначенні стратегії соціального розвитку національної економіки України доцільно використовувати більш сучасні теоретико-економічні розробки, зокрема, неомарксистського напрямку, які мають виразну гуманістичну соціальну спрямованість поряд із збереженням прагматичних підходів до функціонування національної економіки.

9.2. Пріоритети соціального розвитку національної економіки

Стратегія соціального розвитку національної економіки України повинна базуватися на сучасній та соціально ефективній теоретико-економічній парадигмі. В пошуках її економічна наука все більше визначає

себе як науку моральну, а не «природне учення людського егоїзму» (**Б. Гільдебранд**), як «прикладну етику» [7, с. 321]. Починаючи з глибинних джерел економічної думки і до теперішнього часу, вона трактує багатство як добро, бідність як зло, наполегливо продовжуючи дослідження природи та причин багатства народів. Кожна епоха знаходить своє розуміння багатства, його причин та джерел. Сучасна людська цивілізація знаходиться на зламі епох, коли на зміну епосі речовинного приходить епоха гуманістичного виробництва. Відбувається зміщення пріоритетів з багатства економічного до багатства соціального, гуманістичного. Його провідною складовою стає людина як особистість.

Для епохи речовинного виробництва характерне розуміння економічного багатства як багатства взагалі, як матеріальних цінностей, грошей. Тут створення людиною самої себе є лише побічним результатом виробництва продукту. Однак тим самим епоха речовинного виробництва створювала й створює матеріальні основи для розвитку багатой індивідуальності, яка однаково всебічна і в своєму виробництві, і в своєму споживанні.

У сучасну епоху гуманістичного виробництва *«на місце економічного багатства і економічних злиднів стає багата людина і багата людська потреба. Багата людина — це людина..., в якій її власне здійснення є її внутрішньою необхідністю. Не тільки багатство людини, але й бідність її набуває рівною мірою людського і тому суспільного значення. Вона є пасивним зв'язком, що змушує людину відчувати потребу в тому найвеличнійшому багатстві, яким є інша людина»* [10, с. 125]. У цьому контексті кожний новий вид людської діяльності та її продукт є новим проявом «людської сутнісної сили і новим збагаченням людської істоти» [10, с. 128].

Найбільш загальним поняттям, що втілює в собі своєрідну соціально-інформаційну парадигму, інтегрує мету та засоби її досягнення, може служити поняття «креатосфери». **Креатосфера** (від лат. *creation* — створення) — *це світ культури, загальнодоступної творчої діяльності і, відповідно, сфер, в яких створюються культурні цінності, розгортається процес формування, виховання, навчання і розвитку людини як вільної, всебічно розвинутої особистості* [6, с. 313].

Творча особистість є головним фактором соціально-економічного процесу в епоху гуманістичного виробництва. Тим самим освіта і виховання стають «першим підрозділом» суспільної діяльності в межах соціокультурної сфери (креатосфери), що забезпечує формування людини, яка володіє творчими здібностями, людини, здатної побачити проблеми та протиріччя і творчо їх вирішити. Відповідно діяльність по створенню предметного світу культури, яка здійснюється вченими, інженерами, художниками, може служити аналогом другого підрозділу, де створюються культурно-інтелектуальні цінності. Акцентуючи увагу на соціокультурних видах діяльності, що забезпечують «соціоолюднення» через освіту, науку, художню культуру, не треба забувати про «природоолюднюючі» види діяльності (медицина, фізична культура, спорт, гена інженерія і т.ін.), що складають суттєвий резерв підвищення якості життя людини.

Таким чином, визначаючи соціальні пріоритети національної економіки, слід виходити з її загальної соціальної орієнтації, що передбачає практичне підпорядкування відтворювальних процесів завданням розвитку особистості, подолання відчуження людини від суспільства, природи та культури. До суттєвих рис соціально орієнтованої економіки можна віднести:

- *перетворення трудової діяльності в сферу розвитку людини;*
- *зростання вільного часу, що раціонально використовується;*
- *досягнення високого рівня добробуту людини.*

Функціонування креатосфери передбачає наявність особливої інфраструктури — економічної та правової, яка включає, зокрема, необхідну кількість освітніх, наукових, культурних та інших суспільних установ, а також знання, що передбачають можливість вільного вибору та доступу кожної людини одночасно до багатьох видів діяльності, які її цікавлять. «Олюднююча» діяльність як засіб формування гармонійної особистості в усьому різноманітті людських проявів життя, реалізується через систему особливих механізмів. Провідним з них є зміна діяльності, що йде на зміну традиційному поділу праці. В умовах зміни діяльності критерій економічної доречності узгоджується з критерієм всебічного розвитку індивідуальності та суспільства.

Зміна діяльності є такою формою організації праці, при якій відсутнє сталі закріплення індивідумів і груп за певними видами діяльності, забез-

печується можливо більша багатofункціональність працівника, універсальність, різнобічність знань, що дозволяють йому вільно переходити від одного виду діяльності до іншого, займатися ними паралельно і одночасно. Єдина технологічна основа машинного (а тим більше автоматизованого) виробництва адекватна зміні діяльності і створює умови для поступового подолання поділу праці.

Важливою умовою зміни діяльності є зростання раціонально використовуваного вільного часу як часу, протягом якого здійснюється вільний всебічний розвиток людини. Проблема зростання обсягів вільного часу включає такі першочергові завдання:

- *подолання втрат потенціального вільного часу в сфері побуту;*
- *скорочення втрат робочого часу;*
- *скорочення нормативної тривалості робочого часу (із збереженням або підвищенням рівня денної або тижневої його оплати);*
- *перетворення часу, вільного від праці, що обумовлена зовнішньою необхідністю, у час розвитку людини, її участі у крatosфері.*

Перетворення вільного часу в час розвитку особистості передбачає розширення можливостей в освіті, підвищенні кваліфікації і перекваліфікації працівників, прогрес культури у широкому сенсі, включаючи мистецтво, наукову діяльність, виховання, спілкування, спорт, туризм та інші види діяльності, в яких людина всебічно розвивається як гармонійна особистість.

Подолання поділу праці і становлення системи зміни діяльності не можуть не вплинути на відносини власності. Головним вектором їх змін є демократизація власності. Її риси ще не визначені чітко (ясно, що мова не йде про тотальну приватизацію), але можна припустити, що одним із перспективних напрямів має бути *мережева модель*. Глобальне електронне середовище економічної діяльності отримало назву «глобальної мережевої економіки» (**global networked economy**), *що визначається як середовище, в якому будь-яка компанія або індивід, які знаходяться в будь-якій точці економічної системи, можуть контактувати легко і з мінімальними витратами з будь-якою іншою компанією чи індивідом з приводу спільної праці, для торгівлі, обміну ідеями і ноу-хау або просто для задоволення.* На

думку професора **К. Ерроу**, рух інформації кидає виклик межах виключної і індивідуальної власності: «У суспільстві, насиченому знаннями та інформацією, межа між «моїм» і «твоїм» стає все менш чіткою і незбагненою» [12, с. 373]. Для визначення сучасної мережевої економіки використовується також термін «економіка прямих рівноправних зв'язків». Вона передбачає децентралізовану економічну діяльність рівноправних агентів, яка координується ними через інформаційну імітацію своїх дій за допомогою відповідних інформаційних моделей з наступним вибором оптимального варіанту спільної діяльності.

У цьому контексті важливе значення має Закон України «Про основні принципи розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки», прийнятий 9 січня 2007 року [5].

9.3. Показники соціального розвитку національної економіки та його інституціональне забезпечення

Соціальний розвиток національної економіки може кількісно оцінюватись за допомогою певних показників. Це дозволяє отримати адекватну якісну характеристику соціального розвитку і на її основі сформулювати пріоритети та необхідні заходи соціальної політики.

Система показників соціального розвитку національної економіки включає такі основні групи:

1. *Тривалість життя та природний рух населення.*
2. *Охорона здоров'я.*
3. *Соціальна допомога.*
4. *Житлові умови населення.*
5. *Зайнятість населення.*
6. *Освіта.*
7. *Доходи і видатки населення.*
8. *Культура, відпочинок, туризм.*
9. *Правопорушення.*
10. *Охорона навколишнього середовища.*

Кожна з цих груп містить від одного до чотирьох десятків конкретних показників. Серед них можна вибрати найбільш репрезентативні індикатори, а саме:

1. *Природний приріст (скорочення) населення разом з відповідним відносним показником у розрахунку на 1000 осіб.*
2. *Очікувана тривалість життя при народженні.*
3. *Міграційний приріст (скорочення) населення або сальдо міграції.*
4. *Рівень захворюваності.*
5. *Надання грошової допомоги малозабезпеченим верствам населення.*
6. *Квартирна черга та поліпшення житлових умов.*
7. *Рівень безробіття за методологією МОП та рівень зареєстрованого безробіття.*
8. *Обсяги вивільнення працівників з економічних причин.*
9. *Навантаження не зайнятих трудовою діяльністю громадян на одне робоче місце — вакансію.*
10. *Кількість працівників, які перебувають в умовах вимушеної неповної зайнятості.*
11. *Підготовка та підвищення кваліфікації кадрів.*
12. *Підготовка до нових професій.*
13. *Кількість осіб, які навчалися у навчальних закладах.*
14. *Реальний наявний дохід.*
15. *Грошові видатки населення.*
16. *Індекс реальної заробітної плати.*
17. *Грошові доходи домогосподарств.*
18. *Прожитковий мінімум.*
19. *Розподіл населення за рівнем середньодушових сукупних видатків.*
20. *Відвідування населенням закладів культури та мистецтва.*
21. *Кількість зареєстрованих злочинів.*
22. *Викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря.*

Інституціональне забезпечення соціального розвитку національної економіки України представлено, передусім, низкою законів, у тому числі:

1. *Закон України «Про пенсійне забезпечення».*
2. *Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття».*

3. *Основи законодавства України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування».*

4. *Закон України «Про зайнятість населення».*

Згідно з основами законодавства України, загальнообов'язкове державне соціальне страхування — це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з не залежних від них обставин, а також у старості. Джерела такої допомоги формуються шляхом сплати страхових внесків роботодавцями, громадянами, а також з бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

Залежно від страхового випадку є такі **види** загальнообов'язкового державного соціального страхування:

- *пенсійне страхування;*
- *страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;*
- *страхування на випадок безробіття;*
- *інші види страхування, передбачені законами України.*

Визначальними принципами загальнообов'язкового державного соціального страхування є: принцип солідарності та субсидування; державних гарантій реалізації застрахованими громадянами своїх прав; забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, цільового використання коштів і т.ін. [13].

Закон України «Про пенсійне забезпечення» гарантує всім непрацездатним громадянам України право на матеріальне забезпечення за рахунок суспільних фондів споживання шляхом надання трудових і соціальних пенсій. Передбачені такі види державних пенсій:

а) трудові пенсії:

- *за віком;*
- *по інвалідності;*
- *у разі втрати годувальника;*
- *за вислугу років;*

б) соціальні пенсії.

Виплата пенсій здійснюється з Пенсійного фонду України. Пенсійний фонд є самостійною фінансово-банківською системою і не входить до складу Державного бюджету України. Пенсії не підлягають оподаткуванню. Пенсійне забезпечення здійснюється органами соціального забезпечення. Поряд з державним пенсійним забезпеченням можливо укласти договори добровільного страхування додаткової пенсії. Джерелом для виплати додаткової пенсії в системі Української державної страхової комерційної організації (Укрдержстрах) є страховий фонд, який складається з особистих внесків громадян і коштів державного бюджету [2].

Одним із найважливіших інституціональних засад функціонування ринку праці в Україні є Закон «Про зайнятість населення». В умовах ринкової економіки і рівноправності різних форм власності цей Закон визначає правові, економічні та організаційні основи зайнятості населення України і його захисту від безробіття, а також соціальні гарантії з боку держави в реалізації громадянами права на працю. У Законі сформульовано основні принципи державної політики зайнятості населення: забезпечення рівних можливостей усім громадянам; сприяння запобіганню безробіття; координація діяльності у сфері зайнятості з іншими напрямами економічної і соціальної політики на основі державної та регіональних програм зайнятості; співробітництво професійних спілок, спілок підприємців з органами державного управління в розробці та виконанні заходів щодо забезпечення зайнятості населення; міжнародне співробітництво у вирішенні проблем зайнятості населення.

Проблема безробіття є однією із найболючіших у ринковій економіці. Згідно із Законом України «Про зайнятість населення», безробітними визнаються працездатні громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку (або інших передбачених чинним законодавством доходів) через відсутність підходящої роботи, зареєстровані у державній службі зайнятості, дійсно шукають роботу та здатні приступити до праці. У разі неможливості надати підходящу роботу безробітному може бути запропоновано пройти професійну перепідготовку або підвищити свою кваліфікацію [3].

Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» визначає правові, фінансові та організаційні

засади такого страхування. Страхування на випадок безробіття здійснюється за принципами: надання державних гарантій; обов'язковість страхування всіх працюючих на умовах трудового договору, а також добровільного для самозайнятих і суб'єктів підприємницької діяльності; цільового використання коштів; солідарності та субсидування та ін.

Управління страхуванням на випадок безробіття реалізується через Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття. Фонд є цільовою централізованою страховою організацією. Розмір виплати допомоги по безробіттю диференціюється залежно від страхового стажу та тривалості безробіття. Загальна тривалість виплати допомоги по безробіттю не повинна перевищувати 360 календарних днів протягом двох років. Для осіб передпенсійного віку (за два роки до настання права на пенсію) тривалість виплати по безробіттю не може перевищувати 720 календарних днів. Допомога по безробіттю може виплачуватися одноразово для організації підприємницької діяльності безробітним, які не можуть бути працевлаштовані у зв'язку з відсутністю на ринку праці підходящої роботи. Ця допомога виплачується особам, яким виповнилося 18 років, за їхнім бажанням [4].

9. 4. Стан соціальної сфери, пріоритети та інструменти соціальної політики в Україні

Середня очікувана тривалість життя є одним із трьох провідних параметрів, які визначають індекс розвитку людського потенціалу, що розраховується ООН з 1990 р. і дає порівняльну характеристику якості життя. Показник очікуваної тривалості життя в Україні знижувався у період з 1991 по 1999 рік. З 2000 по 2003 рік цей показник зростає з 66 до 67 років, а після 2004-го року знову спадає до межі 66 років. Слід відзначити негативний вплив на цей показник ринкових реформ (в період з 1991 по 2000 рік) і політичної нестабільності (в період після 2004 року). Певну кореляцію з цим показником має і показник природного приросту населення (на 1000 осіб наявного населення). Після 1990 року падіння приросту населення перехо-

дить у пряме скорочення, а після 2000-го спостерігається певне сповільнення скорочення населення, а з 2004 року знов зростає та має місце і до сьогодні.

Заради справедливості варто підкреслити, що атмосфера соціального оптимізму позитивно впливає на показник народжуваності. Так, у тренді з 1959 по 2005 рік спостерігаються три локальних максимуми народжуваності: у 1960 році (певно, у зв'язку з перспективою прийняття програми будівництва комунізму, яка широко тоді обговорювалася), у 1985 році, що пов'язано зі сподіваннями на перебудову (у наступні роки народжуваність зменшувалася) та у 2004 році (що, певно, пов'язано з попереднім періодом відносної політичної та економічної стабільності, а також з позитивними очікуваннями від «помаранчевої» революції, які не виправдалися, що й призвело до падіння народжуваності). Спад рівня захворюваності населення у період з 2000 до 2004 рік змінилося його зростанням уже в 2005 році.

Рівень безробіття має тенденцію до зниження у зв'язку з певним економічним пожвавленням в Україні. Але неухильно зростає частка безробітної молоді — не працевлаштованої після закінчення загальноосвітніх та вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації. Однак загальне навантаження на одне вільне робоче місце має тенденцію до зниження, тобто розрив попиту і пропозиції на ринку праці зменшується. Найбільш проблематичним є працевлаштування в галузях сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства. Знижується рівень застійного безробіття, а також частка зайнятих в режимі неповного робочого дня (тижня). Однак у промисловості цей показник зростає.

За останні 20 років знижується кількість осіб, які навчаються у навчальних закладах у розрахунку на 10 тис. населення. Виняток складають вищі навчальні заклади III–IV рівнів акредитації.

Реальний наявний дохід має тенденцію до зростання, у тому числі, зростає індекс реальної заробітної плати. Разом з тим, частка населення із середньодушовими видатками у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, складає більше 60 %, зростає децильний коефіцієнт диференціації видатків населення. Відвідування населенням музеїв, театрів значно нижче, ніж у 1990 році, але поступово збільшується.

Кількість зареєстрованих злочинів зменшується з 2000 року, але лишається більшою порівняно з 1990-го. Зростають викиди шкідливих речовин у повітря на 50–70 тис. т на рік.

Такий стан соціальної сфери потребує удосконалення соціальної політики держави практично за усіма напрямками та кропіткої повсякденної роботи органів державної влади з моніторингу та необхідного регулювання параметрів соціальної сфери.

При формуванні пріоритетів соціальної політики важливим є розуміння, що соціальні проблеми неможливо вирішити тільки засобами соціальної політики у вузькому значенні цього слова. Так, наприклад, неможливо вирішити проблему безробіття тільки за рахунок державного регулювання ринку праці. Безробіття зумовлене самим характером дії ринкового механізму взагалі і є однією із суттєвих рис ринкової економіки. Тому потрібна їй загальна «соціальна модернізація» для подолання внутрішніх протиріч і переходу на нову, вищу траєкторію розвитку. Внаслідок невідзначеності перспектив подальшої реалізації продукції на ринку підприємство завжди ризикує виробити надлишок товарів і отримати збитки. Засобами реклами споживачам можуть нав'язуватися і непотрібні їм товари, щоб зменшити цей ризик, а часом і такі, що здатні завдати шкоди. Таким чином, споживання підпорядковується виробництву. В. Зомбарт вважав, що причинно-наслідкові зв'язки тут мають бути зворотними. *«Скільки благ вона (людина — В. Л.) споживає, стільки і має бути вироблено... спочатку дані видатки, а по ним визначаються доходи»* [19, с. 12]. Таким чином, неясно вказується на те, що ринкова економіка повинна розвиватися у напрямі зростаючої планомірності, виробництва на відомого споживача.

Якщо стають відомі необхідні обсяги виробництва і робочого часу, то можна рівномірно розподілити їх на усіх працездатних, звичайно, з урахуванням структури виробництва та переваг людей. При високому рівні науково-технічного прогресу, коли собівартість одиниці продукції знижується (відповідно знижуватись повинна і ціна), пріоритетом соціальної політики має стати нормативне скорочення робочого дня із збереженням величини заробітної плати при досягненні повної зайнятості, а також збільшення вільного часу як багатства суспільства, що витрачається на вільний культур-

ний, інтелектуальний і духовний розвиток його членів. Якщо ж тривалість робочого часу в деяких випадках становить 12 і більше годин на добу, необхідні енергійні дії держави для виправлення ситуації.

В сучасних умовах спостерігаються тенденції зростання вторинної зайнятості, отримання другої вищої та середньої спеціальної освіти. Держава повинна сприяти цим тенденціям через розширення бюджетного фінансування освіти та інформаційну підтримку структурної відповідності освітніх послуг потребам національної економіки. Це забезпечить секторальну, галузеву, професійно-кваліфікаційну, територіальну, а також внутрішньофірменну мобільність працівників.

Важливим напрямком соціальної політики держави на сучасному етапі має стати міграційна політика, спрямована на збереження і зростання трудового потенціалу країни. Запобігання еміграції покликана служити активна політика зайнятості, яка б передбачала безкоштовне отримання послуг з професійної орієнтації і професійної підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації, розробку і реалізацію спеціальних програм сприяння зайнятості та створення нових робочих місць.

Актуальною залишається складова соціальної політики, спрямована на зменшення рівня диференціації доходів. З одного боку, необхідно підвищувати офіційні показники прожиткового мінімуму і мінімальної заробітної плати, пенсій і стипендій з урахуванням вимог сучасного стандарту життя та соціальної орієнтації економіки. З іншого боку, необхідно вдосконалювати антимонопольне законодавство для ефективного запобігання надмірних монопольних доходів за рахунок монопольних цін, які знецінюють національну валюту і загрожують економічній безпеці країни.

Альтернативою підвищенню пенсійного віку повинні стати заходи щодо ліквідації безробіття серед молоді, зростання заробітної плати молодих спеціалістів (з відповідними соціальними відрахуваннями), а також удосконалення системи охорони здоров'я, яка б сприяла збереженню здоров'я населення, у тому числі пенсіонерів, та їх заохоченню до добровільної трудової діяльності. У соціальній політиці України, як і в державній політиці загалом, важливо відмовитись від принципу «наздоганяючого розвитку» і діяти «випереджаючим чином», впроваджуючи найбільш про-

гресивні форми і засоби. Важливим інституціональним елементом забезпечення такого підходу став Закон України «Про основні принципи розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–20015 роки». Згідно із законом, «одним із головних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожний міг би створювати та накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися та обмінюватися ними, щоб дати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному та особистому розвитку, і підвищувати якість життя» [13, с. 8]. На реалізацію цієї стратегії мають бути спрямовані засоби та інструменти соціальної політики в Україні.

Основні терміни та поняття

Соціальна ринкова економіка, держава добробуту, економічне багатство, гуманістичне багатство, креатосфера, зміна діяльності, природний приріст населення, очікувана тривалість життя, сальдо міграції, рівень безробіття, навантаження на одне робоче місце, пенсійне страхування, страхування на випадок безробіття, децильний коефіцієнт диференціації видатків населення, політика зайнятості.

Контрольні та дискусійні запитання

1. Розкрийте суть концепції «держави добробуту».
2. У чому полягає концепція соціальної ринкової економіки?
3. Що таке креатосфера і які умови її функціонування?
4. Розкрийте переваги системи переміни діяльності.
5. Охарактеризуйте основні показники соціального розвитку національної економіки.
6. Чи бажана повна зайнятість в економіці? Чи можлива вона?
7. Охарактеризуйте пріоритети соціальної політики в Україні.

Глава 10. СТРУКТУРНА ТА ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНА ПОЛІТИКА

План

- 10.1. Структурна політика: цілі, пріоритети, механізми.
- 10.2. Інвестиційна політика: зміст, інструменти та особливості реалізації в національній економіці.
- 10.3. Національна інноваційна система як стратегічний інститут розвитку.

Література

1. *Економіка України: Стратегія і політика довгострокового розвитку* / Під ред. акад. НАН України В. М. Гесця. — К.: Фенікс, 2003. — С. 337–482, 641–695.
2. *Завгородня О. О.* Структурна динаміка як фактор інноваційного розвитку національної економіки // *Економіка України*. — 2005. — № 3. — С. 25–39.
3. *Стратегия* изменения структуры экономики Украины / Под общ. ред. В. М. Гесца. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 45–98.
4. *Национальная экономика: Учебник* под ред. акад. РАН В. А. Шульги. — М.: Изд-во Рос. экон. акад., 2002. — С. 118–140, 203–227.
5. *Перехідна економіка: Підручник*/ В. М. Гесць, Є. Г. Панченко, Е. М. Либанова та ін. / За ред. В. М. Гесця. — К.: Вища шк., 2003. — С. 417–426.
6. *Проблеми становлення інноваційної політики в Україні* / Макаренко І. П., Трофимчук О. М., Кузьменко В. П. та ін. / За ред. Макаренко І. П. — К.: УІНСіР: Інститут еволюційної економіки, 2004. — 124 с.
7. *Пухтасевич Г. О.* Аналіз національної економіки: Навчальний посібник. — К.: КНЕУ, 2005. — С. 190–210.
8. *Федулова Л.* Технологічний розвиток економіки // *Економіка України*, 2006. — № 5, 6.

10.1. Структурна політика: цілі, пріоритети та механізми

Національна економіка як *відкрита складна людинорозмірна система* представляє собою цілісну сукупність взаємозалежних елементів або підсистем, а також взаємовідносин між ними.

Залежно від напрямку та площини аналізу структури економіки розрізняють відтворювальний, територіально-регіональний, соціально-економічний, технологічний, зовнішньоекономічний, галузевий та інші її макроструктурні типи.

На рівні функціональних зв'язків між економічними суб'єктами пріоритет надається *структуризації за видами економічної діяльності та за галузями економіки*, які відображають наявну систему поділу праці, процесів кооперування й комбінування суспільного виробництва.

Дійсно, саме від того, на яких видах економічної діяльності й галузях економіки (традиційних чи постіндустріальних; експортноорієнтованих чи імпортозаміщуючих; капітало-, трудо- чи наукоємних тощо) відбувається поточна концентрація ресурсів, залежать:

- траєкторія соціально-економічного розвитку країни та варіант її включення в систему світогосподарських зв'язків (технологічне лідерство, виробничо-коопераційне партнерство, сировинна периферія тощо);
- переважаючий у майбутньому продуктивно-технологічний рівень виробничих потужностей і відповідний йому характер використання суспільних ресурсів (інтенсивний чи екстенсивний);
- масштаби економічного зростання, що визначаються паралельно-послідовним розвитком технологічно пов'язаних галузей;
- раціональність використання внутрішніх ресурсів як наслідок міжгалузевої пропорційності та збалансованості;
- частка галузей проміжного продукту й відповідний витратний тиск на галузі з виробництва кінцевої продукції;
- рівень та структура зайнятості економічно активного населення;
- обсяг сукупного доходу (сукупного попиту), що формується з урахуванням об'єктивної диференціації середньої заробітної плати робітників та середнього підприємницького прибутку за видами економічної діяльності тощо.

Інтегральним показником якості наявної структури економіки є створений на її основі ВВП, який в своєму натурально-речовому та вартісному вимірах формує ресурсне забезпечення нового відтворювального циклу і визначає розширений, простий чи звужений характер суспільного відтворення. При цьому середньострокова та довгострокова динаміка абсолютних та відносних макроекономічних показників³⁴, розрахованих на основі ВВП, служить індикатором для оцінки відповідності наявної діяльнісно-видової та галузевої структур: а) вимогам об'єктивних процесів (проявам дії закону підвищення потреб, закономірностям розвитку суспільного поділу праці, поглибленню спеціалізації та кооперації виробництва, НТП); б) цілям національної економіки; в) зовнішнім викликам та «шокам». У разі неадекватності та наявності певних протиріч, що стають загрозою збереження цілісності макроекономічної системи, формуються передумови для структурної трансформації та структурних зрушень.

Структурні зрушення — сукупність кількісних та якісних змін, що відбуваються в мезо- й макропропорціях економічної системи, та обумовлюють її перехід в інший якісний стан. Це складне економічне явище, яке має свої чинники, рушійну силу, наслідки, глибину та термін здійснення.

Серед домінуючих зрушень структури *глобальної економіки* основними є:

- тісна кореляція глобальних тенденцій розвитку зі структурною динамікою країн розвинутого центра, на які припадає близько 68% валового глобального продукту;
- прискорені темпи розвитку нових прогресивних наукоємних та високотехнологічних галузей промисловості³⁵ порівняно із традиційними;
- наближення темпів зростання першого і другого підрозділів суспіль-

³⁴ Мається на увазі, в першу чергу, реальний ВВП на душу населення та реальні доходи на душу населення, що відображають динаміку добробуту громадян країни й підвищення якості життя.

³⁵ До останніх, згідно з рекомендаціями ОЕСР, входять чотири галузі: аерокосмічна, виробництво комп'ютерів і конторського обладнання, виробництво електронних засобів комунікації та фармацевтична промисловість. У сфері послуг наукоємними вважаються: сучасні види зв'язку, фінансові послуги, освіта, охорона здоров'я та так звані бізнес-послуги (розробка програмного забезпечення, консалтинг, маркетинг, контрактні наукові дослідження тощо). Серед найбільш перспективних претендентів на поповнення цього списку — виробництво нових конструкційних матеріалів із заданими властивостями, генетикомодифікована біопродукція, високоточне озброєння. Проблема за малим — виділенням для них окремої рубрики в стандартних статистичних класифікаторах.

ного виробництва, груп А і Б промисловості. Частка окремих галузей споживчого сектора економіки, насамперед легкої промисловості, поступово зменшується внаслідок переміщення переважної більшості виробництв у країни, що розвиваються, і виграють цінову конкуренцію за рахунок дешевих трудових ресурсів;

- інтенсивне формування нової структурної ланки, яку утворюють види діяльності з продуктом нематеріального характеру, що пронизують всі стадії процесу виробництва;
- різке скорочення питомої ваги первинної сфери, досить повільне — вторинної за динамічного розширення третинної сфери. При цьому зменшення частки екологічно небезпечних видобувної та обробної промисловості в загальному обсязі промислової продукції супроводжується суттєвим підвищенням якісних параметрів їхнього технологічного озброєння (продуктивності, капіталовіддачі, рентабельності). Паралельно у виробничих процесах спостерігається поступове заміщення частки використаних природних невідтворюваних ресурсів штучними і відтворюваними;
- зростання частки соціально-сервісної індустрії, яка «поглинає» в розвинутих країнах до 70% найманих робітників та самозайнятого економічно активного населення. Частково це компенсує зменшення зайнятості у промисловості, зумовлене впровадженням високопродуктивної техніки та технології з низькою нормою комплементарності «праця — капітал».

Зазначені структурні зрушення відображають становлення принципово нового технологічного способу виробництва, *основною продуктивною силою* якого є знання людей, втілені в інформаційно-інтелектуальних, комунікаційно-комп'ютерних та автоматизованих технологіях, *принципами* — інноваційність, ресурсозаощадливість, екологічність, інтенсифікація, інтелектуалізація, гуманізація, а *фактичним каталізатором змін* — різноманітні інновації.

Іншою важливою закономірністю трансформації діяльнісно-видової та галузевої структур є те, що *економічна доцільність створення в окремих країнах багатогалузевої економіки, включаючи підприємства з повним*

технологічним циклом, поступово відпадає, бо прагнення кожної країни до самозабезпечення всіма товарами вимагає великих витрат. Значно перспективнішим шляхом є розвиток міжнародної спеціалізації та активна участь у ній дедалі більшої кількості країн, що мають чіткий профіль у міжнародному економічному співробітництві та обміні.

Викладені тенденції та закономірності мають бути враховані Україною, яка зараз розв'язує завдання самоідентифікації в системі світогосподарських зв'язків. На тернистому шляху знаходження власної ніші в глобальній економіці стрижнем стратегії й тактики економічного зростання повинна стати орієнтація структурних трансформацій на розбудову ефективної та конкурентоспроможної економіки постіндустріального типу з яскраво вираженими екологічними та соціальними пріоритетами.

Слід зазначити, що у перше десятиріччя незалежності динаміка та напрями структурних зрушень зазнали суперечливого впливу як позитивних, так і негативних факторів. Серед *перших* найбільш вагомими були: розширення сфери дії ринкових відносин, становлення конкурентного середовища й зменшення рівня монополізації економіки, зміцнення недержавного сектора.

До факторів *другої* групи належать:

- катастрофічне скорочення інвестицій в економіку;
- усунення держави від ролі провідного суб'єкта регулювання структурних зрушень;
- надмірна відкритість економіки і наявність зовнішнього боргу, обслуговування якого потребує зростання експорту й зумовлює зовнішню детермінацію структурних зрушень. Йдеться не тільки про зовнішнє стимулювання розвитку видобувних галузей та галузей первинної переробки, а й про відоме блокування (через захоплення значних ринкових сегментів) розвитку деяких галузей;
- порівняно низький рівень життя населення, що ускладнює виявлення реальної структури потреб та уподобань споживачів;
- значний тиск олігархічних структур, яким вигідна «консервація» наявної структури економіки й не потрібний перерозподіл «сфер впливу».

Статистичні дані переконують, що трансформація діяльнісно-видової та галузевої структур в Україні в 90-х роках відбувалася переважно *поза прогресивною* тенденцією. Зокрема, суттєво послаблено позиції інвестиційно орієнтованих видів діяльності. Поглибилась технологічна прірва між Україною та розвинутими країнами.

Найвагомішим компенсатором від'ємної динаміки високотехнологічних галузей стає зростання частки найбільш енергоємних та екологічно шкідливих паливно-енергетичного та металургійного комплексів. Негативною тенденцією також є стрімке скорочення частки легкої промисловості — галузі, яка безпосередньо орієнтована на задоволення споживчих потреб населення і разом із харчовою промисловістю приймає на себе соціальне навантаження наявної діяльнісно-видової та галузевої структур національної економіки. Наслідком цих процесів стало подальше поглиблення диспропорцій у структурі суспільного виробництва та технологічної примітивізації його матеріально-технологічної бази.

Ці обставини суттєво відрізняють економіку України від економіки ринкового типу, в якій під час класичної циклічної депресії чи структурної кризи відбувається "творче" руйнування наявної технологічної структури та будується фундамент для подальшого економічного зростання.

Починаючи з 1999 р., ситуація дещо покращується. Цьому значною мірою сприяє прискорення темпів зростання експорту, стабілізація інфляційних процесів, підвищення реальних доходів населення, вдосконалення податково-правового поля та переорієнтація економічної політики у напрямку посилення уваги до фундаментальних відтворювальних процесів. Однак основним джерелом економічного зростання (1999–2002 рр.) були вільні виробничі потужності та види діяльності зі швидким оборотом капіталу за одночасного поступового формування технологічної залежності від імпорту техніки і технологій, що не входять до числа високих, яка формує майбутнє відставання за рахунок підтримання низької конкурентоспроможності³⁶. Стратегічний ресурс розвитку — інновації — так і не був задіяний.

³⁶ Див.: Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. акад. НАН України В. М. Гейця.: К.: Ін-т екон. прогнозування: Фенікс, 2003. — С. 363.

Вирішення цих проблем неможливе без активної економічно обґрунтованої державної *структурної політики*, оскільки новостворені ринкові форми в умовах НТП самотужки не спроможні адекватно реагувати на стратегічні суспільні потреби та забезпечувати швидкі цілеспрямовані зрушення в економічній структурі.

Структурна політика — це сукупність державних заходів, орієнтованих на керування рухом економічних ресурсів і встановлення структурних параметрів національної економіки, необхідних для підтримання динамічної макроекономічної рівноваги і сталого економічного зростання.

У конкретних історичних умовах України її основними завданнями є:

- зміцнення технологічних порівняльних переваг вітчизняних товаровиробників відносно зарубіжних конкурентів;
- зменшення залежності національної економіки від імпорту товарів і ресурсів;
- збільшення питомої ваги ресурсозаощадливих виробництв та галузей "високих технологій";
- підвищення рівня внутрішньої збалансованості економіки за рахунок переорієнтації виробництва засобів виробництва на найбільш повне задоволення потреб міжгалузевої кооперації;
- створення розвиненого споживчого сектора економіки та сфери послуг.

Існуюча в економічній системі будь-якого рівня (мікро-, мезо-, макро-, мега-) суперечність між необмеженими зростаючими потребами та обмеженими ресурсами породжує необхідність концентрації останніх на пріоритетних напрямках соціально-економічного розвитку й визначає стрижень структурної політики — *селективний підхід (таргетування)*.

Таргетування (від англ. *target* — ціль) — концентрація матеріальних, трудових, фінансово-кредитних ресурсів на *пріоритетних* напрямках соціально-економічного розвитку та на об'єктах (галузях, підприємствах), підвищення ефективності функціонування яких сприяє підвищенню ефективності та конкурентоспроможності національної економіки в цілому.

Основними *чинниками відбору галузей* — *національних пріоритетів* служать: місце країни у міжнародному поділі праці, її конкурентні пе-

реваги; експортний потенціал галузі; перспективи попиту на продукцію галузі на внутрішньому ринку; рівень залежності галузі від імпорту сировини і обладнання; екологічність; стадія життєвого циклу галузі; додана вартість, створена на одного зайнятого в галузі; наявність позитивних зовнішніх ефектів, як-то: *ефекту залучення* — ініціювання зростання ділової активності у технологічно пов'язаних виробництвах; *редукційного ефекту* — зниження собівартості продукції власного виробництва; *ефекту інновацій* — розповсюдження по суміжних галузях новітніх технологій; *доходотворчого ефекту* — ініціювання зростання рівня зайнятості, підвищення реальних доходів населення та загального рівня добробуту.

В Україні такими національними пріоритетами є: агропромисловий комплекс; харчова промисловість; важке та високотехнологічне машинобудування (комплектне енергетичне устаткування, верстатобудування, обладнання для металургійних заводів тощо); аерокосмічна галузь; військова промисловість; суднобудування; окремі наукоємні високотехнологічні виробництва (виробництво зварювальної апаратури, порошкова металургія, виробництво новітніх матеріалів зі специфічними властивостями, біотехнології тощо); сфера послуг (передусім транспортних, оздоровчого туризму, інжинірингових, освітніх, фінансових).

Варіанти вирішення основних задач структурної політики наведені у табл. 10.1.

Провідним елементом структурної політики справедливо вважається інвестиційно-інноваційна політика. Дійсно, галузеві пропорції не встановлюються самі по собі. Вони залежать від обсягів коштів, спрямованих в ті чи інші галузі. Тому правомірно стверджувати, що прогресивна зміна галузевих пропорцій національної економіки не можлива без удосконалення структури інвестицій. А інновації, у свою чергу, є своєрідною точкою структурної біфуркації і реорганізації соціально-економічної системи, в якій завдяки їм з'являється або новий напрям розвитку, або новий елемент³⁷, що надає системі нових якісних властивостей.

³⁷ Стабільні в минулому галузі стрімко змінюються, зливаються, розгалужуються або взагалі зникають відповідно до появи нових продуктів та технологій.

Таблиця 10.1

Варіанти вирішення основних завдань структурної політики

Основні напрями структурних зрушень	Засоби впливу
Збільшення питомої ваги ресурсозаощадливих виробництв	Диференціація законодавчо встановлених платежів у бюджет в залежності від відносної енергоємності виробництва. Ціни на енергоресурси.
Зменшення частки екологічно брудних виробництв	Природоохоронне законодавство, диференціація платежів у бюджет, штрафи за забруднення, екологічно орієнтовані податкові пільги.
Розвиток споживчого сектору економіки	Бюджетні кредити, податкові пільги, державні замовлення, банківський процент, державні гарантії під кредити банків, споживчий кредит.
Зростання частки високотехнологічних галузей	Держзамовлення, податкові пільги, прискорена амортизація, бюджетні кредити, субсидії та субвенції, банківський процент, страхування інноваційних ризиків, звільнення від оподаткування прибутку, спрямованого в інновації.
Збільшення питомої ваги експортоорієнтованих галузей	Митні тарифи та акцизи, ліцензування, сертифікація продукції, банківський процент, податкові пільги, державні кредити на конкурсних засадах, ціноутворення.

10.2. Інвестиційна політика: зміст, інструменти та особливості реалізації в національній економіці

Економічна теорія та господарська практика переконливо довели провідну роль інвестицій в процесах функціонування і розвитку національної економіки. Стрижневі напрями їх впливу на коротко-, середньо- та довгострокову макроекономічну динаміку умовно представлені в табл. 10.2.

Враховуючи, що фактичні кількісно-структурні параметри інвестиційних процесів (табл. 10.3) та динаміка їх розгортання у часі формують майбутнє соціально-економічної системи і є передвісниками наступних макроекономічних змін, їх постійному моніторингу приділяється значна увага.

З огляду на вищевикладене та статистичні дані, які охоплюють власну інвестиційну історію незалежної України (1991–2007 рр.), стає зрозумілим, що головною перешкодою на шляху національної економіки України до *стабільного економічного зростання на засадах структурного та якісного оновлення товаропродуруючої сфери* є досить низька активність процесів капіталотворення та його недосконала галузева структура.

Таблиця 10.2

Напрями впливу інвестицій на економічне зростання

Період	Характер дії на економічне зростання і розвиток	Визначальні параметри
Коротко-строковий	Інвестиції як складова сукупних витратків (сукупного попиту)	Темп зростання інвестиційних витратків економічних суб'єктів
Середньо-строковий	Інвестиції як інструмент розподілу і перерозподілу ресурсів між видами економічної діяльності та галузями промисловості	Галузева, територіальна та інституціональна структура інвестицій, її динаміка
Довго-строковий	Інвестиції як фактор підвищення продуктивності суспільної праці	Показники ефективності інвестиційних процесів та їхнє інноваційне наповнення; відтворювальна та технологічна структура, її динаміка

Статистика переконує, що норма нагромадження основного капіталу у ВВП за останні роки не перевищувала 22%. Враховуючи ж, що для ефективного функціонування економіки та безперервного відновлення матеріально-технічної бази загальний обсяг інвестицій в основний капітал залежно від фази економічного циклу повинен коливатися у межах 20–25% від ВВП, можна стверджувати, що навіть *реноваційні інвестиційні потреби української економіки задовольняються не повністю, не кажучи вже про потреби розвитку.*

Негаразди в інвестиційній сфері пояснюються цілою низкою причин, серед яких:

- значний інвестиційних ризик, викликаний соціально-економічною та політичною нестабільністю;
- мінливість і непередбачуваність законодавчої бази (передусім податкової);
- дезінтеграція реального та фінансового секторів економіки;
- загальне скорочення державних витратків (особливо державних інвестицій та державного споживання), обмеження їх головним чином соціальними потребами;

Таблиця 10.3

Основні показники інвестиційної діяльності

Група показників	Показники
Абсолютні показники (у грош. од. за рік)	<ul style="list-style-type: none"> валові, чисті та реноваційні інвестиції; капіталовкладення в основний капітал; інвестиції в приріст запасів обігових засобів; обсяг будівельно-монтажних робіт; чистий приплив капіталу, у т.ч. прями та портфельні інвестиції
Структурні показники	<ul style="list-style-type: none"> за суб'єктами інвестиційної діяльності або інституціональна структура (співвідношення між державними, приватними, іноземними та спільними інвестиціями)
	<ul style="list-style-type: none"> територіальна структура (розподіл інвестицій за економічними регіонами)
	<ul style="list-style-type: none"> галузева структура (розподіл інвестицій між видами економічної діяльності та галузями промисловості)
	<ul style="list-style-type: none"> за джерелами фінансування інвестицій (співвідношення між використаними коштами централізованих (бюджетних) джерел, власних коштів підприємств, кредитів банків)
Відносні показники (%)	<ul style="list-style-type: none"> частка валових інвестицій у ВВП (норма валового нагромадження); частка чистих інвестицій у ВВП або ЧВП (норма чистого нагромадження); частка капіталовкладень у ВВП або ЧВП (норма нагромадження основного капіталу); частка інвестицій інноваційного характеру у ВВП
Показники ефективності	<ul style="list-style-type: none"> капіталовіддача; середній термін окупності капіталовкладень; лаг інвестицій — запізнення віддачі від інвестицій; інвестиційний мультиплікатор
Показники динаміки	<ul style="list-style-type: none"> абсолютний приріст; ланцюговий та базисний індекси зростання; середні темпи росту та приросту за певні проміжки часу; показники структурної динаміки

- надмірний рівень оподаткування. В Україні ставка податку на прибуток юридичних осіб — безпосередніх суб'єктів інвестиційних процесів — дорівнює 25%, що формально відповідає рівню розвинених країн. Однак реальна величина «податкового тягаря» для суб'єктів господарювання значно вища. З огляду на необхідність здійснення відрахувань у різноманітні бюджетні та позабюджетні цільові фонди, сплати податків, що входять у ціну, фактичний рівень оподаткування економічних результатів виробничої діяльності сягає 75–85%, що не має аналогів у цивілізованому світі;

- значне податкове навантаження на товаровиробників змушує частину підприємств обирати шлях приховування від держави результатів своєї економічної діяльності та відходити у тіньовий сектор, інтереси суб'єктів якого концентруються на короткострокових торговельних операціях спекулятивного характеру і знаходяться поза сферою реального інвестування;
- відтік капіталів за кордон. За оцінками фахівців, за роки незалежності Україна втратила від 40 до 60 млрд. дол. і стала донором більш розвинутих економік, перш за все, американської;
- часткова доларизація та єврозація економіки (внутрішній витік капіталів).

Подолання негативних явищ та процесів у інвестиційній сфері потребує **провідної ролі держави — суб'єкта регулювання інвестиційних процесів та держави — безпосереднього інвестора.**

Подвійне втручання держави в інвестиційну сферу (в якості суб'єкта регулювання та прямого інвестора) знаходить свій інтегральне вираження в цілях, пріоритетах, механізмах та інструментах інвестиційної політики.

Інвестиційна політика — цілеспрямована діяльність держави щодо встановлення структурних параметрів інвестиційних процесів, необхідних для нормального перебігу розширеного відтворення та підтримання сталої динамічної макроекономічної рівноваги.

Реалії переконують, що набір функцій держави у розвиненій ринковій економіці повинен стати базовим і для української держави, але бути скоригованим з урахуванням національної економічної специфіки (див. табл. 10.4).

Пріоритетне завдання інвестиційної політики в умовах України — забезпечити умови для накопичення критичної маси інвестиційних ресурсів, регулювання їх структурно-кількісних параметрів, необхідних для виходу на траєкторію стабільного економічного зростання, формування нового екологічнобезпечного соціально-інноваційного типу розширеного відтворення.

Основними складовими **активної інвестиційної політики** є:

1) полегшення податкового пресу на національних товаровиробників та інвесторів, зокрема:

Таблиця 10.4

**Роль держави в регулюванні інвестиційних процесів:
функції, принципи, інструменти**

Держава як	
Суб'єкт регулювання інвестиційних процесів	Інвестор — безпосередній суб'єкт інвестиційної діяльності
Функції	
<ul style="list-style-type: none"> • формування правових та інституціональних умов інвестиційної діяльності суб'єктів господарювання, зокрема, регулювання сфер та об'єктів інвестування; • моніторинг інвестиційного клімату, оцінка та прогнозування макроекономічної інвестиційної кон'юнктури і динаміки інвестиційних процесів; • сприяння розбудові ефективної системи регулювання інвестиційних процесів, координація та оптимізація взаємодії її складових; • визначення стратегічних завдань та пріоритетних напрямків соціально-економічного розвитку країни; • свідомий вплив на інвестиційну діяльність суб'єктів господарювання недержавного сектору економіки, націлений на: пом'якшення циклічних коливань обсягів інвестицій; коригування галузевої структури та регіонального розподілу інвестиційних ресурсів відповідно до системи національних пріоритетів тощо 	<ul style="list-style-type: none"> • розвиток суспільно значущих сфер, у якому через їх певні специфічні характеристики (значну капіталоемність, тривалий термін окупності, ризиковані, суспільний характер споживання отриманих результатів тощо) не зацікавлений приватний сектор економіки; • розвиток державного сектора у виробничій сфері; • реалізація державної інвестиційної програми
<p>Принципи: прогнозованість, селективність, комплексність, послідовність, несуперечливість тактичних і стратегічних завдань, адекватність, адаптивність</p>	
<p>Об'єкти впливу: макроекономічне середовище інвестиційної діяльності, величина фінансових ресурсів (заощадження та амортизація) та їх доступність, альтернативна ціна грошей — реальна ставка відсотка, чиста очікувана прибутковість капіталу, термін окупності, ризик і невизначеність</p>	
Інструменти	
<ul style="list-style-type: none"> • загальні: законодавчі та нормативні акти, що регламентують інвестиційну діяльність суб'єктів господарювання; система сертифікації та стандартизації інвестиційних товарів; макроекономічне прогнозування й індикативне планування; достовірне інформаційне забезпечення суб'єктів економіки щодо пріоритетів державної соціально-економічної політики та макроекономічної кон'юнктури 	
переважно непрямі	переважно прямі
<ul style="list-style-type: none"> • бюджетно-податкові (рівень оподаткування, податкові пільги, податкові канікули, прискорена амортизація, державні замовлення та закупівлі, дотації, субсидії, субвенції, пільгові або безпроцентні кредити); • грошово-кредитні (цільова емісія, ставка рефінансування, обов'язкові резерви, операції на відкритому ринку); • протекціоністські (митні та акцизні збори, квотування, ліцензування, податки як елемент ціноутворення) тощо 	<ul style="list-style-type: none"> • кількісно-структурні зміни у державних капіталовкладеннях; • динаміка інвестиційної діяльності державних підприємств та підприємств, співвласником яких є держава; • законодавчий захист від скорочення стратегічних державних інвестицій, що фінансуються з державного бюджету, встановлення їх квоти у відсотках до ВВП тощо

- диференціація ставок оподаткування залежно від напрямку діяльності підприємства та характеру і мети використання прибутку;
- зниження податкового тягаря на товаропродукуючу сферу та встановлення агрегованої ставки оподаткування суб'єктів господарювання реального сектора економіки на рівні 30–35 відсотків;
- посилення стимулюючого потенціалу інвестиційно орієнтованих податкових пільг, зокрема впровадження податкового кредиту на приріст інвестиційних видатків;

2) реструктуризація державних видатків та підвищення їх ефективності щодо регулювання інвестиційних процесів, насамперед:

- підвищення ефективності інвестиційних програм і проєктів, що фінансуються з державного та місцевих бюджетів;
- відновлення керованості інвестиційними процесами у державному секторі економіки. Прикладами заходів, стимулюючих інвестиційну діяльність у державному секторі та на підприємствах, співвласником яких є держава, можуть слугувати: а) встановлення інвестиційного нормативу — фіксованої частки прибутку, не менше якої суб'єкт господарювання повинен спрямовувати в інвестиції; б) надання державою підприємствам в якості безвідсоткового цільового інвестиційного кредиту частки отриманих нею дивідендів; в) контроль інноваційної якості інвестицій з метою прискорення виводу з експлуатації технологічно застарілого обладнання та оновлення матеріально-технічної бази виробництва;

3) здійснення заходів щодо зменшення ставки відсотка по кредитах і відповідного багаторазового збільшення обсягів кредитування реального сектора комерційними банками:

- зміцнення курсу гривні й відповідна стабілізація інфляційних процесів;
- активізація інвестиційної діяльності фінансово-кредитних інститутів за рахунок освоєння таких відносно нових для української економіки форм інвестиційного фінансування, як лізинг, форфейтинг, франчайзинг, селенг, факторинг тощо;
- трансформація ринку цінних паперів із приватизаційного механізму в інвестиційний;

- посилення у населення схильності до інвестування та заохочення його до взаємодії з фінансово-кредитною системою через оподаткування по занижених ставках тієї частки доходів громадян, котра протягом звітного періоду трансформувалася в інвестиції (зокрема, в житлове будівництво) та/або пільгове оподаткування відсоткового доходу і дивідендів;
- введення правила, за яким ставка оподаткування прибутків банку буде коливатися залежно від частки довгострокових виробничих інвестицій у його «кредитному портфелі»;

4) *перекриття каналів витоку капіталів:*

- суттєві обмеження на капітальні валютні операції;
- жорсткий контроль угод з нерезидентами та офшорними компаніями;
- обмеження обсягів кредитування нерезидентів та вивозу валютної готівки і доходів від операцій на ринку цінних паперів, передусім державних;
- спрощення процедур легалізації «тіньового» капіталу, зменшення прибуткового податку з його власників за умов його виробничого використання.

10.3. Національна інноваційна система як стратегічний інститут розвитку

Початок XXI сторіччя знаменує собою завершення епохи індустріалізації і початок ери постіндустріального, інформаційного суспільства, в якому провідна роль належить НТП і формам його реалізації — інноваціям, а головним ресурсом розвитку є знання та інформаційно-інтелектуальні технології, що вирішують проблему обмеженості ресурсів, відкривають принципово нові горизонти зростання продуктивності праці й прискорення відтворювальних процесів і, найголовніше, змінюють в системі економічних координат місце та роль людини — унікального генератора інноваційних ідей.

Ці виклики знаходять адекватне відображення в концепції **національних інноваційних систем (НІС)**.

НІС — це сукупність взаємозалежних організацій (структур) приватного й державного секторів, які індивідуально й у взаємодії один з одним обумовлюють генерацію і поширення нових знань та технологій у межах конкретної держави. Водночас НІС — це комплекс інститутів правового, фінансового й соціального характеру, що забезпечують інноваційні процеси і мають міцне національне коріння, традиції, політичні та культурні особливості.

Основними взаємопов'язаними завданнями НІС є:

- інноваційна підтримка пріоритетних напрямів стратегічного соціально-еколого-економічного розвитку країни;
- об'єднання інтересів держави і приватного сектора щодо використання досягнень науки у виробничому процесі;
- створення суспільного механізму фінансування інноваційних процесів та формування макроекономічних передумов його ефективного функціонування;
- генерація постійного потоку нововведень на ринку;
- скорочення часу перетворення наукового інтелектуального продукту в ринкові комерційно-товарні форми (технологічні, інформаційні, патентно-ліцензійні тощо).

Для макроаналізу функціонування НІС використовується низка взаємопов'язаних показників, основні з яких представлені в табл. 10.5.

Набір **складових НІС** не є жорстко фіксованим. Проте, узагальнюючи проведені за останні роки дослідження, можна назвати ті елементи, на яких зосереджують увагу більшість авторів. *По-перше*, це комплекс інститутів, які беруть безпосередню участь у виробництві, передачі й використанні знань: фірми, створені ними кластерні сільові структури та стратегічні альянси; система науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт (НДДКР); ринкова та інноваційна інфраструктура.

По-друге, це загальноекономічні фактори, що впливають на інноваційний процес: макроекономічний клімат; система захисту прав власності, насамперед інтелектуальної; система освіти й професійної підготовки; правові та економічні умови й обмеження функціонування товарних та ресурсних ринків, у тому числі ринку праці; система фінансування інновацій; комунікації тощо.

Таблиця 10.5

Основні показники інноваційної діяльності

Групи	Показники
Абсолютні показники (за рік)	<ul style="list-style-type: none"> • кількість академічних інститутів, науково-дослідних організацій, вищих навчальних закладів, науково-дослідних підрозділів великих підприємств, лабораторій тощо, які замаються інноваційною діяльністю; • загальний обсяг витрат на інноваційну діяльність; • кількість найменувань нових видів продукції; • обсяг виробництва інноваційної продукції, що за своїми споживчими та цінovими характеристиками відповідає рівню імпортних аналогів або перевищує його; • внутрішній та зовнішній трансфер інновацій
Структурні зрізи	<ul style="list-style-type: none"> • інституціональний; за джерелами фінансування; за об'єктом вкладання коштів; галузевий; регіональний
Відносні показники (%)	<ul style="list-style-type: none"> • частка підприємств, що займаються інноваційною діяльністю, у загальній кількості підприємств; • частка нових видів продукції у загальному її обсязі; • частка наукоємної продукції в загальному обсязі продукції промисловості або ВВП; • частка експорту наукоємної продукції в загальному експорті або ВВП
Показники ефективності	<ul style="list-style-type: none"> • приріст ВВП за рахунок інноваційного фактора; • виручка від реалізації на зовнішньому та внутрішньому ринках інноваційного продукту, ліцензій, ноу-хау, програмного забезпечення; • середній термін окупності інноваційних видатків; • комерційна ефективність (економічна рентабельність інноваційних видатків); • середня тривалість інвестиційного процесу (від початку наукових досліджень до комерціалізації інноваційних розробок)

Найбільш проста модель, яка описує взаємодію елементів НІС, є дво-рівневою. На мікрорівні роль приватного сектора полягає в розробці технологій на основі власних досліджень і в ринковому освоєнні інновацій. На макрорівні у сферу компетенції держави входить розробка та реалізація *інноваційної політики*.

Інноваційна політика — це цілісна багаторівнева (мікро-, мезо-, макро-) система заходів щодо формування, збереження, розвитку й активізації інноваційного потенціалу (від його глибинної першооснови — креативної складової сутнісних сил людини до завершальних реалізаційних форм)

з метою підвищення ефективності, екологічності та конкурентоспроможності національної економіки.

Державна інноваційна політика має за кінцеву мету створити модель інноваційного розвитку, яка за своїми рушійними силами, векторами інтеграції, масштабами й результатами корелює із загальною стратегією соціально-економічного розвитку. Табл. 10.6 демонструє наявність для України досить широкого спектра можливих альтернатив.

Таблиця 10.6

Моделі інноваційного розвитку та їх класифікація

Критерії класифікації	Назва моделі	Зміст
За каталізатором розвитку	Дифузія інновацій	Формування ланцюга «наука — техніка — виробництво» з ініціативи суб'єктів мікро- (фірми, навчально-наукові заклади) та мезо- (спільки підприємств, банкірів тощо) рівня економіки
	Державна підтримка інноваційних форм	Державна протекція національних інноваційних інститутів й патронаж виходу національної наукоємної продукції на світові ринки
За масштабами охоплення	Локальне інноваційне середовище	Концентрація на певній території наукового, освітнього, виробничого та фінансового потенціалу (технополіси, інкубатори, технопарки)
	Поліцентризм (міжгалузеві науково-технічні комплекси, кластери)	Взаємодія відносно локальних інноваційних зон в національних масштабах
За походженням інноваційних ідей	Товарне клонування	Опанування виробництва наукоємної продукції, що випускається в країнах постіндустріалізму й перебуває у фазі зрілості життєвого циклу товару
	Ліцензійне копіювання	Використання зарубіжного науково-технічного потенціалу через ліцензійний механізм
	Саморозвиток	Розбудова й використання національного науково-технічного потенціалу на основі власних зусиль
За стратегію інноваційних процесів	Гонитва за лідером	Домінують інновації, спрямовані на вдосконалення наявних та запозичених зовні технологій (пасивна стратегія)
	Технологічне лідерство, розвиток на випередження	Орієнтація на власні радикально нові технології (активна стратегія)

Змістовні характеристики вищезазначених та інших видів інноваційних процесів не можуть бути однаковими в різних соціально-економічних умовах, але у конкретно-історичному поєднанні з комплексом підтримуючих механізмів утворюють специфічну національну модель інноваційного розвитку. Контури української моделі вже намічені, але ще не чітко окреслені. Її стрижнева ідея: ***розвиток на випередження, технологічне лідерство на основі внутрішніх чинників економічної динаміки та раціонального вдосконалення ліцензійних запозичень.***

Слід зазначити, що набір механізмів та інструментів інноваційної політики значною мірою співпадає з відповідним арсеналом інвестиційної політики. Основні відмінності полягають у більшій увазі, яка приділяється:

- дієвій системі захисту прав інтелектуальної власності;
- посиленню конкуренції — механізму природного відбору між економічними суб'єктами, що змушує останніх впроваджувати інновації заради самозбереження і саморозвитку;
- зменшенню ризиків та невизначеності, які супроводжують прийняття рішень приватного сектора щодо реалізації інноваційного проекту;
- цільовому прямому фінансуванню НДДКР та певних інноваційних проектів, яке вважається ефективнішим порівняно з альтернативою — системою кредитних і податкових пільг³⁸.
- Окрім реалізації заходів яскраво вираженого стимулюючого характеру, до компетенції держави належить:
- формулювання проблем й обґрунтування стратегічних пріоритетів й перспектив розвитку (горизонту довгострокового планування для приватного сектора), зокрема, визначення напрямів спеціалізації національної економіки та її регіонів в міжнародному поділі праці;
- прямий та опосередкований стимулюючий вплив на систему факторів розвитку (насамперед на професійно-кваліфікаційний та інтелектуально-освітній рівень людського капіталу) й функціонування НІС у цілому згідно з обраними національно-регіональними пріоритетами;

³⁸ Житенко Е. Эффективность стимулирования инноваций // Электронный журнал «Инновации». — 2004. — № 3.

- сприяння виробництву фундаментального знання (в університетах та інших спеціалізованих наукових закладах) і комплексу технологій стратегічного характеру;
- формування інноваційної індустрії нового типу й інноваційної інфраструктури (інноваційні банки, інжинірингові центри, технополіси, інноваційні біржі, страхування інноваційного ризику тощо);
- створення сприятливих інституційних та макроекономічних умов для інноваційної діяльності приватних компаній;
- розробка і підтримка спеціальних інноваційних проєктів, у тому числі надання інформації щодо потенційних партнерів та перспектив інноваційного співробітництва;
- брокерство — посередництво між ланками «наука, освіта ↔ виробництво ↔ збут ↔ споживання», у тому числі через політику вибагливого державного споживання (тендери, система сертифікації та стандартизації продукції, контрактна система тощо);
- формування інноваційної ідеології та інноваційної культури, що забезпечують сприйнятливість людей до нових ідей, їх готовність і здатність підтримувати й реалізовувати нововведення у всіх сферах життя;
- надання широкого спектра інформаційно-телекомунікаційних, інфраструктурних, транспортних, консультаційних, страхових та інших послуг;
- регулювання міжнародних аспектів інноваційних процесів, зокрема розумний протекціонізм по відношенню до вітчизняних товаровиробників високотехнологічної продукції;
- пом'якшення чи нейтралізація негативних зовнішніх ефектів інноваційної діяльності, як-то: вихід засобів масового знищення з-під суспільного контролю, структурне безробіття, техногенні аварії та катастрофи, розповсюдження нових небезпечних наркотичних речовин, певне зниження навичок аналітичного мислення у школярів і студентів внаслідок все більшої доступності відповідного інформаційного ресурсу тощо.

Основні терміни та поняття

Діяльнісно-видова і галузева структура економіки, структурні зрушення, фактори структурних зрушень, високотехнологічні галузі промисловості, структурна політика, таргетування, галузі — національні пріоритети, чинники відбору пріоритетних галузей, інвестиційна політика, показники інвестиційної діяльності, національна інноваційна система, інноваційна політика, національна модель інноваційного розвитку.

Контрольні та дискусійні питання

- 1. Назвіть та охарактеризуйте основні макроструктурні типи економіки України.*
- 2. Розкрийте роль держави в регулюванні структурних зрушень в економіці України.*
- 3. Назвіть основні чинники вибору галузей — національних пріоритетів. Які галузі, на Вашу думку, мають бути визнані пріоритетними в Україні?*
- 4. Як можуть бути охарактеризовані структурні зміни, що відбуваються в економіці України, з огляду на провідні тенденції розвитку структури глобальної економіки?*
- 5. Яка система зв'язків існує між структурною, інвестиційною та інноваційною політикою?*
- 6. Поясніть, дія яких факторів зумовлює динаміку інвестиційних процесів в економіці України.*
- 7. Які основні завдання повинна вирішувати держава — суб'єкт регулювання інвестиційних процесів в економіці України?*
- 8. У чому, на Вашу думку, полягає специфіка національної інноваційної системи України?*
- 9. Назвіть чинники, які перешкоджають чи, навпаки, активізують інвестиційно-інноваційну діяльність в Україні.*
- 10. Запропонуйте власний варіант стимулюючої інвестиційно-інноваційної політики в Україні.*

Глава 11. ОСОБЛИВОСТІ ГРОШОВО-КРЕДИТНОЇ ТА ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

План

- 11.1. Ринкова трансформація грошово-кредитної та фінансової системи в Україні.*
- 11.2. Вплив грошово-кредитної та фінансової політики на економічну стабілізацію і зростання.*

Література

1. *Базилевич В. Д., Базилевич К. С., Баластрик Л. О.* Макроекономіка. Підручник / За ред. *Базилевича В. Д.* — К.: Знання, 2006. — 623 с.
2. *Бориц Л. М.* Грошово-кредитна політика та її вплив на інвестиційні процеси // *Економіка України.* — 2003. — № 12. — С.17.
3. *Глобалізація і банки: проблеми і перспективи* // *Вісник НБУ.* — 2008. — № 1. — С. 46–49.
4. *Гребеник Н.* Основні віхи у формуванні та проведенні грошово-кредитної політики в Україні // *Вісник НБУ.* — 2007. — № 5. — С. 12–19.
5. *Дзюблюк О.* Стратегія монетарної політики НБУ та її вплив на економічний розвиток // *Вісник НБУ.* — 2008. — № 1. — С. 8–15.
6. *Економіка України за 2006 р.* Статистичний огляд // *Урядовий кур'єр.* — 2007. — № 15. — С. 1, 6–7.
7. *Економіка України за 2007 рік.* Статистичний огляд // *Урядовий кур'єр.* — 2008. — № 15. — С. 1, 6–7.
8. *Кудряшов В. П.* Засади бюджетної політики розвитку // *Фінанси України.* — 2007. — № 7. — С. 3–19.
9. *Литвицький В.* Економічне зростання: біг з перешкодами. — Інформація Департаменту статистики і звітності НБУ // *Урядовий кур'єр.* — 2008. — № 18. — С. 7.

10. *Матеріали* Всеукраїнської науково-практичної конференції «Перший крок у науку». — Т. 3. Економічні, технічні та природничо-математичні науки. — Луганськ: Поліграфресурс, 2007. — 303 с.
11. *На плаву*. Итоги и прогнозы украинской экономики в 2007 г. // Бизнес. — 2007. — № 40. — С. 50–53.
12. *Основні* показники діяльності банків України на 1.01.2007 р. // Вісник НБУ. — 2007. — № 2. — С. 50.
13. *Паситко Т. В.* Фінансовий механізм економічного зростання в Україні та ключові показники оцінки його функціонування // Економіка і держава. — 2007. — № 3. — С. 11–13.
14. *Паливода К. В.* Реальний стан економіки України: безінвестиційне зростання // Економіка та держава. — 2007. — № 10. — С. 10–13.
15. *Петрик О.* Історія монетарного розвитку в Україні // Вісник НБУ. — 2007. — № 1. — С. 2–16.
16. *Полозенко Д.* Управління державними фінансами України в умовах економічного зростання // Вісник НБУ. — 2007. — № 7. — С. 23–25.
17. *Ринок* державних цінних паперів України в 2007 р. // Вісник НБУ. — 2008. — № 1. — С. 70.
18. *Шумська С. С.* Фінансовий потенціал України: методологія визначення та оцінки // Фінанси України. — 2007. — № 5. — С. 55–64.

11.1. Ринкова трансформація грошово-кредитної та фінансової системи в Україні.

Грошово-кредитна система — це форма організації грошового обігу, яка історично склалася в країні і закріплена національним законодавством. В Україні після здобуття незалежності гостро постало завдання створення власної грошової системи, але воно вирішувалося непросто. Можна відокремити такі етапи становлення грошово-кредитної системи незалежної України.

Етап (1991–1994 рр.) пов'язаний:

по-перше, з прийняттям Постанови Кабінету Міністрів України і НБУ про введення в Україні купонів багаторазового використання. Лібераліза-

ція цін в цей період призвела до зростання середнього рівня цін майже десятикратно, що збільшило попит на готівку, якої Україна не могла отримати від Росії. Тому купони почали виконувати роль готівки. Це було викликано нестачею рублевої готівки і прагненням захистити споживчий ринок від тиску їхньої маси. Але цієї мети не вдалося досягти. Впровадження купона не лише не захистило внутрішній ринок, а й сприяло його спустошенню через відсутність необхідних передумов формування власної грошової системи, нерациональну фінансово-грошову політику, недосконалість чинного законодавства;

по-друге, з виходом України із рублевої зони. Так, 12.11.1992 р. Указом Президента України єдиним платіжним засобом оголошувався український карбованець. Але за відсутності необхідної матеріальної бази Україна змушена була друкувати їх у Канаді та Великобританії на досить невідповідних умовах і тому не могла забезпечити достатню масу грошей в економіці. Крім того, карбованці в якості тимчасових грошей швидко втрачали свої переваги, знецінювалися і призвели до помітних ускладнень як у внутрішніх, так і в зовнішніх платежах. Тому впродовж 1993–1996 років формувалися правові та організаційні основи національної грошово-кредитної системи ринкового типу (див. табл. 11.1). Це був пік розладу економіки, розбалансованості грошової та фінансової систем. На 1993 р. приходився і пік інфляції, рівень якої досяг 10256%. (Для порівняння: інфляція в Росії у 1993 р. становила близько 1000%, тобто була в 10 разів меншою).

II етап (1995–2000 рр.) пов'язаний з проведенням 2 вересня 1996 р. грошової реформи і введенням національної валюти — гривні. З 2 по 16 вересня 1996 р. український карбованець був вилучений з обороту і введена постійна національна грошова одиниця — гривня. Введення її сприяло подоланню гіперінфляції, запровадженню у практику нових методів та інструментів монетарного регулювання, зміцненню ринкових засад в економіці.

До основних ***особливостей*** становлення грошово-кредитної системи незалежної України, на наш погляд, слід віднести:

по-перше, перехід від неринкової до ринкової грошово-кредитної системи, порівняльна характеристика яких надана в табл. 11.1;

Таблиця 11.1

**Порівняльна характеристика ринкової і неринкової
грошово-кредитної системи**

Неринкова грошово-кредитна система	Ринкова грошово-кредитна система
Адміністративні методи регулювання грошового обігу	Економічні методи та інструменти регулювання грошового обігу
Штучне розмежування готівкової і неготівкової сфер	Посилення пріоритетності безготівкового обігу грошей
Закритий тип грошово-кредитної системи	Відкритий тип грошово-кредитної системи
Адміністративне регулювання валютного ринку. Наявність значної кількості валютних обмежень	Ринковий механізм формування валютного курсу

по-друге, трансформація переважно грошової системи України в грошово-кредитну. Основою її стають гроші, які все більше набувають кредитного характеру (див. табл. 11.2);

Таблиця 11.2

Види кредитних грошей

Депозитні гроші	Банкноти	Чеки	Векселі	Електронні гроші
Спеціальні розрахунки між банками на основі банківських переказів з одного рахунка на інший	Грошові знаки, випущені емісійним банком	Кредитний засіб обігу, який має наказ власника рахунка (чекодавця) кредитній установі сплатити певну суму грошей чекоутримувачу.	Боргове зобов'язання позичальника кредитору про повернення боргу в призначений термін з виплатою процентів	Система банківських розрахунків за допомогою електронно-обчислювальних машин

по-третє, перехід від готівкового до безготівкового грошового обігу. Це пов'язано з посиленням кредитної природи сучасних грошей.

У сфері готівкового обігу гроші рухаються поза банками, безпосередньо обслуговуючи відносини економічних суб'єктів. За умов перехідної економіки з притаманними їй труднощами і протиріччями, становлення

нових видів господарювання, нових форм власності, грошова готівка провокує виникнення тіньового сектора економіки, незаконне привласнення коштів або їх відплив за кордон, що й спостерігалось в Україні.

У сфері безготівкового обороту гроші рухаються по рахунках у банках, не виходячи за межі банківської системи. Це створює можливість контролювати їх, а отже, впливати банкам та органам державного управління на відносини різних економічних суб'єктів. У цьому полягає головна перевага безготівкового обороту. Порівняно із західними країнами в структурі грошового обороту України питома вага готівки поки що надто висока;

по-четверте, важливою особливістю є створення нового (ринкового) механізму монетарного регулювання в Україні. В умовах перехідної економіки, з одного боку, склалася досить складна ситуація, яка перешкождала створенню саме ринкового механізму грошово-кредитного регулювання. Мається на увазі високий рівень інфляції, який провокував зростання попиту на інвалюту, розвиток тіньового сектора, приховування доходів від оподаткування, відтік кримінальних доходів за кордон, а також використання інших обхідних шляхів конвертації інфляційно ризикових грошових запасів у не грошові активи (наприклад, ювелірні, мистецькі вироби). Завадою на цьому шляху ставав також недостатній розвиток фінансового ринку та його інструментів. Але, з іншого боку, саме наявність цих перешкод робила перехід до нового механізму грошово-кредитного регулювання неминучим і невідворотнім.

На фоні подолання численних протиріч і перешкод відбувалося формування важливих рис ринкового грошово-кредитного регулювання (див. табл. 11.3).

Основними результатами розвитку грошово-кредитної системи на цьому етапі стали: подолання гіперінфляції, відпрацювання порядку регулювання валютного курсу, формування механізму регулювання банківських резервів тощо. Важливим напрямом формування ринкової грошово-кредитної системи стало введення національної грошової одиниці — гривні, що знаменувало створення самостійної грошово-кредитної системи. Це відбувалося і в інших країнах СНД: в Росії — в 1992 р., у Білорусі, Вірменії, Казахстані, Киргизстані, Молдові, Туркменістані — в 1993 р., в Азербайджані, Узбекистані — в 1994 р., Грузії, Таджикистані — в 1995 р., в Україні це сталося в 1996 р.

Таблиця 11.3

**Характерні риси ринкового механізму грошово-кредитного
регулювання в Україні**

Спрямованість	Характер	Методи	Інструменти
Подолання гіперінфляції і перехід до антиінфляційної політики. Формування методів ринкового впливу на грошову масу в економіці	Неконфіскаційний, прозорий. Проведена деномінація (1:100000) всіх ціннових показників, грошових запасів і всіх поточних доходів відповідає рівню інфляції в перехідній економіці	Лібералізація механізмів ціноутворення. Активне формування ринків цінних паперів, валютних, кредитних ринків	Політика облікового відсотка. Обов'язкове резервування. Політика рефінансування. Операції на відкритому ринку

У цілому протягом 1993–1996 рр. були створені правові та організаційні основи національної грошово-кредитної системи ринкового типу, яка дозволяла відпрацьовувати механізм регулювання грошового обороту в країні відповідно до потреб економіки.

Одночасно з розвитком грошово-кредитної системи відбувається стабілізація, розвиток і трансформація фінансових відносин.

Головними складовими трансформаційних перетворень фінансових відносин незалежної України є:

– *на I етапі (1991–1994 рр.)* — руйнування існуючої централізованої фінансової системи колишнього СРСР, представленої, перш за все, Держбанком СРСР, який акумулював, контролював і розподіляв майже всі фінансові ресурси країни; децентралізація фінансової системи, закладення правових і організаційних основ фінансової системи нового типу, орієнтованої на ринкові перетворення в економіці;

– *на II етапі (1995–2000 рр.)* відбуваються такі трансформації:

а) створення нових умов функціонування фінансової системи на основі суттєвих зрушень, пов'язаних з лібералізацією економіки, приватизаційними процесами, зміною форм власності;

б) формування нової фінансової ідеології, обумовленої ринковими перетвореннями: появою недержавного сектора економіки, розвитком під-

приємництва і конкуренції, обмеженням державного втручання в діяльність господарюючих суб'єктів, становленням дворівневої банківської системи, закладенням основ функціонування фінансового ринку.

Разом з тим, формування фінансової системи і нової фінансової ідеології в Україні мало дуже складний, тривалий і суперечливий характер.

11.2. Вплив грошово-кредитної та фінансової політики на економічну стабілізацію і зростання

Одним із пріоритетних завдань ринкових трансформацій є формування ефективної системи грошово-кредитного регулювання. Вона дає можливість прискорити вирішення проблем фінансової стабілізації, стимулювання інвестиційної активності, підвищення конкурентоспроможності вітчизняних виробників, підвищення рівня життя.

Разом з тим, початковий етап формування самостійної грошово-кредитної і фінансової системи України поєднувався з руйнуванням існуючої адміністративно-командної системи і співпав з обвальною економічною кризою.

Грошово-кредитна і фінансова політика в Україні здійснювалася на цьому етапі спонтанно, без належного теоретичного обґрунтування. Ні НБУ, ні уряд, ні економічна наука не мали досвіду здійснення монетарної і фінансової політики в кризових умовах. Тому в підходах до вирішення завдань економічної політики в Україні вирішальну роль відігравали поточні, короткострокові цілі. В цей період явно перебільшувалася роль держави в регулюванні економіки, переоцінювалися можливості фіскально-бюджетного механізму у вирішенні соціально-економічних завдань, доводилась доцільність прямого втручання державних органів в економічні процеси. Але особливістю ринкових перетворень в економіці України на початковому етапі стала втрата державою реальної можливості ефективного впливу на розвиток економіки, а з боку урядових структур спостерігалось явне гальмування трансформаційних процесів, приватизації державного сектора, реструктуризації державних підприємств. Внаслідок цього зберігався монопольний дер-

жавний сектор з монопольним ціноутворенням, централізованим розподілом кредитних ресурсів. Такий підхід зумовлював надто важкий перебіг ринкових перетворень і сприяв поглибленню економічної кризи. На потреби економіки грошова політика реагувала неспинною грошовою емісією. Здійснюване пряме емісійне фінансування бюджетного дефіциту передбачалося на той час чинним законодавством. Економіка переповнювалася грошовою масою, найбільші темпи приросту якої спостерігалися в 1993 р. і 1994 р. У 1994 р. спостерігалося і максимальне (починаючи з 1991 р.) падіння реального ВВП (–22,9%). Це призвело до різкого зниження життєвого рівня населення, втрати інтересу до заробляння і заощадження грошей.

Пріоритетним завданням цього періоду було подолання гіперінфляції, що зумовило застосування *боргової моделі* антиінфляційної політики. Найдоцільнішим засобом розв'язання інфляційних проблем уряд (під тиском зарубіжних радників) вважав зовнішні запозичення. Проте якщо неконтрольована грошова емісія призвела до розгулу інфляції, то неконтрольоване зростання іноземних позик — до стагнації виробництва і зростання зовнішньої заборгованості.

Настирливо рекомендоване західними порадиниками скорочення бюджетних видатків мало наслідком неминуче скорочення купівельної спроможності населення. У свою чергу, звуження споживчого ринку неодмінно викликало збитковість і стагнацію виробництва, падіння обсягів споживання товарів. Це обумовило скорочення зайнятості, демонетизацію економіки з її негативними наслідками — доларизацією, бартеризацією, тінізацією, що власне й характеризує *I етап (1991–1994 рр.)* формування фінансової і грошово-кредитної політики України, основні риси якого відображені в табл. 11.4.

Протягом 1995–2000 рр. розгортався наступний етап, який характеризується рішучою протидією кризовим процесам, проведенням активних антиінфляційних заходів, здійсненням грошової реформи. В основу його було покладено завдання досягнення фінансової та валютної стабілізації. Протягом цього періоду здійснено низку важливих організаційно-економічних заходів щодо активного розвитку грошово-кредитної і фінансової системи держави:

Таблиця 11.4

Особливості грошово-кредитної та фінансової системи і політики на початковому етапі ринкових перетворень

М'яка фіскальна політика	М'яка монетарна політика
Наслідки	
Розбалансованість фінансової системи, наростання дефіциту зведеного бюджету, неконтрольоване збільшення іноземних позик, стрімке зростання державного боргу	Неконтрольована грошова емісія, гіперінфляція, дезорганізація системи грошового обігу, катастрофічна девальвація грошової одиниці
Фінансова система	Грошово-кредитна система
Головні недоліки	
Пряме кредитування НБУ бюджетного дефіциту створило фінансові та правові основи для заморожування трансформаційних процесів	Повна відмова від використання монетарних інструментів регулювання економіки. Застосування боргової моделі антиінфляційної політики

– *по-перше*, НБУ і уряд почали використовувати нові методи впливу на економіку. Після 1995 р. було припинено пряме використання грошової емісії як джерела поповнення бюджету, але це призвело до подальшого зростання зарубіжних позик і кредитів;

– *по-друге*, з метою подолання гіперінфляції протягом 1995 р. запроваджувалася жорстка грошово-кредитна політика, яка досягла своєї мети (скорочення інфляції), але водночас призвела до негативних наслідків, перш за все до зростання заборгованості суб'єктів господарювання;

– *по-третє*, почався перерозподіл кредитних ресурсів у бік реальної економіки. НБУ відмовився від практики централізованого розподілу кредитних ресурсів на пільгових умовах, про що свідчить повна заміна прямих кредитів як механізму рефінансування, на кредитні аукціони, де кредитні ресурси розподіляються на ринкових умовах;

– *по-четверте*, в 1995 р. було започатковане функціонування фондового ринку України. Уряд України прийняв рішення про випуск облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП). З 1996 р. державні цінні папери стають одним із головних джерел покриття дефіциту державного бюджету. Всього в 1996 р. випущено облігацій номінальною вартістю 3062,9 млн грн, з яких 1571 млн грн (51%) пішли на покриття дефіциту державного

бюджету. Дохідність ОВДП у національній валюті фактично збігалася з їх дохідністю у доларовому еквіваленті. Це було привабливим не тільки для українських суб'єктів ринку, а й для нерезидентів. У результаті Міністерство фінансів України і НБУ продали нерезидентам ОВДП на загальну суму близько 400 млн грн.

Вже в 1997 р. ситуація істотно змінилася. Дохідність ОВДП значно знизилася. І тоді НБУ і Міністерство фінансів вжили заходів щодо обмеження обсягів розміщення облігацій на первинних аукціонах і особливо їх продажу нерезидентам, які мали на руках близько 50% від загального їх обсягу. Стимування нерезидентів від подальшого вкладення коштів у ОВДП зумовило підвищення попиту на іноземну валюту і скорочення валютних резервів НБУ, загрожуючи різким зниженням курсу гривні. Виходом із ситуації, що склалася, стало нове розміщення ОВДП. На кінець 1997 року кількість аукціонів досягла максимуму — 591 проти 28 — у 1995 і 285 — у 1996 роках. На початок 1998 р. ринок державних облігацій характеризувався великими боргами по виплатах і практично повною відсутністю попиту. Частка НБУ на первинних аукціонах з розміщення ОВДП досягла 63% (проти 28% за той же період 1997 р.). Нерезиденти, дочекавшись погашення облігацій, виходили з українського ринку, конвертуючи гривню у валюту.

На кінець 1998р. ринок ОВДП досяг завершальної стадії стагнації, оскільки єдиним покупцем державних облігацій залишився НБУ, для якого їх дохідність не відігравала ніякої ролі. Держава не спроможна була погашати кредити з процентами. З огляду на це було вжито заходів щодо конверсії ОВДП.

Важливою особливістю цього етапу є проведення в 1996 р. грошової реформи, що привело до істотного зменшення в наступному році рівня інфляції. В 1997 році він був найнижчим (10,1%) за весь період з 1995 р. по 2000 рік. Найнижчим у 1997 р. був і рівень доларизації економіки — 13,3% проти 31,7% у 1994р.³⁹ Це можна пояснити певною довірою до національної грошової одиниці. Але відлуння світової фінансової кризи 1998 р., яке докотилося і до України, в сукупності із накопиченими внутрішніми про-

³⁹ *Борщ Л. М.* Грошово-кредитна політика та її вплив на інвестиційні процеси // Економіка України. — 2003. — № 12. — С.17.

блемами, спричинило подальшу доларизацію її економіки — до 21,2% у 1998 році і до 25,1% у наступному. Взагалі здійснення грошової реформи поліпшило умови роботи на вітчизняному валютному ринку як резидентів, так і нерезидентів, стимулювало зростання надходжень іноземної валюти, сприяло стабільності курсу гривні.

Цей період можна характеризувати як певну «валютну прив'язку», коли Україна використовувала режим валютних коридорів. Перший коридор був доволі вузьким, потім розширився, а з погіршенням фінансової ситуації в Україні в 1998 р. його скасували. Це був період припливу «гарячих грошей». Валові міжнародні резерви НБУ спочатку значно зросли (більш як на 2 млрд. дол.), а потім, коли почався відплив капіталу, впали до менш ніж 1 млрд. дол., оскільки доводилося утримувати курс гривні.

До кінця 2000 р. було накопичено основний обсяг державного боргу. За цей період він впевнено зростав: з 20 447 млн грн у 1996 р. до 79 829 млн грн, тобто майже в чотири рази. Зовнішній державний борг складав у відсотках до загального державного боргу в 1996 р. 81,8%, у 1997 р. — 64%, у 1998 р. — 74,5% і в 1999 р. — зріс до 81,3%. Щодо видатків Державного бюджету України з обслуговування та погашення державного боргу, то вони за період з 1996–1999 рік склали 28,7 млрд. грн. Темпи збільшення видатків з обслуговування та погашення державного боргу значно випереджали темпи зростання економіки країни, що свідчить про системні прорахунки урядової фінансової політики щодо продовження фінансування державного бюджету шляхом дорогих внутрішніх та зовнішніх запозичень, а також про загострення боргових проблем. Особливе занепокоєння викликала загрозлива динаміка зовнішніх боргових платежів та їх значна питома вага в загальній сумі платежів з обслуговування та погашення державного боргу. Основні *особливості другого етапу (1995–2000 рр.)* трансформаційних перетворень грошово-кредитної і фінансової політики України відображено в табл. 11.5.

У цілому головною особливістю цього етапу був так званий трансформаційний розрив, коли кредитно-банківська система функціонувала сама по собі, а економіка — сама по собі. Тому Президент України запропонував скоригувати грошово-кредитну політику в напрямі переорієнтації емісійних

ресурсів НБУ з безпосередньо спекулятивної сфери в реальну економіку. Але блокування інституціонально-структурної реформи звело нанівець позитивні результати фінансової та грошової стабілізації в 1995–2000 роках.

Таблиця 11.5

Особливості грошово-кредитної та фінансової системи і політики на етапі досягнення макроекономічної рівноваги (1995–2000 рр.)

М'яка бюджетна політика	Жорстка монетарна політика
Наслідки	
Поступове зниження, а в 2000 р. подолання дефіциту бюджету, вдосконалення міжбюджетних відносин, покращання стану фінансів підприємств, підвищення платоспроможності суб'єктів.	Запровадження жорсткої грошово-кредитної політики, грошова реформа, стабілізація валютного курсу, впровадження валютних коридорів.
Фінансова система	Грошово-кредитна система
Головні недоліки	
Наймасштабніша диспропорція, що проявилася у трансформуванні дефіциту матеріальних ресурсів в економіці у дефіцит фінансових і кредитних ресурсів. Трансформаційний розрив, коли кредитно-банківська, фінансова системи і виробнича сфери функціонували кожна сама по собі. Досягнення валютно-фінансової стабілізації не привело до стабілізації в економіці. Одноразове зниження економічного потенціалу та втрата можливості ефективного державного впливу на розвиток економіки.	

Незважаючи на певні недоліки і помилки на шляху реалізації фінансової і монетарної політики незалежної України, є й певні здобутки, а саме — посилення стабілізаційних процесів в економіці. Сповільнилися темпи падіння реального ВВП: з $-12,2\%$ у 1995 році до $-0,2\%$ в 1999, а у 2000 році вони досягли позитивного значення $5,9\%$. Почав зменшуватися дефіцит бюджету: з $-6,6\%$ в 1995 році до $-1,0\%$ в 1999 році, а у 2000-му він склав невеликий, але все-таки профіцит у розмірі $0,6\%$ до ВВП⁴⁰. Сповільнилось зростання грошової маси, інфляційні процеси також пішли на спад. Спостерігається поступове зниження процентних ставок банків, що сприяло зростанню обсягів кредитування економіки.

⁴⁰ Борщ Л. М. Грошово-кредитна політика та її вплив на інвестиційні процеси // Економіка України. — 2003. — № 12. — С. 17.

Упродовж *третього етапу (2001–2006 рр.)* спостерігається економічне поживлення, економіка починає розвиватися динамічніше. Цей період можна розглядати як етап забезпечення економічного зростання в Україні. На його прискорення позитивно вплинула грошово-кредитна політика, реалізація якої зумовила збільшення кредитів в економіку, забезпечення стабільності валютного ринку та обмінного курсу гривні. З 2000 р. в Україні запроваджено режим регульованого плаваючого обмінного курсу гривні. Після значних його коливань в 1998 (80,5%) і 1999 (52,2%) роках, протягом 2000–2006 років курс гривні змінився лише на 2,2%. Про позитивний вплив режиму регульованого плаваючого валютного курсу гривні на ситуацію на валютному ринку свідчить зростання довіри до валютної політики.

Відбулося значне зростання резервів НБУ (з 2,7 млрд. грн у 2000 році до 13,8 млрд. грн у 2006 році, тобто в 5 разів)⁴¹, саме за їх рахунок обслуговувався і погашався зовнішній державний борг. Збільшився рівень монетизації (монетарна база за цей період зросла з 40 до 54%).⁴²

В економіці і суспільстві з'явився реальний курсовий орієнтир, що сприяло зниженню інфляції з 25,8% в 2000 році до 8,2% в 2003 році, а в 2002-му навіть мала місце дефляція (–0,6%). Деякого прискорення набула інфляція в 2005 році — 10,3%, в 2006 — 11,6%, але вона не спричинила значного дестабілізаційного впливу на економіку. Темпи зростання реального ВВП в 2006 році порівняно з 2000-м зросли в 1,2 раза і склали 7%, в той час як за прогнозованими даними вони повинні були скласти 2–3%⁴³. Позитивним є те, що темпи зростання зарплати у 2006 р. випереджали темпи зростання інфляції (відповідно 18,3% та 11,6%). ВВП на душу населення у 2006 р. в Україні склав 1,5 тис. дол. проти 1,03 тис. дол. у 2003 р. Правда, це значно менше, ніж у Білорусі (2,76 тис. дол.), Росії (4,46 тис. дол.), Польщі (7,1 тис. дол.) та Естонії (12,0 тис. дол.)⁴⁴.

⁴¹ Основні показники діяльності банків України на 1.01.2007 // Вісник НБУ. — 2007. — № 2. — С. 50.

⁴² Петрик О. Історія монетарного розвитку в Україні // Вісник НБУ. — 2007. — № 1. С. 8.

⁴³ Положенко Д. Управління державними фінансами України в умовах економічного зростання // Вісник НБУ. — 2007. — № 7. — С. 24.

⁴⁴ Кудряшов В. П. Засади бюджетної політики розвитку // Фінанси України. — 2007. — № 7. — С. 11.

Поліпшився фінансовий стан підприємств, загальна сума прибутку суб'єктів господарювання в 2006 р. зросла порівняно з 2000 р. в 3,1 раза і становила 81,0 млрд. грн. Збільшилися доходи Зведеного бюджету. За підсумками 2006 р. сума надходжень до нього склала 152,2 млрд. грн, або 33,6% до ВВП проти 27,7% у 2000 р. За 2006 р. Зведений бюджет був виконаний з профіцитом 1,0% до ВВП, який становив 4,5 млрд. грн., а Державний бюджет — з профіцитом 0,2% до ВВП (0,7 млрд. грн)⁴⁵.

Позитивні зрушення відбулися у сфері кредитування економіки. Якщо у 2000 році обсяги кредитування української економіки склали 19,16 млрд. грн, то в 2006 — 245,42 млрд. грн, тобто зросли в 12,8 раза. Обсяги кредитування суб'єктів господарювання за 2000–2006 роки зросли в 9,2 раза, а фізичних осіб — в 82,6 раза. В 2006 р. зафіксовано зростання довгострокового кредитування порівняно з 2000 р. в 47,5 раза, з 3,3 до 157,2 млрд. грн⁴⁶. Це свідчить про загальну адекватність банківської системи та її спроможність забезпечити потреби економіки в кредитуванні.

Загалом розвиток грошово-кредитної і фінансової систем на цьому етапі здійснювався відповідно до розвитку загальної макроекономічної ситуації і був спрямований на забезпечення внутрішньої та зовнішньої стабільності й економічного зростання у країні.

Адекватність в певному розумінні грошово-кредитної політики економічному розвитку зумовила позитивні зміни в структурі грошової маси:

- обсяги зростання коштів у національній валюті перевищували обсяги в іноземній валюті, що свідчило про зростання довіри до національної валюти;
- частка готівки в структурі грошової маси зменшувалася;
- депозити фізичних осіб зростали більш високими темпами, ніж юридичних осіб, і їхня частка у загальному обсязі ресурсів комерційних банків перевищувала частку коштів суб'єктів господарювання.

Основні особливості третього етапу відображені в табл. 11.6.

⁴⁵ Економіка України за 2006 рік. Статистичний огляд // Урядовий кур'єр. — 2007. — № 15. — С. 7.

⁴⁶ Основні показники діяльності банків України на 1.01.2007 р. // Вісник НБУ. — 2007. — № 2. — С. 50.

Таблиця 11.6

Особливості розвитку грошово-кредитної та фінансової системи і політики України в 2001–2006 рр.

Бюджетна політика (фіскальна експансія)	Монетарна політика (грошово-кредитна експансія)
Головні здобутки	
1. Досягнення профіциту Зведеного бюджету. 2. Зростання доходів бюджету. 3. Зростання рівня монетизації економіки. 4. Зростання темпів обслуговування та погашення державного боргу. 5. Покращання фінансових результатів суб'єктів господарювання. 6. Нарощування фінансового потенціалу	1. Стабілізація валютного курсу. 2. Посилення довіри до валютної політики. 3. Зниження інфляції. 4. Зниження процентних ставок (політика дешевих грошей). 5. Зростання кредитних вкладень в економіку. 6. Зростання довгострокового кредитування. 7. Зростання динаміки реального ВВП
Фінансова система	Грошово-кредитна система
Недоліки	
Зниження результативності бюджетної політики у сфері розвитку економіки	Непослідовність у використанні ринкових методів впливу на економічне зростання

Разом з тим, серед економістів тривають дискусії щодо відповідності грошово-кредитної системи вимогам економічного зростання і, зокрема, сутності монетарної політики. На думку одних, вона має обмежуватися підтриманням стабільності грошової одиниці (зовнішньої або внутрішньої). На думку інших, ця політика в контексті внутрішньої стабільності має бути спрямована на досягнення цілі щодо рівня інфляції.

На переконання третіх, окрім цілей щодо інфляції, монетарна політика повинна досягати цілі щодо зростання економіки в цілому. Відповіді на ці дискусійні запитання дає міжнародний досвід діяльності переважної більшості сучасних центральних банків, єдиною стратегічною метою монетарної політики яких є цінова стабільність.

Для реалізації цього завдання необхідне таргетування стабільності грошової одиниці, постійний моніторинг динаміки цін на товари і послуги, обмінного курсу та процентних ставок, їх співвідношення і в разі потреби —

вплив на них засобами грошово-кредитної політики. Одночасно створюватимуться умови для поступового переходу до таргетування інфляції — це концепція монетарної політики, яка передбачає законодавче закріплення цінової стабільності, офіційне оголошення Національним банком кількісних цільових показників інфляції на визначений часовий період та відповідальність за їх дотримання. Тобто інфляційне таргетування дає монетарній політиці чіткий цільовий орієнтир на довгострокову перспективу.

Однак запровадження цього режиму в економіці перехідного періоду пов'язане з додатковими труднощами. Поки що ні економіка, ні монетарна та фінансова системи в Україні не готові до впровадження інфляційного таргетування. Фіскальне домінування та слабка фінансова інфраструктура істотно обмежують вплив грошово-кредитної політики, а отже, і можливість Національного банку контролювати цінову ситуацію в країні. Другим аспектом є характерна для перехідних економік недостатня прогнозованість та керованість цін внаслідок істотного впливу на неї факторів немонетарної природи. Перехідна економіка дуже чутлива до зміни цін на сировину на світових ринках. Велику частку в індексах споживчих цін становлять продовольчі товари, ціни на які характеризуються сезонністю і впливом погодних умов. Ціни на багато видів товарів і послуг є адміністративно регульованими. Таргетування інфляції в таких умовах неймовірно ускладнюється, а в деяких випадках стає просто неможливим. Відкритість економіки зумовлює значний вплив динаміки валютного курсу на інфляцію та ВВП. В цих умовах досягнення Національним банком проголошених інфляційних цілей ускладнюється, і він частіше вдається до обмеження курсових коливань.

Безумовно, починаючи з 2001 р. в Україні спостерігається економічне зростання, і в досягненні цих результатів важливу роль відіграло підвищення ефективності грошово-кредитної і бюджетної політики.

Разом з тим, цей вплив здійснюється недостатньо послідовно і цілеспрямовано, що спричинило виникнення суперечливих тенденцій, які посилюють рівень некерованості економічної системи. Так, зростання ВВП суттєво загальмувалося — з 12,4% у 2004 р. до 2,6% у 2005 р. За перші місяці 2007 р. індекс економічного зростання в Україні становив усього

1,0284⁴⁷. Не зважаючи на впевнене зростання доходів населення, заборгованість з виплати заробітної плати не ліквідована. Протягом 2006 р. збитково працювало 34,2% підприємств⁴⁸. Значне зростання споживчого кредитування призвело до зростання імпорту товарів і, як наслідок, до негативного сальдо торгового балансу: в 2005 р. (–1,91) млрд. дол., в 2006 р. (–6,67) млрд. дол., в 2007 р. він досяг рекордного рівня (–9,6) млрд. дол.⁴⁹.

Ці тенденції є підґрунтям для визначення певних недоліків функціонуючої на сучасному етапі розвитку економіки України грошово-кредитної та фінансової політики.

Для монетарної політики характерною є непослідовність у використанні ринкових методів впливу на економічне зростання:

а) валютний курс в багатьох країнах є об'єктом ринкового регулювання, а в Україні — це один з головних інструментів грошово-кредитної політики НБУ;

б) низька ліквідність державних цінних паперів і недостатній рівень розвитку ринку цінних паперів обмежують застосування найбільш розповсюдженого у високорозвинених країнах інструменту монетарної політики, а саме — операцій на відкритому ринку;

в) неповне використання можливостей такого достатньо дієвого інструменту монетарної політики як процентні ставки.

Головним недоліком залишається збереження трансформаційного розриву між розвитком грошово-кредитної і фінансової систем, з одного боку, і реального сектора, — з іншого боку, що гальмує процеси трансформації на шляху до ринкової економіки. Воно проявляється у наступному:

а) відсутності чіткої, зорієнтованої на ринок структурної політики;

б) порушенні пропорцій між виробництвом, споживанням і нагромадженням;

в) нераціональній структурі народногосподарського комплексу країни;

⁴⁷ *Положенко Д.* Управління державними фінансами України в умовах економічного зростання // Вісник НБУ. — 2007. — № 7. — С. 24.

⁴⁸ Економіка України за 2006р. Статистичний огляд // Урядовий кур'єр. — 2007. — № 15. — С. 7.

⁴⁹ Економіка України за 2007р. Статистичний огляд // Урядовий кур'єр. — 2008. — № 15. — С. 1, 6–7.

- г) низькій конкурентоспроможності вітчизняних підприємств;
- д) низькому рівні інвестиційно-інноваційної активності суб'єктів господарювання.

Подолання цих негараздів обумовлює необхідність переходу до нового етапу трансформації грошово-кредитної і фінансової систем та посилення їх впливу на економічне зростання в Україні. Зокрема, у Державному бюджеті необхідно передбачити перехід від моделі економічного розвитку, орієнтованої на стимулювання споживання, до моделі, що встановлюватиме пріоритет стимулювання інвестиційної активності та зростання темпів розвитку вітчизняного виробництва. Особливість цього етапу — зміщення стратегічних пріоритетів на інноваційно-інвестиційні, структурні, інституційні та соціальні зрушення. Шлях до економічного зростання лежить через удосконалення, узгодженість і нерозривну єдність грошово-кредитної, фіскальної та загальноекономічної політики.

З огляду на зазначене, в економічній стратегії України необхідно враховувати те, що слабкий рівень інтегрованості України до міжнародних економічних відносин, витіснення України на узбіччя світових фінансових потоків, а також певну загальмованість макроекономічного реформування викликають численні ризики і загрози для розвитку національної економіки. Серед них: активізація інфляційних процесів, неефективність приватизації, нерозвинутість показників ринкової капіталізації, неадекватність розвитку фондового ринку, небезпека посилення макроекономічної нерівноваги і накопичення диспропорцій.

Так, завдяки стрімкому зростанню темпів кредитування населення динаміка споживання в Україні набагато випереджає зростання доходів, яке, в свою чергу, набагато перевищує зростання ВВП. Це посилює макроекономічні диспропорції — як очевидні, так і приховані.

Накопичення значних обсягів валютних резервів не справляє позитивного впливу на стан економіки. Замість використання отриманої конвертованої валюти на потреби розвитку економіки, на оновлення і модернізацію виробничого потенціалу, нагромаджуються валютні резерви НБУ, які в 2007 р. склали майже 20% ВВП країни. Для порівняння: валютні резерви Японії, які вважаються досить значними, не досягають і 10% від ВВП, ре-

зерви Федеральної резервної системи США складають мізерну частину — 1% від ВВП⁵⁰.

Згідно з відомими макроекономічними постулатами, зниження банківських процентних ставок має стимулювати інвестиційний попит. Але розвиток української економіки це спростовує. Процентні ставки банків за кредитами в національній валюті мали стійку тенденцію до зниження впродовж всього транзитивного періоду. З 221,1% в 1993 р. вони упали до 107,4% в 1995, до 37,3% в 2000, до 16,4% в 2005 і нарешті — до 14% в 2007 році. Але відповідного зростання інвестиційної діяльності не спостерігалось. Наприклад, інвестиції в основні фонди в % до попереднього року склали в 1993 році — 89,6%, в 1995 — 71,5%, в 2000 — 114,4%, в 2005 — 101,9%, в 2006 — 128,5%⁵¹. Як стверджують українські економісти⁵², нинішнє зростання економіки відбувається на безінвестиційній основі. Такий тип економічного зростання не має під собою реального матеріального підґрунтя, а тому може бути лише короткостроковим і не спроможним вирішувати глобальні макроекономічні проблеми на довгострокову перспективу.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити:

- *по-перше*, основним завданням грошово-кредитної політики і Національного банку є досягнення цінової стабільності, що можливе завдяки впровадженню системи інфляційного таргетування. Хоча її не можна вважати панацеєю від високого рівня інфляції, проте вона є певним каталізатором позитивних змін в економіці й орієнтує на збереження стабільності купівельної спроможності гривні;
- *по-друге*, головним завданням фінансової політики держави є забезпечення збалансованості економіки та її інноваційно-інвестиційного розвитку.

⁵⁰ Паливода К. В. Реальний стан економіки України: безінвестиційне зростання // Економіка та держава. — 2007. — № 10. — С. 13.

⁵¹ Дзюблюк О. Стратегія монетарної політики НБУ та її вплив на економічний розвиток // Вісник НБУ. — 2008. — № 1. — С. 10, 11.

⁵² Паливода К. В. Реальний стан економіки України: безінвестиційне зростання // Економіка та держава. — 2007. — № 10. — С. 13.

Основні терміни та поняття

Грошово-кредитна система, фінансова система, банківська система, грошова маса, грошовий обіг, грошові агрегати, монетизація, монетарна політика, грошова емісія, гіперінфляція, девальвація національної грошової одиниці, таргетування інфляції, валютна політика, режим регульованого плаваючого валютного курсу, кредитування економіки, державний борг, державний бюджет, державні видатки, профіцит та дефіцит бюджету, облігації внутрішньої державної позики.

Контрольні та дискусійні запитання

- 1. Охарактеризуйте основні напрямки трансформації грошово-кредитної та фінансової систем в умовах перехідної економіки України.*
- 2. В чому полягають основні недоліки формування грошово-кредитної та фінансової систем на початковому етапі перехідної економіки України?*
- 3. Які заходи в економіці сприяли приборканню інфляції, фінансово-бюджетній та валютно-курсовій стабілізації?*
- 4. У країні існує достатньо високий рівень інфляції. Що робитиме Національний банк, щоб загальмувати інфляційні процеси?*
- 5. Як Ви можете пояснити утримання стабільності обмінного курсу гривні і рівня інфляції в умовах зростання рівня монетизації економіки?*
- 6. Які дискусії розгортаються в Україні щодо відповідності грошово-кредитної та фінансової систем вимогам економічного зростання? Яких позицій стосовно змісту цих дискусій дотримуєтесь Ви?*
- 7. У чому, на Ваш погляд, виявилось зростання ефективності грошово-кредитної та фінансової політики в Україні в 2000–2007 рр.?*

Глава 12. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

План

- 12.1. *Стан і перспективи розвитку відкритої національної економіки.*
- 12.2. *Основні тенденції інтернаціоналізації національних продуктивних сил.*
- 12.3. *Інституціональні форми інтеграції національної економіки у світове господарство.*
- 12.4. *Основи безпеки національної економіки.*
- 12.5. *Цілі та напрями зовнішньоекономічної політики держави.*

Література

1. *Закон України «О внешнеэкономической деятельности».* — К.: Україна, 1991.
2. *Башнянин Г., Лазур П., Медведєв В.* Політична економія. Підручник. — К.: Ельга, Ніка-Центр, 2002. — С. 304–516.
3. *Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку /* За ред. *В. Гейця.* — К.: Ін-т екон. прогнозув.; Фенікс, 2003. — С. 66–106; 867–883; 953–960.
4. *Основи економічної теорії: політекономічний аспект /* Під ред. *Г. Климко.* — К.: Знання — Прес, 2002. — С. 467–475.
5. *Перехідна економіка. Конспект лекцій /* За ред. *В. Тарасевича.* — Дніпропетровськ: Січ, 2001. — С. 126–140.
6. *Тарасевич В.* Очерки теории переходной экономики. — К.: Наукова думка, 2001. — С. 120–122.

12.1. Стан і перспективи розвитку відкритої національної економіки

Становлення *відкритої національної економіки* є характерною ознакою економічної глобалізації та об'єктивною тенденцією світового розвитку. Більшість країн світу мають відкриту економіку та інтегровані у світове господарство і світовий ринок.

Для відкритої економіки характерним є наступне. На *макрорівні* — це стала зовнішньоекономічна спеціалізація країни; конвертованість національної валюти; участь у міжнародних ринках товарів, праці, інвестицій; певна відповідність національних та світових цін тощо. На *мікрорівні* суб'єктам відкритої економіки властивий вільний вихід на зовнішні ринки та вільний вибір партнерів як у країні, так і поза її межами.

За впливом на світові економічні процеси розрізняють великі та малі відкриті економіки. *Велика відкрита* економіка завдяки масштабам виробництва, реальній участі у міжнародному поділі праці, ступеню впливу на світові ринки товарів, капіталів, послуг, а також економічному й ресурсному потенціалу справляє відчутний вплив на формування світових економічних процесів. *Мала відкрита економіка*, як правило, знаходиться під впливом тих тенденцій, що складаються на світових ринках внаслідок взаємодії великих відкритих економік.

Певний тип взаємодії великих і малих відкритих економік пропонується в теорії *«нового міжнародного поділу праці»*, який останніми роками виконує роль офіційної доктрини ряду промислово розвинутих країн і міжнародних організацій та умовно поділяється на такі концепції як *«взаємозалежність країн»* та *«модернізація»* наявної моделі міжнародного поділу праці.

За *першою* концепцією, залежність розвинутих країн від тих, що розвиваються, ґрунтується на екологічних чинниках (обмеженість та вичерпність ресурсів, несталість зовнішнього оточення), а залежність країн, що розвиваються, від розвинутих країн — на техніко-технологічних досягненнях останніх.

За *другою* концепцією, обґрунтовується доцільність модернізації міжнародного поділу праці у напрямі встановлення нової галузевої спрямова-

ності країн. Для країн, що розвиваються, рекомендують відмовитися від протекціоністських заходів та поширити залучення іноземних інвестицій у виробництво трудоємних, матеріалоємних, стандартизованих виробів, їх експорт, в першу чергу, у промислово розвинуті країни. Розвинутим країнам рекомендують зосередити свої інтереси на галузях з великою часткою висококваліфікованої праці та інтенсивним науково-технічним прогресом.

В якості альтернативних моделей національної відкритої економіки розглядають розвиток: по-перше, найбільш багатих країн «сімки»; по-друге, процвітаючих країн-супутників (Австрія, Норвегія, Швейцарія, Швеція, країни Південно-Східної та Східної Азії), які можуть у найближчі 20–25 років увійти в першу десятку, по-третє, країн — сировинних придатків (периферії) розвинутого світу, що розвивають виробництво, необхідне для задоволення потреб країн «сімки».

Становлення відкритої економіки України пов'язане з ліквідацією державної монополії зовнішньої торгівлі, використанням принципу порівняльних переваг в міжнародному поділі праці, різних форм спільного підприємництва, вільних економічних зон.

Перед країною постає складне завдання скористатися наявними перевагами та знайти шляхи отримання вигод від глобалізації, перетворити глобальну ринкову силу у продуктивну силу національної економіки. **Головний інтерес України** — посісти таке місце у світовому поділі праці, міжнародній торгівлі та фінансах, яке б відповідало її природним, трудовим та інтелектуальним ресурсам, сприяло реалізації потенціалу великої європейської держави. Країні слід перейти від екзогенно-залежного до ендегенно-орієнтованого розвитку.

Якщо **екзогенно-залежна модель розвитку** національної економіки характеризується високим рівнем експортно-імпоротної залежності від інших країн світу та пригніченим внутрішнім ринком, то **ендогенно-орієнтована модель розвитку** будується на партнерських зовнішньоекономічних відносинах та стратегії випереджаючого розвитку, тобто орієнтована на захист національних інтересів в умовах глобалізації.

Для того щоб відставання України від розвинутих країн за рівнем ВВП на душу населення скоротилося до прийнятних меж, необхідно забез-

печити середньорічні темпи зростання близько 6% на рік, тобто обрати доктрину випереджаючого (замість наздоганяючого) розвитку.

Для зміцнення міжнародних позицій країни слід враховувати наступні *виміри інтеграції* у світове господарство:

- *глобальний*, пов'язаний зі світовими глобальними відносинами та світовими регулятивними інститутами;
- *регіональний*, який передбачає інтеграцію країни у регіональні ринки та відповідні інститути (ЄС, СНД, тощо) шляхом реалізації стратегії багатополюсності (на відміну від однополюсності, на якій в окремих випадках наголошується);
- *локальний*, який передбачає двосторонні відносини з країнами та формування ТНК за такими напрямками: ресурсно-технологічний (метало-рудні, агропромислові); техніко-технологічний (приладобудування, аерокосмічна техніка, літакобудування, суднобудування), транспортно-інфраструктурний (нафта, газ, електроенергетика).

З урахуванням потенціалу української економіки, *стратегічними пріоритетами її розвитку в умовах глобалізації мають стати*⁵³:

- системна інтеграція у світове господарство із забезпеченням реальної міжнародної конкурентоспроможності;
- ефективна міжнародна спеціалізація, скоординована з внутрішньою структурною модернізацією і орієнтована на доступні прогресуючі сегменти світового ринку;
- міжнародна диверсифікація, спрямована на ліквідацію надмірної залежності від окремих зарубіжних ринків;
- становлення власних транснаціональних економічних структур з глобальним менеджментом;
- безпосередня участь у формуванні світової інфраструктури через взаємодію зі світовими інститутами;
- інтеграційна взаємодія з ЄС, СНД, центральнo- та східноєвропейськими угрупованнями країн;

⁵³ Губський Б., Лук'яненко Д., Сіденко В. Інтернаціоналізація української економіки // Економіка України. — 2000. — № 9. — С. 23.

- забезпечення необхідного рівня економічної безпеки з діючими механізмами захисту від несприятливих змін міжнародної кон'юнктури та фінансових криз.

Ефективно реалізувати визначені пріоритети можливо шляхом адекватної економічної політики з продуктивним використанням власних, насамперед інтелектуальних ресурсів.

12.2. Основні тенденції інтернаціоналізації національних продуктивних сил

Інтернаціоналізація національних продуктивних сил реалізується у різних формах: *організаційно-економічні* (міжнародна спеціалізація та кооперування); *соціально-економічні* (міжнародна торгівля, рух капіталів, робочої сили, валют); *відносно меж країни* — внутрішні, зовнішні⁵⁴, *за рівнями економіки* — мікрорівень, мезорівень, макрорівень тощо.

Основні форми інтернаціоналізації національних продуктивних сил — *міжнародна спеціалізація і кооперування*, що у *вузькому* значенні трактуються виключно як виробнича діяльність на базі довгострокових договірних відносин, а в *широкому* — синонімічні поняттю «міжнародне співробітництво» у різних сферах господарської діяльності підприємств.

На *мікрорівні* національної економіки міжнародна спеціалізація і кооперування представлені такими формами⁵⁵: *поставка* підприємствам комплектуючих підприємств та обладнання з наступною оплатою їх вартості продукцією, яка має бути виготовлена на їх основі; *надання ліцензій* та (або) виробничого досвіду і знань з наступною оплатою їх вартості поставками продукції, отриманої з їх використанням; *підряд*; *спільне виробництво*, включаючи науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи (НДДКР); *спільне підприємство*; *спільний проект*.

⁵⁴ До *внутрішніх* форм прояву інтернаціоналізації відносять імпорт товарів, послуг, капіталів, трудова імміграція, до *зовнішніх* — експорт товарів, послуг, капіталів, трудова еміграція.

⁵⁵ Наведено за класифікацією ЄК ООН.

Так, на основі *підряду* український завод «Чернігівавтодеталь» поставляє карданні вали російському автомобілебудівному підприємству ВАТ «ГАЗ».

Прикладом об'єднання виробничих потенціалів є *спільне виробництво*⁵⁶ українського НВП «Машинопроект» та російського ВАТ «Рибінські мотори» з метою створення двигунів потужністю 60 МВт; сімферопольське підприємство, яке здійснює складання автомобілів «Газель» з комплектуючих, що надходять з російського ВАТ «ГАЗ». Має перспективи *спільне виробництво* в авіаційній галузі за участю авіаційного об'єднання імені Антонова (м. Київ) та білоруського НВО «Агат».

В рамках *спільних проектів* українськими підприємствами здійснюються поставки в Росію систем управління для ракет-носіїв «Протон», «Союз» (ВО «Комунар», м. Харків), «Космос» (ВО «Київський радіозавод»), для станції «Мир» і Міжнародної космічної станції, що створюється (АТ «Хартрон», ВО «Київський радіозавод», ВО «Київприлад» та ін.); для інших космічних апаратів різного класу (ВО «Моноліт», АТ «Хартрон» м. Харків, ВО «Київ прилад», АТ «Чернігівський радіоприладний завод»). Українсько-російське співробітництво в рамках заснованих в Росії транснаціональних фінансово-промислових груп (ТФПГ) відбувається за участю п'яти українських підприємств⁵⁷ без об'єднання власності. У формі *спільного проекту* втілюється українсько-російський проект «Середньотранспортний літак», а також проект України, Росії, Норвегії та США «Морський старт».

Прикладів інвестиційного та технологічного співробітництва України з країнами ЄС поки що небагато. Одним з них є залучення капіталів шведської фірми AGA, відомої як другий у світі продуцент криогенного обладнання, до дніпропетровського заводу «Дніпрокисень» через продаж 25% акцій цього підприємства. У сфері космічного співробітництва України з Євро-

⁵⁶ *Спільне виробництво* виражається передусім у поставках субпродуктів, вузлів та деталей із подальшою доробкою, доведенням та збиранням кінцевої продукції на підприємствах партнерів або одного з партнерів.

⁵⁷ Ніжинський науково-виробничий комплекс «Прогрес» та «Центральне конструкторське бюро «РИТМ» співробітничують з ТФПГ «Точність», «Корюківська фабрика технічного паперу» — з ТФПГ «Слов'янський папір», м'ясопереробне підприємство «Прикарпаття» та Чернігівський м'ясокомбінат — з ТФПГ «Росагропром».

пейською космічною агенцією (ЄКА) перспективними є технології супутникового зв'язку, дистанційного зондування Землі, систем космічного транспортування, систем орієнтації й управління орбітальними станціями.

На **макrorівні** національної економіки інтернаціоналізація продуктивних сил являє собою процес розширення та поглиблення світогосподарських зв'язків завдяки міжнародній мобільності факторів і результатів виробництва. Кількісно це відображається у *випереджаючих темпах зростання міжнародної торгівлі та руху інвестицій порівняно з темпами зростання загальносвітового ВВП*. Розглянемо основні тенденції інтернаціоналізації національних продуктивних сил за такими формами міжнародних економічних відносин, як міжнародна торгівля, міграція населення та рух капіталу.

Міжнародна торгівля товарами та послугами посідає провідне місце в системі світогосподарських зв'язків. За останні десятиріччя тут відбулися певні якісні та кількісні *зрушення*, зокрема:

- у *географічній структурі* світової торгівлі — скорочення частки слаборозвинутих країн, збільшення частки розвинутих і нових індустриальних країн; зниження аграрно-сировинної спрямованості експорту країн, що розвиваються;
- у *галузевій структурі* світової торгівлі — скорочення питомої ваги сировинних товарів (крім палива), збільшення питомої ваги машин, устаткування, послуг, науково-технічної продукції (особливо в експорті розвинутих країн);
- у *зовнішньому товарообороті* — зростання частки ТНК і міжфірмових зв'язків; підвищення темпів зростання торгівлі послугами; уповільнення темпів зростання міжнародної торгівлі.

Поряд з ускладненням умов реалізації продукції на зовнішньому ринку збільшується кількість довгострокових угод, угод на двосторонній та регіональній основі, спостерігається застосування заходів державного протекціонізму.

Зовнішньоторговельні зв'язки України є нерациональними, характеризуються участю країни переважно у регіональному поділі праці, а їх струк-

тура й ефективність не відповідають потребам формування національної економіки відкритого типу.

Незважаючи на те, що Україна представляє собою великий ринок товарів, послуг та капіталів, реалізація цього потенціалу є досить незначною. Так, частка України у світовому експорті становить близько 1,5%, а в імпорті — 1%, що виявляється останніми роками як тенденція (табл. 12.1).

Таблиця 12.1

**Показники зовнішньої торгівлі України
у 1995-2006 рр.⁵⁸ (млрд. дол. США)**

Показники	1995	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2007
Зовнішньоторговельний оборот	31,8	32,5	33,2	40,2	69,1	79,1	94,8	98,4
Експорт	15,7	16,4	18,1	22,0	38,0	40,4	45,9	44,4
Імпорт	16,1	16,1	15,1	18,2	31,1	39,1	48,9	54,0
Торговий баланс	-0,4	0,3	3,0	3,8	6,9	1,3	-3,0	-9,6

Три основні складові українського експорту — метал, хімічні товари та транспортні послуги, які виконували роль «локомотиву» зовнішніх продаж у 1997–2000 роках, поступово втрачають темпи зростання. Таким чином, вичерпується потенціал зовнішнього товарообігу на старій структурній основі *факторної моделі* національної конкурентоспроможності. На шляху до *інноваційної моделі*, за відсутності ефективних механізмів прискореного нарощування експорту в галузях, які випускають продукцію з високим рівнем доданої вартості, українська економіка потребує певного перехідного періоду.

Перспективи розвитку експортного комплексу України визначаються реальним станом промислового та сільськогосподарського виробництва. Пріоритетними експортнорозширюючими галузями української економіки є чорна металургія, агропромисловий комплекс, харчова промисловість і виробництво алкогольних напоїв; важке і високотехнологічне машинобудування; аерокосмічна галузь; військова промисловість; високотехнологіч-

⁵⁸ Див.: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

ні виробництва (порошкова металургія, хімічна промисловість); сфера послуг (транспорт, туризм, інжиніринг).

Зростання відкритості українського суспільства неминуче призводить до включення країни у міжнародний обмін робочою силою. **Міжнародна міграція робочої сили** дедалі набуває глобального характеру та охоплює абсолютну більшість країн світу. Наприкінці ХХ століття загальна кількість мігрантів оцінювалася у 125 млн чол., що складає близько 2% населення планети. У 90-х роках цей показник значно зріс, насамперед за рахунок інтеграції в загальносвітовий міграційний процес країн Центральної та Східної Європи.

Міжнародна міграція робочої сили в умовах економічної глобалізації перетворилася на суттєвий економічний, соціальний та гуманітарний фактор розвитку національної економіки країни. Для України, як постачальника робочих рук на європейський та світовий ринок процес еміграції дозволяє, *по-перше*, знизити рівень безробіття та ослабити таким чином напруженість у суспільстві; *по-друге*, поповнити валютний фонд країни за рахунок грошових переказів емігрантів, що надходять в Україну; *по-третє*, ставити питання про отримання компенсації за підготовку робочої сили (згідно з розробленими МОП рішеннями) від країн — можливих користувачів її трудових ресурсів. Крім того, міждержавна трудова міграція — це важливий чинник надходження в країну нових технологій, досвіду, перебудови професійної та кваліфікаційної структури зайнятості, який можна ефективно використовувати для пристосовування до кон'юнктури глобальних ринків.

Проте масовий відтік продуктивної робочої сили, особливо учених і спеціалістів, негативно впливає на структуру працездатного населення, супроводжується ослабленням та розривом сімейних зв'язків, завдає певних економічних збитків. Після зняття штучних перешкод на шляху з'єднання сімей кількість емігрантів з України швидко зросла. Здебільшого емігрували євреї, німці, угорці, греки. Упродовж 1994–1998 рр. найбільша кількість населення з України вирушила в Росію (798,0 тис. чол.), Ізраїль (101,6 тис. чол.), США (69,0 тис. чол.), Німеччину (49,7 тис. чол.). За матеріалами преси та оцінками експертів, за кордоном сьогодні працює від 1 до 3 млн

українських громадян, переважна частина з них влаштовується на роботу нелегально.

У складі міграційного руху українського населення мають місце майже всі види та форми: внутрішня (у межах країни) та зовнішня (між країнами) міграція; еміграція, імміграція та рееміграція; міграція робочої сили та «відтік умів»; постійна (стаціонарна), тимчасова (ротація), сезонна, маятникова; міграція репатріантів, осіб, депортованих за національною ознакою, біженців, нелегалів (транзитні мігранти).

Інтелектуальна міграція набуває таких форм, як виїзд на постійне проживання; тимчасова робота в інших країнах за контрактом; робота в іноземних компаніях та спільних підприємствах на території України (еміграція без виїзду за кордон). Економічні й професійні мотиви «відтік умів» полягають у незадоволенні спеціалістів не тільки матеріальним станом, а й статусом у суспільстві, низьким соціальним престижем, неможливістю реалізувати творчі можливості.

Імпорт іноземної робочої сили в Україну відбувається у зв'язку із впровадженням у виробництво закордонних технологій, «ноу-хау», створення спільних підприємств, здійснення програм приватизації. Головними каналами імміграції є рееміграція з Росії та інших нових незалежних країн, рееміграція патріотично налаштованих представників далекого зарубіжжя (Північна та Південна Америка, Австралія, Канада тощо), запрошення спеціалістів та робочих кадрів за ліцензіями з країн Європи, Азії, Америки, в'їзд біженців, які рятують своє життя, та повернення раніше депортованих народів (кримських татар, німців).

Реалії міграційних процесів в Україні потребують удосконалення законодавчої бази міграційних процесів; інституціоналізації самостійної міграційної служби у центрі та на місцях, а також спеціалізованих бірж праці для мігрантів; укладання міждержавних угод з країнами — потенційними користувачами та постачальниками робочої сили; формування міграційних фондів для вирішення проблем міграції, рееміграції, проблем екологічних мігрантів і депортованих; підвищення престижу інтелектуальної праці в країні та захисту інтелектуальної власності українських спеціалістів за ко-

рдоном; сприяння інституціоналізації функціонування недержавних міграційних установ.

Україна стає активним учасником *міжнародної міграції капіталу* та міжнародного ринку інвестицій, оскільки потребує значних капіталовкладень. Основними кредиторами України до останнього часу були міжнародні фінансові організації та уряди розвинутих країн. Так, МВФ працює з українським урядом за трьома програмами: програма трансформації економіки; програма короткострокового фінансування, спрямована на досягнення макроекономічної стабілізації; програма розширеного фінансування.

З початком емісії українських євробондів Україна вийшла на міжнародні ринки капіталів, де покупцями цих цінних паперів виступили в основному приватні інвестори. Важливим джерелом необхідних ресурсів мають стати прямі іноземні інвестиції, обсяги яких ще недостатні (табл. 12.2, табл. 12.3)⁵⁹.

Таблиця 12.2

Прямі іноземні інвестиції в Україну по країнах світу в 1996–2007 рр.

(на початок року в млн дол. США)

	1996	2000	2002	2004	2006	2007
Усього, в тому числі:	896,9	3281,8	4406,2	6757,6	16375,2	26856,6
Німеччина	156,9	228,5	249,5	441,45	5505,5	5579,3
Кіпр	51,5	211,2	478,0	779,2	1562,0	4957,6
Нідерланди	46,5	302,9	370,2	463,9	721,8	2173,7
Австрія			144,1	252,1	1423,6	2010,5
Сполучене Королівство	53,9	246,1	420,4	686,1	1155,3	1820,0
США	183,3	589,5	730,9	1074,8	1374,1	1421,1
Російська Федерація	50,0	287,9	295,1	377,6	799,7	1343,2

⁵⁹ Дані наводяться наростаючим підсумком з початку інвестування. Перелік країн визначений, виходячи з найбільших обсягів інвестицій в економіку України та в економіку інших країн світу за даними на 1 січня кожного року (Див.: <http://www.ukrstat.gov.ua/>).

Таблиця 12.3

Прямі інвестиції з України по країнах світу в 1996–2007 рр.

(на початок року в млн дол. США)

	1996	2000	2002	2004	2006	2007
Усього,	84,12	98,48	155,69	166,0	219,5	221,5
в тому числі:						
Російська Федерація	52,10	16,41	84,82	86,7	102,5	93,2
Польща	—	—	—	—	20,3	24,2
Панама	2,0	46,13	18,9	18,9	18,9	18,9
В'єтнам	—	16,39	16,82	15,8	15,9	15,9
Сполучене Королівство	—	—	—	—	13,9	13,9
Іспанія	—	—	13,83	13,83	13,83	13,83
Швейцарія	8,10	6,57	3,35	4,2	4,0	4,3

За аналізом ситуації на ринку прямих іноземних інвестицій⁶⁰ прогнозується збільшення їх обсягів у таких галузях:

- сільське машинобудування — завдяки можливості нарощувати збут сільськогосподарської техніки місцевого виробництва;
- фармацевтична та медична промисловість — унаслідок обмеженої пропозиції українських ліків і медичного обладнання;
- промисловість будівельних матеріалів — через очікування буму в сфері індивідуального будівництва;
- електротехніка — зокрема, інвестиції будуть спрямовуватися на встановлення обладнання тепло- і гідроелектростанцій;
- галузь зв'язку, яка після приватизації «Укртелекому» протягом наступних 10–12 років може отримати, за деякими експертними оцінками, понад 2 млрд. дол. інвестицій.

⁶⁰ Див.: Світова економіка: Підручник / А. Філіпенко, О. Шнирков та ін. — К.: Либідь, 2001. — С. 144–145.

12.3. Інституціональні форми інтеграції національної економіки у світове господарство

Міжнародна економічна інтеграція відображає сучасні тенденції інтернаціоналізації національних продуктивних сил та набуває різних форм, етапів і вимірів. Так, *початкова* інтеграція національних економік відбувається завдяки розвитку міжнародної діяльності відносно автономних економічних суб'єктів, у стадію *часткової (локальної)* інтеграції вступають за поширенням форм міжнародного співробітництва, розвитком діяльності ТНК, а стадії *інституційної* досягають з інтеграцією у регіональні угруповання зі створенням органів наддержавного регулювання.

Якщо переплетення, взаємопроникнення та зрощування процесів виробничого відтворення проходить у формі «часткової інтеграції», то регіональна інтеграція є формою «інституційної інтеграції» національних економік за виміром «зона вільної торгівлі → митний союз → спільний ринок → економічний союз». Регіональні об'єднання національних економік розрізняються за глибиною та характером обраної інтеграційної стратегії, сферами і масштабами діяльності, кількістю держав-членів тощо. Така інтеграція, з одного боку, посилюючи ринкову уніфікацію економічного розвитку країн-учасниць, прискорює процес глобалізації, з іншого — може привести до певних форм «закритого» регіоналізму, закладає умови міжрегіональної та міжконтинентальної конкуренції.

Важливою складовою національного розвитку стає економічна та геополітична визначеність у сучасній системі світогосподарських координат з урахуванням різних вимірів економічної інтеграції.

Україна має двосторонні відносини майже з усіма країнами світу, а в процеси транснаціоналізації включена переважно з позицій країни розташування філіалів і представництв ТНК. На *регіональному* рівні шляхом реалізації стратегії багатополосності Україна має офіційно визначений *свроінтеграційний пріоритет* з одночасним розвитком взаємовигідної співпраці у межах *інших регіональних угод* із традиційними партнерами з країн СНД, Єдиного економічного простору (ЄЕП), Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) та ін. На *глобальному* рівні вона встанови-

ла відносини майже з усіма світовими регулятивними інститутами, такими як Світова організація торгівлі (СОТ), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк (СБ), Міжнародна організація праці (МОП) та ін.

Розглянемо більш докладно *проблеми інституціоналізації відносин економічної інтеграції України з Євросоюзом, Росією, країнами СНД.*

За урядовими програмами розвитку економіки України **відносини з Євросоюзом розглядаються як базовий вектор геостратегічної орієнтації.** Так, своєрідною «компенсацією» за експортні втрати машинобудівників та харчовиків України на ринках СНД постало збільшення експорту продукції металургії до країн Заходу, перш за все Західної Європи. Збільшився експорт олійного насіння, головними імпортерами якого є Іспанія та Нідерланди. Зросли обсяги експорту органічних хімічних сполук в такі країни, як Німеччина, Фінляндія. Головним споживачем шкіряної сировини українського походження (а її експортні обсяги значно зросли) є Італія. Збільшилися обсяги експорту одягу та предметів одягу до Німеччини та інших країн. Головним торговельним партнером України в торгівлі міддю та виробами з неї є Німеччина.

Сукупні обсяги торгово-економічної взаємодії України з ЄС останніми роками постійно зростають. Так, з початку нового століття щорічний товарообіг товарами та послугами між Україною та країнами Європи складає близько 10–15 млрд. дол.

Пріоритетні інтереси розширення форм інтеграційних відносин з країнами ЄС для України пов'язані з наступним:

- країни-члени ЄС є потужним ринком для збуту продукції, яка виготовляється в Україні;
- присутність в європейському ринковому просторі дозволить Україні брати участь у програмах галузевого, технологічного, науково-технічного, освітньо-гуманітарного розвитку Євросоюзу;
- лібералізація та взаємне відкриття економічних кордонів є певною гарантією притоку іноземних інвестицій.

Серед *науково-технічних пріоритетів* у співробітництві з ЄС найбільш важливими є: розвиток мікроелектроніки та робототехніки; взаємодія в галузі біотехнологій, зокрема генної та клітинної інженерії; розвиток

оптроніки та лазерної техніки; розробка нових матеріалів та прогресивних технологій обробки матеріалів; створення та запровадження в практику нових засобів комунікації та зв'язку; спільні дії, спрямовані на покращання енергозаощадження, перехід до використання нових та поновлюваних джерел енергії.

У *кредитно-фінансовій сфері* основним партнером України є Європейській банк реконструкції та розвитку (ЕБРР). Йдеться про сприяння розвитку фінансової сфери, зокрема комерційного експортного кредиту, кредитування малого, середнього та корпоративного бізнесу, аграрного виробництва, сприяння інвестиціям, модернізації та будівництву транспортної інфраструктури, впровадженню енергозаощаджувальних та екологічних технологій.

Для активізації партнерства Україна — ЄС були створені такі інститути, як Рада та Комітет Співробітництва, парламентський комітет з числа депутатів Верховної Ради України та Європарламенту, Міжвідомчий комітет з розвитку відносин з ЄС. З боку ЄС українськими «справами» займається Генеральний Директорат з відносин із країнами Центральної і Східної Європи та Новими Незалежними Державами, постійне представництво України при Союзі в Брюсселі, посольство ЄС та місія Глави делегації Європейської Комісії в Києві.

Прикордонному співробітництву в центрально-східноєвропейському регіоні, або *єврорегіоні*⁶¹, сприяють такі структури, як Асамблея європейських регіонів, Конгрес місцевих і регіональних влад Європи, Асоціація європейських прикордонних регіонів, Конференція периферійних приморських регіонів, а також формування єдиного митного, тарифного та взагалі соціально-економічного простору.

Втім, у відносинах України з ЄС існують певні проблеми. До них належать, наприклад, антидемпінгові розслідування проти українських товарів, що негативно позначаються на зовнішньоторговельному і платіжному балансі країни.

⁶¹ *Єврорегіони* — це зони багатостороннього міжнародного співробітництва (міждержавні регіональні асоціації), які включають в себе прикордонні області країн-учасниць та розвиваються у відповідності з погодженими комплексними програмами соціально-економічного та культурно-гуманітарного характеру, підпадають під національне регулювання процесу створення та функціонування зон вільної торгівлі.

Важливими *передумовами* розширення співробітництва між Україною та ЄС можна вважати:

- загальне покращання макроекономічної ситуації в Україні та більш динамічне просування економічних реформ;
- розв'язання проблем, які були спричинені, наприклад, практикою антидемпінгових розслідувань з боку ЄС, зокрема із більш широким та послідовним застосуванням Україною існуючих методів антидемпінгу;
- розв'язання проблем, які виникають у зв'язку зі вступом України до СОТ, що є однією з передумов налагодження відносин з Євросоюзом;
- розширення номенклатурного та кількісного представництва вітчизняного виробництва на західноєвропейських ринках;
- участь в системі субрегіонального та прикордонного соціально-економічного співробітництва, зокрема на рівні Вишеградської групи та ЦЕФТА⁶², а також в системі євروهронів.

Таким чином, *відносини Україна — ЄС варто розглядати як процес*, що має на меті розвиток національної економіки за європейськими стандартами та певне зближення з євроструктурами. Цей процес потребує тривалої підготовчої роботи і в межах країни, і у взаємодії з країнами ЄС (*часткова інтеграція*), а власне *інституційна інтеграція* не є реальною для України в найближчі роки.

У економічних відносинах України з *Російською Федерацією*, з точки зору потужності зустрічних товаропотоків, порівняно інтенсивних виробничо-коопераційних зв'язків, ринково-збутових чинників, *домінуючим вектором* є співробітництво.

На пострадянському просторі експортно-імпорتنі операції України з Росією є найбільшими за обсягами та найбільш диверсифікованими за номенклатурою. Основу українського експорту до Росії складають продукція металургійної промисловості (передусім виробі із чорних металів, феросплави, профілі, алюміній), машинобудування (електричні машини, ванта-

62 ЦЕФТА — Центрально-Європейська Угода про Вільну Торгівлю (CEFTA — Central European Free Trade Agreement).

жні автомобілі, двигуни), продовольство (м'ясо, молочні продукти, цукор, алкогольні напої, консервовані продукти), продукція хімічної промисловості (шини, пластмаси та вироби з них, фарби, органічні хімічні сполуки, миючі засоби). Головна стаття експорту України до Росії — це послуги, пов'язані з транзитом енергоносіїв українською територією.

Безумовним «лідером» імпорту з Росії є енергоносії (природний газ та нафта), які складають більше 70% від загального обсягу імпорту, продукція машинобудування (механічне обладнання, автомобілі), продукти хімічної промисловості (зокрема, синтетичний каучук) тощо. Чинниками, що стримують нарощування експорту української продукції до РФ, є жорсткі кількісні обмеження та високі митні тарифи на товари машинобудування, сільського господарства, зокрема цукру, та інші протекціоністські заходи.

Складовою двостороннього співробітництва країн є *прикордонна співпраця*, на сприяння розвитку якої в лютому 2000 р. була підписана Програма міжрегіонального і прикордонного співробітництва України та Російської Федерації.

Наявний процес економічної *інтеграції країн СНД* відображає певні відмінності в умовах та завданнях економічного розвитку, а також певні політичні суперечності. Активізацію економічного співробітництва в рамках СНД може забезпечити послідовний переговорний процес, узгодження правових систем, регулятивних механізмів, заходів зовнішньоекономічної політики. Найбільш реальним для України в рамках СНД та у двосторонніх відносинах з пострадянськими країнами є запровадження *зони вільної торгівлі*.

Основними *напрямами співробітництва країн СНД* можуть бути⁶³:

- інтенсивний розвиток виробничо-технологічної кооперації підприємств і галузей, які пов'язані традиційними зв'язками, що склалися за часів єдиної держави;
- спільний вихід на ринки третіх країн з кооперованою продукцією, з великомасштабними будівельно-монтажними послугами;

⁶³ http://www.masters.donntu.edu.ua/qhistory/ustav/dec_5_ua.html — Міжнародний благодійний фонд вчених-універсалів "Український діалог".

- створення стратегічних трансєвропейських та євразійських транспортних коридорів, зокрема, Євроазіатського, коридору, з метою об'єднання ринків країн Азії і Європи, значного збільшення транзитних товаропотоків;
- освоєння космічного простору, спільні дослідження в астрономії та астрофізиці;
- створення спільних фінансово-промислових груп на базі функціонально споріднених виробництв та підприємств;
- співробітництво в сфері екології та раціонального природокористування, розробка та поширення екологічно безпечних, ресурсо- та енергозберігаючих технологій, використання нетрадиційних джерел енергії;
- спільна розробка родовищ корисних копалин сировинних паливно-енергетичних ресурсів.

Перспективна *геоекономічна модель економічної інтеграції* України у світове господарство повинна охоплювати комплекс географічних векторів, галузей виробництва, сфер діяльності. У співпраці з іншими країнами необхідно змістити акценти на партнерську промислово-технологічну взаємодію на базі взаємовигідних інвестиційних та коопераційних відносин. Тільки активна і узгоджена в усіх геоекономічних площинах позиція України може сприяти розв'язанню актуальних проблем розвитку держави.

12.4. Основи безпеки національної економіки *

Економічна безпека визначається таким станом національної економіки, за якого забезпечуються національні інтереси, стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, здатність до розвитку та захищеність життєво важливих інтересів людей, суспільства, держави⁶⁴.

* У підготовці матеріалів до параграфу 12.4 брала участь к.е.н., доц. Ткаченко Н.І.

⁶⁴ Під *життєво важливими інтересами* в даному контексті розуміють сукупність потреб, які забезпечують існування і прогресивний розвиток особистості, суспільства, держави.

Основними завданнями економічної безпеки є забезпечення пропорційного та безперервного економічного зростання, приборкання інфляції та безробіття, формування ефективної структури економіки та розвинутого ринку цінних паперів, скорочення дефіциту бюджету та державного боргу, підвищення якості життя населення, підтримання стійкості національної валюти тощо.

Ці завдання визначають *стратегію економічної безпеки* як формування та обґрунтування стратегічних пріоритетів, національних інтересів, засобів і механізмів вирішення економічних проблем.

У *макроекономічному аналізі* економічної безпеки вирізняють такі складові: економічну незалежність, стійкість і стабільність національної економіки, здатність до саморозвитку й прогресу.

Економічна незалежність означає, насамперед, можливість здійснення державного контролю за використанням національних ресурсів, спроможність забезпечити національні конкурентні переваги для рівноправної участі у міжнародній торгівлі. *Стійкість і стабільність* національної економіки передбачає міцність і надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, стримування дестабілізуючих чинників. *Здатність до саморозвитку і прогресу* означає спроможність самостійно реалізовувати і захищати національні інтереси, створювати сприятливий інвестиційно-інноваційний клімат, розвивати інтелектуальний потенціал. Економіка, яка постійно розвивається, здатна протистояти внутрішнім та зовнішнім загрозам. Надійність та ефективність економічних пропорцій, вертикальних і горизонтальних зв'язків дозволяє пом'якшити наслідки дестабілізуючих процесів.

Основним суб'єктом економічної безпеки виступає держава, яка здійснює свої функції в цій сфері через органи законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. *Об'єктами* економічної безпеки є держава, суспільство, громадяни, підприємства, установи та організації, території, окремі складові економічної безпеки.

Національні економічні інтереси відіграють головну роль у системі економічної безпеки. Визначення цих інтересів потребує аналізу поточного стану економіки, з'ясування основних тенденцій розвитку та розробки заходів їх державного коригування.

До пріоритетних економічних інтересів України належать:

- створення самодостатньої соціально орієнтованої економіки;
- збереження та розвиток інтелектуального та науково-технічного потенціалу;
- забезпечення економічно безпечних умов життєдіяльності суспільства;
- побудова рівноправних і взаємовигідних економічних відносин з іншими державами.

Загрозами економічній безпеці країни є сукупність умов і чинників, які створюють небезпеку життєво важливим інтересам особистості, суспільству, державі, ускладнюють або унеможливають реалізацію національних економічних інтересів.

Розрізняють внутрішні та зовнішні загрози економічній безпеці країни. Основними *внутрішніми* загрозами слід вважати:

- *у науково-технічній сфері*: руйнування науково-технічного потенціалу, зменшення науково-технічних розробок, скорочення потенціалу фундаментальної науки, невизначеність державної науково-технічної політики, відтік наукових кадрів за кордон або в іншу сферу діяльності;
- *в економічній сфері*: скорочення обсягів виробництва у провідних галузях, розрив господарських зв'язків, монополізацію економіки, криміналізацію суспільства, наявність структурних диспропорцій, великий внутрішній борг, високий рівень зношеності основних фондів, енергетичну кризу, низький рівень продуктивності праці та інвестиційної діяльності; високий рівень інфляції та безробіття, зростання «тіньової» економіки, низький платоспроможний попит населення, цінові диспропорції між промисловістю та сільським господарством, загрозу втрати продовольчої незалежності країни, масове ухилення від сплати податків;
- *у соціальній сфері*: поглиблення диференціації доходів, бідність, погіршення структури харчування, зменшення доступності освіти та медичних послуг, погіршення якості життя, соціальну незахищеність значних верств населення, зниження народжуваності, зростання смертності, неконтрольовані міграційні процеси.

До *зовнішніх загроз* економічній безпеці країни належать: економічна залежність від імпорту, від’ємне зовнішньоторговельне сальдо, нераціональна структура експорту — надмірний вивіз сировинних ресурсів; втрата позицій на зовнішніх ринках; зростання зовнішньої заборгованості, нераціональне використання іноземних кредитів; неконтрольований відтік валютних ресурсів за кордон.

Економічна безпека оцінюється за певними *критеріями* — *показниками-індикаторами* та їх пороговими величинами, перевищення яких загрожує безпеці країни⁶⁵. Порогові значення індикаторів економічної безпеки є кількісними параметрами, що окреслюють межу між безпечною й небезпечною зонами в різних сферах економіки (див. табл. 12.4).

Таблиця 12.4

**Окремі показники-індикатори економічної безпеки
національної економіки**

Назва показника	Нормальне коливання	Порогове значення
ВВП	До 5–15% від потенціального ВВП	30% ВВП
Рівень інфляції	До 5–6%	6–10%
Рівень безробіття	До 10%	10%, в період перетворень 15–20%, але не більше 3–5 років
Розрив у доходах 10% найбагатших та 10% найбідніших верств населення	До 6–8 разів	10 разів
Індикатор концентрації доходів (коефіцієнт Джині)	До 0,15–0,17	0,18
Кількість населення з доходами, нижчими за прожитковий мінімум	До 7% населення	8–10% населення

Так, нормальний циклічний спад ВВП становить 5–15% від його потенціального значення. Пороговим спадом вважають 30%, за умов вищого

⁶⁵ Див.: Економічна політика: Навч. посіб. / О. О. Беляєв, А. С. Бебело, М. І. Діба та ін. — К.: КНЕУ, 2004. — 252 с.

спаду втрати можуть бути незворотними. Нормальним рівнем інфляції вважається середньорічний темп зростання цін на 5–6%. У разі інфляції 6–10% необхідно вживати спеціальних обмежувальних заходів. Зі світового досвіду відомо, що в період радикальних перетворень рівень безробіття може досягати 15–20%. Однак він не повинен триматися більше 3–5 років. Пороговим рівнем безробіття вважається 10%.

Розрив у річних доходах 10% найбагатших та 10% найбідніших верств населення не повинен перевищувати 6–8 разів. А індикатор концентрації доходів (коефіцієнт Джині) у розвинутих країнах становить 0,15–0,17. Коли частка населення з доходами, нижчими за прожитковий мінімум, досягає 8–10%, це призводить до тривалої кризи та стагнації.

*Інтегральний індекс економічної безпеки*⁶⁶ держави визначається як багаторівневою оцінкою, що враховує індекси безпеки окремих сфер економіки (макроекономічна, виробнича, фінансова, інвестиційна, зовнішньоекономічна, науково-технологічна, соціальна, демографічна, енергетична, продовольча), які, в свою чергу, є також багаторівневими. Так, фінансова безпека включає бюджетні, валютні, боргові та інші індекси. Слід зазначити, що інтегральний індекс економічної безпеки країни за останнє десятиріччя має позитивну динаміку (див. рис. 12.1)⁶⁷.

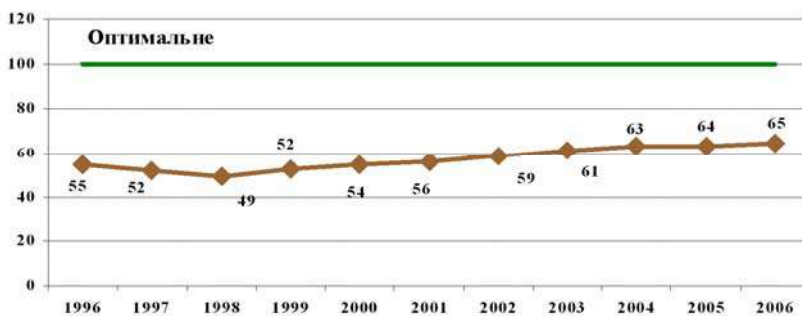

Рис. 12.1. Динаміка інтегрального індексу економічної безпеки України

⁶⁶ Розрахунок та аналіз стану економічної безпеки України здійснюється за Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України, затвердженою Міністерством економіки України.

Індикатори економічної безпеки дають можливість не тільки кількісно визначити параметри необхідного розвитку економічної системи, а й сформулювати якісні вимоги, котрі є, по суті, завданнями (цілями) економічної безпеки. На шляху реалізації цих цілей слід усунути або мінімізувати загрози (виявлені за результатами аналізу індикаторів економічної безпеки), а також розвивати наявні потенційні можливості поліпшення стану економічної безпеки.

Зовнішньоекономічна політика країни є логічним продовженням внутрішньої економічної політики, проте з власними ознаками та інструментами. Так, економічно могутні країни та регіональні інтеграційні об'єднання спроможні істотно впливати на міжнародні економічні відносини та проводити зовнішню політику з позиції сили для захисту своїх інтересів. Країни з невисоким рівнем розвитку змушені пристосовуватися до такого порядку і формувати зовнішню політику на підставі реальних економічних можливостей або об'єднуючись у регіональні економічні утворення.

12.5. Цілі та напрями зовнішньоекономічної політики держави

Структурними елементами зовнішньоекономічної політики (ЗЕП) є суб'єкти, об'єкти і ресурси. Головним її суб'єктом є держава, тому основоположним принципом зовнішньоекономічної діяльності є принцип всеосяжності, що означає загальнообов'язковість рішень держави для всіх суб'єктів міжнародних економічних відносин.

Виділяють різні типи цілей ЗЕП: кількісні (наприклад, зростання зовнішньоторговельного обороту); якісні (підвищення конкурентоспроможності товарів на світовому ринку); короткострокові (стимулювання експорту), середньострокові (створення спільних високотехнологічних підприємств з іноземними партнерами); довгострокові (регіональна інтеграція та довгострокове співробітництво з певними країнами).

⁶⁷ За даними Міністерства економіки України.

Головна мета зовнішньоекономічної політики України — формування основ сучасної відкритої економіки, її ефективне включення у міжнародний поділ праці, активне використання його переваг для зміцнення економічної незалежності країни, створення сприятливих умов для національного економічного зростання. Стрижнем сучасної зовнішньоекономічної політики має стати формування в країні конкурентоспроможної економіки на інноваційній основі, що передбачає створення і застосування макротехнологій та відповідного інституціонального забезпечення.

До основних напрямів зовнішньоекономічної політики слід віднести:

- впровадження обґрунтованого протекціонізму, підтримка найбільш ефективних імпортозаміщуючих виробництв шляхом застосування компенсаційних митних тарифів, скасування пільгових імпорتنних тарифів та державних гарантій іноземним кредиторам на ввезення продукції, аналоги якої виробляються в Україні; підвищення контролю за якістю імпорتنних товарів;
- зміцнення експортного потенціалу країни, сприяння розвитку експортоорієнтованих галузей та виробництв, використання з цією метою податкових пільг для виробників експортної продукції вищих ступенів переробки, державних гарантій під експортні кредити, системи страхування експортних ризиків та інших інструментів. Боротьба проти дискримінації та політична підтримка вітчизняних експортерів;
- оптимізація структури платіжного балансу, підтримка його додатного сальдо; підвищення питомої ваги товарів з високою часткою доданої вартості в експорті;
- мінімізація обсягів зовнішніх позик, їх використання, головним чином, на потреби вітчизняного виробництва. Розробка та реалізація системи заходів для зниження тягаря зовнішнього боргу, залучення прямих іноземних інвестицій, реекспорту вітчизняного капіталу;
- доведення до рівня світових стандартів однієї із зон вільної торгівлі та відпрацювання на її основі режимів та механізмів зовнішньоекономічної діяльності;
- забезпечення керованого плавання гривні та підтримка курсу націо-

нальної валюти у відповідності з наявними реаліями; удосконалення механізмів її конвертації;

- ефективне використання геополітичного положення України для поглиблення географічної диверсифікації зовнішніх зв'язків, удосконалення їх регіональної спрямованості. Пріоритетний розвиток співробітництва з ЄС та країнами СНД, відновлення позицій на ринках, що були втрачені. Поширення взаємовигідних економічних зв'язків з країнами Близького Сходу та Перської затоки та взаємовигідне співробітництво з міжнародними економічними і фінансовими організаціями.

Основні терміни та поняття

Моделі національної відкритої економіки, екзогенно-залежна модель розвитку, ендогенно-орієнтована модель розвитку, теорія «нового міжнародного поділу праці», факторна модель національної конкурентоспроможності, інноваційна модель національної конкурентоспроможності, динамічні переваги, виміри міжнародної інтеграції, економічна безпека країни, економічна незалежність країни, види загроз економічній безпеці країни, напрями зовнішньоекономічної політики України.

Контрольні та дискусійні запитання

1. *Які моделі національної відкритої економіки Вам відомі?*
2. *Які перспективи розвитку економіки України у контексті економічної глобалізації?*
3. *Назвіть моделі національної конкурентоспроможності.*
4. *Назвіть та охарактеризуйте основні конкурентні переваги економіки України.*
5. *Чи володіє Україна динамічними конкурентними перевагами?*
6. *Охарактеризуйте становище України на товарних ринках.*
7. *Охарактеризуйте становище України на міжнародному ринку робочої сили.*

8. *Охарактеризуйте становище України на ринку міжнародних інвестицій.*
9. *Назвіть найбільш перспективні виміри інтеграції України у світове господарство.*
10. *Назвіть основні складові економічної безпеки України.*
11. *Яким чином оцінюється рівень економічної безпеки національної економіки?*
12. *Охарактеризуйте цілі та напрями зовнішньоекономічної політики України.*

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	3
Глава 1. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА: ЗМІСТ ТА ОСНОВИ РУХУ	5
1.1. Національна економіка як наука	6
1.2. Національна економіка в контексті суспільних та природних процесів	10
1.3. Ознаки та моделі національної економіки	24
1.4. Основи саморозвитку національної економіки	28
Основні терміни та поняття	32
Контрольні та дискусійні питання	32
Глава 2. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	34
2.1. Принципи функціонування національної економіки в працях дослідників Стародавнього світу	35
2.2. Становлення національних економік за часів Середньовіччя	39
2.3. Господарський розвиток українських земель в межах національних економік інших країн	41
Основні терміни та поняття	47
Контрольні та дискусійні запитання	47
Глава 3. ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	48
3.1. Загальна характеристика економічного потенціалу та його структура	48
3.2. Виробничо-технологічний потенціал національної економіки	54
3.3. Природно-ресурсний потенціал: сутність та характеристики	57
3.4. Трудовий потенціал національної економіки України	60
3.5. Науково-технічний потенціал та його складові	63
Основні терміни та поняття	65
Контрольні та дискусійні запитання	65
Глава 4. МІКРОРІВЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	66
4.1. Сутність, форми та еволюція підприємництва	67
4.2. Організаційно-правові форми підприємств та принципи функціонування підприємства (фірми) у ринковому середовищі	75
4.3. Домогосподарство і споживацька поведінка	82
4.4. Державне регулювання мікрорівня національної економіки	85
Основні терміни та поняття	92
Контрольні та дискусійні запитання	93

Глава 5. МЕЗОРІВЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	94
5.1. Суспільно-географічне районування та адміністративно-територіальний устрій України	95
5.2. Поняття регіону. Діагностика регіонального розвитку. Класифікація регіонів за рівнем соціально-економічного розвитку	101
5.3. Сталість регіонального розвитку	113
Основні терміни та поняття	116
Контрольні та дискусійні запитання	117
Глава 6. СУСПІЛЬНЕ ВІДТВОРЕННЯ ТА МАКРОЕКОНОМІЧНА РІВНОВАГА	118
6.1. Національне відтворення і макроекономічна рівновага: зміст, тенденції, чинники	119
6.2. Критерії та пріоритети економічного зростання. Основні складові стратегії розвитку	135
Основні терміни та поняття	146
Контрольні та дискусійні запитання	146
Глава 7. РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	147
7.1. Теоретичні аспекти регулювання національних економічних систем	148
7.2. Фактори оптимізації економічного регулювання	155
7.3. Системні функції держави та особливості економічного регулювання в Україні	161
7.4. Політико-правові аспекти регулювання національної економіки	166
Основні терміни та поняття	175
Контрольні та дискусійні запитання	176
Глава 8. ЕКОЛОГІЧНІ ІМПЕРАТИВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	177
8.1. Еволюція концепцій національного природокористування	178
8.2. Механізм регулювання еколого-економічних процесів у національній економіці України	184
Основні терміни та поняття	190
Контрольні та дискусійні запитання	190
Глава 9. СОЦІАЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	191
9.1. Теоретичні джерела концепції соціальної ринкової економіки	193
9.2. Пріоритети соціального розвитку національної економіки	196
9.3. Показники соціального розвитку національної економіки та його інституціональне забезпечення	200

9.4. Стан соціальної сфери, пріоритети та інструменти соціальної політики в Україні	204
Основні терміни та поняття	208
Контрольні та дискусійні питання	208
Глава 10. СТРУКТУРНА ТА ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНА ПОЛІТИКА	209
10.1. Структурна політика: цілі, пріоритети, механізми	210
10.2. Інвестиційна політика: зміст, інструменти та особливості реалізації в національній економіці	217
10.3. Національна інноваційна система як стратегічний інститут розвитку	223
Основні терміни та поняття	229
Контрольні та дискусійні запитання	229
Глава 11. ОСОБЛИВОСТІ ГРОШОВО-КРЕДИТНОЇ ТА ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	230
11.1. Ринкова трансформація грошово-кредитної та фінансової системи в Україні	231
11.2. Вплив грошово-кредитної та фінансової політики на економічну стабілізацію і зростання	236
Основні терміни та поняття	249
Контрольні та дискусійні запитання	249
Глава 12. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	250
12.1. Стан і перспективи розвитку відкритої національної економіки	251
12.2. Основні тенденції інтернаціоналізації національних продуктивних сил	254
12.3. Інституціональні форми інтеграції національної економіки у світове господарство	262
12.4. Основи безпеки національної економіки	267
12.5. Цілі та напрями зовнішньоекономічної політики держави	272
Основні терміни та поняття	274
Контрольні та дискусійні запитання	274

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Володимир Вікторович БІЛОЦЕРКІВЕЦЬ,
Олена Олександрівна ЗАВГОРОДНЯ,
Валентина Костянтинівна ЛЕБЕДЄВА
та інші

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

За редакцією доктора економічних наук,
професора В. М. Тарасевича

Керівник видавничих проектів – *Б. А. Сладкевич*
Дизайн обкладинки – *Б. В. Борисов*
Редактор – *Божок В. М.*
Коректор – *Савченко С. С.*

Підписано до друку 24.09.2008. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Умовн. друк. арк. 15,75.
Наклад 1000 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК № 2458 від 30.03.2006